

Szociológiai

SZEMLE

2022/3
32. ÉVFOLYAM

SZERKESZTŐSÉG

BARTUS TAMÁS, GEAMBAȘU RÉKA, HIDAS ZOLTÁN, KOLTAI JÚLIA (FŐSZERKESZTŐ), NÉMETH KRISZTINA, ROSTA GERGELY (FŐSZERKESZTŐ-HELYETTES), SZALMA IVETT, TOMAY KYRA, VIRÁG TÜNDE
SZERKESZTŐSÉGI TITKÁR: STEFKOVICS ÁDÁM

SZAKÉRTŐI TESTÜLET

BLASKÓ ZSUZSA, CSÁKÓ MIHÁLY, CSURGÓ BERNADETT, FÉNYES HAJNALKA,
HORVÁTH GERGELY KRISZTIÁN, HRUBOS ILDIKÓ, KUCZI TIBOR,
MOKSONY FERENC, ÖRKÉNY ANTAL, RÓBERT PÉTER, ROZGONYI TAMÁS,
SIK ENDRE, SIMONYI ÁGNES, SZALAI JÚLIA, SZIRMAI VIKTÓRIA, TAMÁS PÁL,
TÓTH ISTVÁN JÁNOS, TÓTH OLGA, WESSELY ANNA

A kiadvány a Magyar Tudományos Akadémia támogatásával készült

Olvasószerkesztő: Bobály Ilona

Design: Szalay Miklós

Műszaki szerkesztés: György Melinda

Szerkesztőség: 1097 Budapest, Tóth Kálmán u. 4

Levélcím: 1453 Budapest, Pf 25

e-mail: szociologiai.szemle@szociologia.hu

www.szociologia.hu

ISSN 1216-2051

Nyomda: Prime Rate Kft.

Levélcím: 1044 Budapest, Megyeri út 53.

Ügyvezető: Tomcsányi Péter

Tartalom

TANULMÁNYOK

- 4. Éber Márk Áron:**
Párhuzamosok a végtelenben.
Tizenegy közös pont Niklas Luhmann és Pierre Bourdieu társadalomelméletében
- 24. Virágh Enikő Anna – Szepesi Balázs:**
Vállalkozók reprezentációja a főáramú online médiában Magyarországon
- 57. Ilyés Virág – Lőrincz László:**
Női és férfi karrierutak Magyarországon.
Foglalkozási mintázatok szerepe a vezetői bérek és béregyenlőtlenségek alakulásában
- 84. Szalma Ivett – Takács Judit:**
Hogyan hatott a Covid-19 pandémia a reprodukciós döntésekre Magyarországon?

Szak-ma – aktualitások, közélet, vita

- 113. Rakovics Zsófia:**
Oksági következtetések.
A statisztikaelmélettől a társadalomtudományi alkalmazásokig és vissza

Párhuzamosok a végtelenben

Tizenegy közös pont Niklas Luhmann és Pierre Bourdieu társadalomelméletében

Parallels at infinity

Eleven common points in the social theories of Niklas Luhmann and Pierre Bourdieu

Éber Márk Áron¹

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.3.1>

Beérkezés: 2022. 01. 01.

Átdolgozott változat beérkezése: 2022. 05. 05.

Elfogadás: 2022. 07. 04.

Összefoglaló: A tanulmány fő kérdése: milyen közös pontok azonosíthatók Niklas Luhmann és Pierre Bourdieu társadalomelméleteiben annak ellenére, hogy a két elméleti építmény felépítése és logikája alapvetően különbözik? A tanulmány e fundamentális különbség megvilágítását követően tizenegy közös pontot azonosít. Nem vállalkozik a két elmélet összekapcsolására vagy szintézisbe foglalására, érdemben hozzájárul azonban összehasonlításukhoz és teljesítőképességük felméréséhez.

Kulcsszavak: társadalomelmélet, szociológiaelmélet, társadalomszerkezet, Luhmann, Bourdieu

Abstract: The main question of this paper is: what commonalities can be identified in the social theories of Niklas Luhmann and Pierre Bourdieu even though the structure and logic of these two theoretical constructions are fundamentally different? After illuminating this fundamental difference, the paper identifies eleven common points. It does not attempt to link or synthesize the two theories, but it does contribute to their comparison and assessment of their performance.

Keywords: social theory, theory of society, theory of sociology, social structure, Luhmann, Bourdieu

Bevezetés

Némédi Dénes a második világháború utáni európai szociológiaelméletben négy szerzőt látott kiemelkedő jelentőségűnek. Álláspontja szerint Niklas Luhmann, Jürgen Habermas, Pierre Bourdieu és Anthony Giddens alkotja „A négyek”-et (Némédi 2008a: 33–35, vö.: 29–33). Kettejük társadalomelmélete – Luhmanné és Bourdieu-é – szembetűnő ha-

1 ELTE Társadalomtudományi Kar, Szociológia Intézet, Szociológiai Tanszék, email: eber.mark.aron@tatk.elte.hu.

sonlóságokat mutat. Olyannyira, hogy társadalomelmélet-*alkotással* is foglalkozó hazai szakemberek – előbb Pokol Béla, majd Sik Domonkos – e két elmélet szintézisbe foglalására is kísérletet tettek (Pokol 2002, 2004a, b, c; Sik 2011, vö.: 2012: 155–265). De ezeken kívül is olvasható számos olyan elemzés, amely a két elméleti építmény összehasonlításához járul hozzá különböző szempontok szerint (Laermans 1997, Nassehi–Nollmann 2004a, különösen: Kneer 2004, Nassehi 2004, Weiß 2004, Schroer 2004, Fischer 2006, Beer 2006).

Jelen tanulmány nem kísérel meg szintézist teremteni e két elmélet között. Noha legitim törekvésként ismeri el a társadalomelméleti szintézisképzés ambícióját, ez az elemzés nem lép fel ilyen céllal. Egyetért Némedi Dénessel, aki e problémát a következőképpen fogalmazta meg azon tanulmánykötete előszavában, amelybe Émile Durkheim és Jürgen Habermas elméleteit vizsgáló tanulmányait gyűjtötte össze:

„E tanulmánygyűjteményt [...] úgy is lehet olvasni, mint arra irányuló kísérletet, hogyan lehet végiggondolni a szociológia/társadalomtudomány *egymást kizáró paradigmáit* és példaszerű művelőinek írásait anélkül, hogy valamiféle *szükségképpen csalo*ka és *hajótörésre ítélt* szintézisre törekednénk. E tanulmányok hátterében hallgatólagosan az a (relativista?) meggyőződés munkált, hogy a szociológia és a társadalomtudomány (már? még?) képtelen egységes elméleti perspektíva kialakítására, és zsákutcába futnak azok a vállalkozások, amelyek az elméleti hagyományt egy átfogó teoretikus alapvetés érdekében próbálnák felhasználni” (Némedi 2000: 8 – kiemelés tőlem, ÉMÁ).

Egyetértve Némedi Dénessel, aki nagyon jól ismerte mind Bourdieu, mind Luhmann radikálisan eltérő fogalmi-teoretikus kiindulópontjait és elméletépítési logikáját (Némedi 1986, 2004, 2008a), egy ilyen szintézis kísérletét magam is „szükségképpen csalo

ka” és eleve „hajótörésre ítélt” ambíciónak látom (Némedi 2008b, Éber 2016). Bourdieu, illetve Luhmann elméleti építményei valóban „egymást kizáró paradigmák”, hiszen olyan különböző, bár sok tekintetben párhuzamos logikák szerint épülnek fel, amelyek talán csak a végtelenben találkoznak – vagy még ott sem (vö. Éber 2009). *Ennek ellenére, a két elmélet közti alapvető különbségek tudomásulvétele és tiszteletben tartása mellett hasonlóságok, közös pontok is azonosíthatók.* E tanulmányban a legfontosabbnak tűnő összefüggések – szám szerint tizenegy – azonosítására törekszem. Jelen keretek között nem vállalkozhatok arra, hogy valamennyi közös pont tételes katalógusát összeállítsam, ez sokkal nagyobb szabású elmélettörténeti, illetve filológiai munkát követelne. A legfontosabb kapcsolódási pontok azonban meggyőződésem szerint érdemesek az alaposabb számbavételre. Tanulmányom fő kérdése: *milyen közös pontok azonosíthatók Niklas Luhmann és Pierre Bourdieu társadalomelméleteiben?*

Az alábbiakban mindenekelőtt a két elméleti építmény fundamentális különbségét fejtem ki, majd felvázolom azt a tizenegy közös pontot, amelyet e lényegi különbség ellenére azonosíthatónak látok.

Az alapvető különbség

Bourdieu és Luhmann elmélete – Armin Nassehi kifejezésével „elméleteik habitusa” (Nassehi 2004: 156) – *alapvetően eltér egymástól*. Míg Bourdieu elkötelezett értelmiségi-ként (*intellectuel engagé*ként) egy harcos, leleplező szándékú és sok esetben leleplező erejű kritikai elméletet alkotott, addig Luhmann közéleti és politikai szerepvállalástól tartózkodó, távolságtartó és aszketikus megfigyelőként (*distanzierter Beobachter*ként) egy normatív elemektől – szándékai szerint – akkurátusan megtisztított elmélet kidolgozására törekedett (Nassehi–Nollmann 2004b: 9, 16; Nassehi 2004: 156; vö.: Schroer 2004).²

Jóllehet kortársak voltak – Luhmann 1927 és 1998, Bourdieu 1930 és 2002 között élt –, egy-két elejtett lábjegyzeten és explicit utaláson kívül nem reflektáltak érdemben egymás elméleteire (Nassehi–Nollmann 2004b: 8–9).³ Ez nem is csoda: megközelítésmódjuk alapvető eltérése sokkal jelentősebb, mint azok a párhuzamok, amelyek a két elmélet között megvonhatók (Ferge 1978: 416; Némedi 2004: 34). A két elméleti építmény közti legalapvetőbb és legmarkánsabb eltérés *megismerési érdek(lődés)ük különbsége* (vö. Habermas 2005 [1968]). Luhmann és Bourdieu végső soron két – egymással szemben álló – elméleti irányzat képviselőjének tekinthető. E különbség egyfelől közel áll a társadalmi struktúra- és rétegződéelméletek konfliktuselméletekre (uralomelméletekre) és funkcionista konszenzuselméletekre (integrációelméletekre) tagoló elvéhez, másfelől pedig a társadalom uralmi, valamint funkcionális szerkezetének megkülönböztetéséhez is. E kérdésben tökéletesen egyetérthetünk Pokol Bélával (Pokol 2002, 2004a, b, c, vö. Éber 2016).

Az ötvenes évek közepén, elsőként Ralf Dahrendorf ismerte fel, hogy az addig kialakult elméletek fényében a társadalmi struktúra Janus-arcú jelenségnek mutatkozik (Dahrendorf 1997 [1957]: 341–354). A társadalmi szerkezet két arcát, két oldalát szerinte az integráció-, illetve az uralomelméletek rajzolják meg. Míg az előző a társadalom integráltságát, a társadalmi rendet mindenekelőtt a közös értékek konszenzust lehetővé tevő szerepének tulajdonítja, addig a másik az érdekek, a hatalmi és erőviszonyok mindenkor kényes instabilitásaként írja le a társadalom szerkezetét. Dahrendorf így fogalmaz:

„Az egyik számára a strukturális egység [...] (vagyis az az egység, amellyel egy társadalmi struktúra, ebben az értelemben minden »társadalmi rendszer« rendelkezik) funkcionálisan integrált »rendszer«, amelyet az intézményesedés által meghatározott folyamatok »egyensúlyban« tartanak, s amely ezért »rendként« jellemezhető. A másik elmélet szerint viszont minden strukturális egység kényszer segítségével fenntartott hatalmi viszony, amely önmagában hordozza saját meghaladásának csíráját, ennyiben pedig instabil és állandó változásban van” (Dahrendorf 1997 [1957]: 342).

2 Bourdieu különösen a kilencvenes években, ún. „politikai fordulata” után vállalt aktív közéleti-politikai szerepet (lásd pl. sztrájkolóknak elmondott beszédét: Bourdieu 2008 [1995]; vö. Fáber 2007, 2008: 112–119; 2018). Elfogadom Fáber Ágoston (2018) érveit: ennek ellenére nem beszélhetünk „két Bourdieu”-ról. Bourdieu-vel szemben Luhmann nyíltan lényegében sohasem foglalt állást közéleti-politikai kérdésekben. Mindvégig következetesen visszahúzódva a nyilvános szerepvállalástól, igyekezett minden szabadidejét nem politikai jellegű szakmai munkával, elméletalkotással tölteni (Luhmann 2000 [1985]: 15, 28–31).

3 Hasonló ez ahhoz, ahogyan a szociológia két klasszikusa, Durkheim és Weber sem vette figyelembe egymás munkásságát. Luhmann kevés kivételtől eltekintve lényegében ignorálta Bourdieu erőfeszítéseit. (E kevés kivételt lásd pl.: Luhmann 1990a: 75, 15. lj., 76, 17. lj.; 1997a: 318, 220. lj., 558, 774, 333. lj., 1105, 376. lj.) Bourdieu a maga részéről viszonozta Luhmann érdektelenségét: az organicista funkcionális reprezentánsának tekintette, s mint ilyet, „elvetendőnek” ítélte elméletét (Bourdieu 2000 [1992]: 423).

A hatvanas évek közepén *Power and Privilege* címmel írt munkájában Gerhard E. Lenski e szembenállást elsősorban a társadalmi egyenlőtlenségek különböző megítélésére összpontosítva ennél valamivel szűkebben, kizárólag a rétegződéseméletekre vonatkoztatva értelmezte (Lenski 1997 [1966]: 302–313). Ő Kingsley Davis és Talcott Parsons funkcionalista megközelítésmódját állította szembe mindenekelőtt C. Wright Mills és Ralf Dahrendorf konfliktuselméleti megközelítésével. Nyolc szempont szerint értékelte mindkét elméleti tábor, hogy saját koncepciójának kifejtésével szintetizálhassa a tézisekként és antitézisekként felfogott részállításokat (Lenski 1997 [1966]: 337–340).

Pokol Béla megkülönböztetése e szembenállást már valamivel tágabb összefüggésben, a társadalomelméletekre vonatkoztatva értelmezte. Szerinte az egyik jellegzetes irányzat a társadalom funkcionális differenciálódására és intézményes szerkezetére összpontosít, míg a másik markáns irányzat a társadalom uralmi szerkezetét kutatva elsősorban a hierarchikusan szerveződő „embercsoportokat”, illetve azok hatalmi harcát világítja meg élesen (Pokol 2004c: 138–150, 390–391, 404–418, 2004b).

Bourdieu és Luhmann elméleteinek eltérő megközelítésmódját itt ennél is tágabb összefüggések közt értelmezem (vö. Éber 2009). Kritikai és nem kritikai társadalomelméleteket különböztetek meg. Ezek egyrészt tágabb kört fognak át, mint a társadalmi struktúra- és rétegződéseméletek, másrészt a nem kritikai kategóriában a funkcionalista elméletek mellett olyan irányzatok is helyet kaphatnak, amelyek e szűkebb sémákban nem voltak elhelyezhetők.⁴

Míg a megismerésben rejlő hatalmi-uralmi potenciált Bourdieu és a kritikai hagyomány kifejezetten hangsúlyozza, addig Luhmann és a nem kritikai tradíció inkább a megismerés kognitív szempontjait emeli ki, miközben valószínűleg alulexponálja az abban rejlő hatalmi, uralmi mozzanatot. Luhmann a funkcionalista rendszerelméletből (főként Talcott Parsons felfogásából) és a fenomenológiai filozófia hagyományából (mindenekelőtt Edmund Husserl nézeteiből) építkezett.⁵ Ebből is következően Luhmann sosem látta igazán problémának a hatalmat és a megismerésben rejlő uralmi potenciált (ritka kivételek: Luhmann 1975, 2012). Vele szemben a marxi, a weberi, a durkheimi – valamint közvetett úton például a mannheimi – szociológiából, illetve Claude Lévi-Strauss strukturalista etnológiájának elemzéseiből sokat merítő Bourdieu kiemelt jelentőséget tulajdonított a hatalom-tudás összefüggésnek (Bourdieu 2005 [2001]: 122–163; Ferge 1978; Wessely 2003, 2005; Némédi 2004; Fáber 2010, 2018).

4 Egyik tanulmányában Huszár Ákos a kritikai elmélet három lehetséges definícióját különbözteti meg: az első, szűk értelemben a kritikai elmélet Max Horkheimerhez és a Frankfurti Iskolához kötődik (pl. Horkheimer 1976 [1937], vö.: Huszár 2006). A második, tág értelemben az értékmertesség elvét nem osztó elméleti irányzatként ragadható meg. E két lehetőség helyett (a szűkebb definíciót túl szorosnak, a szélesebbet túl tágának ítélte) egy harmadik meghatározást javasol. A kritikai elmélet definícióját meghatározott fajtájú kardiagnózisokkal szemben támasztható elvárások teljesítéséhez kötötte (Huszár 2007: 145–148, vö.: Huszár 2009: 9–23). Az általam használt meghatározás a fentiek közül a másodikhoz, illetve a harmadikhoz áll közelebb – tágabb értelemben használok tehát, mintsem hogy csak a Frankfurti Iskola kritikai elméletét foglalja magába.

5 Luhmann 2000 [1985]: 15–17; 1997b: 12–17. Luhmann mindazonáltal elégedetlen volt a parsonsi rendszerfogalommal, a többnyire analitikusan meghatározott nyílt (input–output) rendszerek elméletével, ezért továbbfejlesztette azt a műveletileg zárt rendszerek elméletévé (Luhmann 2006 [2002]). Koncepciójának kidolgozásakor nagyban támaszkodott Descartes és különösen Husserl tudatfilozófiájára (Luhmann 2000 [1985]: 15). A korai Luhmann rendszerfelfogása kifejezetten a tudat fenomenológiai leírásának husserli megközelítésmódján alapul. Luhmann nem tett mást, mint hogy előbb újrafogalmazta a husserli tudatfilozófia egyes állításait rendszerelméleti fogalmakkal, majd a szociális rendszerek szintjére emelte (vö. Luhmann 1987 [1971]), hogy végül a parsonsi rendszertipológiában elhelyezve összeilleszthesse a szociológiában honos funkcionalista rendszerelméletet a fenomenológiai tudatfilozófia modelljével (vö.: Karácsony 2003; Pokol 2004a: 41, 2004c: 143–144).

Bourdieu tehát a „kitaposott úton” járt. Már a fiatal Talcott Parsons is a klasszikusok – Weber, Durkheim, Vilfredo Pareto és Alfred Marshall – újraolvasásából és szintetizálásából építette fel a maga első cselekvéseméletét még a harmincas években (Parsons 1937). A második világháború utáni szociológiai elméletalkotás Európában jellemzően ugyanezen az úton járt: a klasszikusok – Marx, Weber, Durkheim, Simmel és mások – újraértelmezéséből és összekapcsolásából építkeztek. Velük szemben Luhmann elfordult a társadalomelmélet szociológiatörténeti-filológiai hagyományától (Luhmann 1997b: 16), hogy inkább a rendszerelmélet új útjainak megismerésével és társadalomelméletre alkalmazásával próbálkozhasson. Luhmann haszontalan, és elméletileg szükségképpen zsákutcába vezető útnak tekintette azt az irányzatot, amely a – számára mértékadónak bizonyuló husserli – tudatfilozófiából közvetetten a cselekvéseméleten, közvetlenül pedig az interszubsztitívitás, illetve az életvilág (általa tévútnak tartott) fogalmain keresztül próbál eljutni a társadalmiság konceptualizálásáig (Luhmann 2006 [2002]: 235–243, 1986, 2009 [1986]). A megoldás kulcsát az általa stagnálónak, egy helyben toporgónak tekintett elmélettörténeti exegézisre alapozó stratégia helyett a folytonosan megújulónak és fejlődőnek mutakozó rendszerelméletben látta (Luhmann 1984: 7–15, 1997b: 18–20; Karácsony 2000).

Ez az inkább természettudományos kutatási irányzat folytonosan megújuló muníciót kínált a számára ahhoz, hogy végső soron a fenomenológiai tudatfilozófiából származó modelljét korszerűbb (és frissebbnek ható) konstrukciókkal váltsa fel. Így lehetséges, hogy a megfigyelés és a másodfokú megfigyelés elmélete a másodfokú kibernetikából, Heinz von Foerster (1993) biofizikus-filozófustól származik; hogy az autopoiesis fogalmát sejtbiológusoktól, Humberto R. Maturánától és Franciso J. Varelától (Maturana-Varela 2005 [1973]) vette át; hogy a *Biological Computer Laboratory*-ban megforduló további munkatársak (például a műveleti dialektika kialakításán fáradozó Gotthard Günter, vagy az e körökben nagy elismerést kivívó matematikai-filozófiai differenciaelmélet atyja, George Spencer Brown) szintén hatással lehettek egy – szűken vett szakmájuktól kifejezetten távol eső – tudományág, a szociológia elméletére.⁶

Tizenegy közös pont Niklas Luhmann és Pierre Bourdieu társadalomelméletében⁷

1. Relacionizmus

Kutatói gyakorlatukra nagyon jellemző volt, hogy *relációkban, viszonyokban gondolkodtak*. Érdeklődésük mindig arra irányult, hogy a (társadalmi) világ eseményei mi-

6 Nem a szociológia elméletére gyakorolt hatásuk a legjelentősebb, bár Luhmann-nal egy időben egy másik szociológust, Peter M. Hejlt is hasonló belátásokra ösztönözték (lásd pl. Hejl 1982, 1992 [1987]). E vizsgálódások elsődlegesen az ismeretelméletet, a kognitív tudományokat, az irodalomelméletet és médiatudományokat (Siegfried J. Schmidt), a nyelv- és fejlődépszichológiát (Ernst von Glasersfeld), a kommunikációtudományt és a pszichoterápiát (Wolfram Köck, Paul Watzlawick), a neurofiziológiát (Gerhard Roth) inspirálták – számos további interdiszciplináris terület mellett. E meglehetősen diffúz és plurális kutatási irányzat gyújtópontjában a konstruktivizmus, illetve a radikális konstruktivizmus diskurzusa áll. Lásd pl. Watzlawick Hrsg. 1981, Foerster et al. Hrsg 1992 [1985], Schmidt Hrsg. 1987; vö.: Karácsony 1988, 1990: 8–23; 1994, 2000 [1995].

7 A két társadalomelmélet összehasonlításának módszereit és fogalmi kereteit a Némedi Dénes, valamint az Armin Nassehi és Gerd Nollmann által szerkesztett munkákból kölcsönzöm (Némedi 2008a, b, Nassehi–Nollmann 2004a, b).

ért éppen így és nem másként történtek meg. A mindenkor adottat „a lehetséges konfigurációk véges univerzumát alkotó változatok egyikének” tekintették (Bourdieu 2002 [1994]: 12), a komplex és kontingens (másként is lehetséges) világ összefüggés-rendszerében ragadták meg (Luhmann 1987 [1971], 2000 [1984]: 95–102). Minden aktualizált értelemtartalom (Luhmann-nál kommunikáció, cselekvés vagy élmény) csak akkor értelmezhető, ha az éppen nem aktualizált, de potenciálisan aktualizálható értelemtartalmakra vonatkoztatjuk őket (vö. pl.: Luhmann 1987 [1971], 1997: 44–59). Bourdieu-nél az egyes nézetek, gyakorlatok és más szimbolikus állásfoglalások ugyanígy csak attól válnak jelentésselivé, ha – nem szubsztanciálisan, hanem relacionálisan – más nézetekhez, gyakorlatokhoz, szimbolikus állásfoglalásokhoz vagy habitusokhoz fűződő viszonyuk összefüggésében ragadjuk meg őket (Bourdieu 2002 [1994]: 11–24). Jelentőségteljes, ahogyan e beállítódás indoklására mindketten Ernst Cassirer (1910) megkülönböztetésére, funkció- és szubsztanciafogalom szembeállítására hivatkoztak, ezen belül pedig a *Funktionsbegriffre* – jóllehet Bourdieu ehelyett inkább a „reláció” kifejezést használta (Luhmann 1990b: 12; Bourdieu 2002 [1994]: 7, 13, 51, 2000 [1992]: 419, 1990 [1989]: 58).

2. Önreflexivitás

Jellemző közös pont felfogásukban továbbá, hogy – különösen kései elemzéseikben – saját tevékenységüket is *szociológiai (ön)reflexió* tárgyává tették. Bourdieu saját tárgyiasító tevékenységének tárgyiasításával próbálta a szociológiai megismerés objektivitásának esélyeit növelni (Bourdieu 1984: 95, 2005 [2001]: 122–163, 1990 [1989]; vö.: Wessely 2005). Eközben Luhmann a megfigyelő megfigyelésének önreflexív megismerési programját önmagára és elméletére is alkalmazta, amikor hangsúlyozta, hogy az általa kifejtett rendszerelmélet maga is része azon szociális rendszereknek (a társadalomnak, illetve a tudománynak), amelyekről elmélete megállapításokat tesz (Luhmann 1984: 9–10; Nassehi 2003: 13; Nassehi–Nollmann 2004b: 16). Luhmann a sajátja mellett nagy hangsúlyt fektetett más elméletalkotók vakfoltjainak megfigyelésére is – főképpen a kritikai irányzatot bírálta (Luhmann 1993). Bourdieu a társadalomtudományi és az újságírási (al)mezőkben jelentősebb pozíciókat betöltő ágensek tudattalanjának tudatosítását is célul tűzte (Bourdieu 2009 [1976], 2009 [1997], 2005 [2001]: 7–121, 2001 [1997]: 7–99; 1998; Nassehi–Nollmann 2004b: 12–13, 16).

3. Klasszikus szembenállások elkerülése

Mindkét elméletre jellemző, hogy *meghaladnak számos bevett elmélet(építés)i dichotómiát*. Esetükben nem értelmezhetők az olyan – főként az angolszász hagyományú társadalomelméletekben nagy hangsúllyal kezelt – megkülönböztetések, mint struktúra és ágens, rendszer és cselekvő, makro- és mikroszint, illetve módszertani kollektivizmus és módszertani individualizmus kettősségei (Bourdieu 1990 [1989]: 51–52; Nassehi–Nollmann 2004b: 7–8). Bourdieu és Luhmann e (szerintük hamis) dichotómiákat a legnagyobb magától értetődőséggel kerülték el, illetve hidalták át.

Másokat, mint például az ismeretelmélet szubjektív-objektív megkülönböztetését, valamint az objektivista és szubjektivista fókuszú társadalomelemzés szembeállítását ezzel szemben tudatos elméletépítési stratégiával haladták meg (Luhmann 1997b: 18–20, 32–33, 1997a: 18; Bourdieu 1990 [1980]: 30–65, 2002 [1994]: 8, 24).

4. A strukturalizmusok kritikái

Mindkét teória felfogható a *strukturalizmus kritikájaként*. Bourdieu az ágensek döntéseinek és cselekvéseinek nagyobb szabadságfokot és kreativitást tulajdonító habitus fogalmával (a testivé váló, inkorporálódó struktúrák koncepciójával) igyekezett fellazítani a Claude Lévi-Strauss strukturális antropológiájából Bourdieu szerint következő determinizmust; ennek ellenére egyes kritikái szerint nem sikerült kellően eltávolodnia a strukturalista determinizmustól, elmélete így is redukcionista maradt (Alexander 1995; vö. Fáber 2014, 2018). Luhmann ehhez hasonló elméletépítési stratégiát választott Talcott Parsonsszal szemben. Egyfelől a világ komplexitásának és kontingenciájának (másként is lehetségességének) hangsúlyozásával igyekezett meghaladni Parsons deduktív rendszerfunktionalizmusát, másfelől pedig azáltal, hogy empirikus-történeti elemzéseiben egyenként mutatta meg azon alrendszerek történeti elkülönülését, amelyek fennállását Parsons AGIL-modellje *eleve* adotttnak és funkcionálisan szükségszerűnek tekintette (Luhmann 2006 [2002]: 16, 1997a: 747; Nassehi–Nollmann 2004b: 16–18; Nassehi 2004: 158–163; Kneer 2004: 36, 41). A strukturalista, illetve struktúrafunktionalista modelleknek történetietlenséget és statikusságot tulajdonító Bourdieu a praxis (vagyis a gyakorlat, az egymást követő gyakorlatok), Luhmann pedig a funkcionálás (vagyis a működés, az egymásra következő műveletek) koncepciója révén igyekezett dinamikus elméletet kialakítani (Nassehi 2003: 11–12; Nassehi–Nollmann 2004b: 13; Nassehi 2004: 163–171).

5. A különbségelméletek hívei

Mindkét elméletet *differenciateória*, azaz mindketten nagy jelentőséget tulajdonítottak a megkülönböztetések és különbségek egymást létrehozó körfolyamatainak, illetve újratermelési rendjének (Bourdieu 1978 [1966], 1974 [1970], 1978 [1977]; Luhmann 1990a, b). Luhmann differenciaelmélete mindenekelőtt arra világít rá, hogy megismerni és ismeretkonstrukciókat felépíteni kizárólag megkülönböztető műveletek alkalmazása révén lehetséges, miközben nem tagadta azt sem, hogy a funkcionális alrendszerek működése (réteg-, illetve osztály-) különbségeket is létrehoz (Luhmann 2009 [1988], 1985). A korai funkcionista rétegződéselméletekkel szemben többször is hangsúlyozta, hogy az alrendszerek szelekciós tevékenysége, valamint a társadalmi egyenlőtlenségeket fenntartó, illetve növelő hatásuk *semmilyen funkcióval nem bír*. Nem járul hozzá a társadalom fennmaradásához, és funkcionális szükségszerűséggel sem rendelkezik (Luhmann 1985: 151, 1997a: 772–776; vö.: Davis–Moore 1997 [1945]; Parsons 1997 [1953]). A bourdieui differenciaelmélet elsősorban arra hívja fel a figyelmet, hogy a társadalmi különbségek részben egyenlőtlen helyzetű társa-

dalmi ágensek megkülönböztetéseiből fakadnak, részben ezek által termelődnek újjá (Bourdieu 1971 [1966], 1978, 2014 [1978], 1982 [1979], 2010 [1979], 1985 [1984]). Ezzel együtt nála is megjelenik az ismeretelméleti differenciaelv: hangsúlyozza például, hogy a fontos különbségek észlelésének feltétele a habitus megfelelő kondicionáltsága, a szükséges észlelési és értékelési kategóriák nélkül ugyanis láthatatlanok maradnak az adott esetben finom, mégis rendkívül jelentőségteljes különbségek (Bourdieu 1978 [1968], 1978 [1977], 1985 [1980], 1987 [1981], 1988 [1984], 1998 [1993], 1990 [1989]: 64). A nemek közötti megkülönböztetések, valamint különbségek felismerésének és értékelésének történeti szociológiai elemzésében mindez különösen szembetűnő Bourdieunél (1994 [1990], 1994, 2000 [1998]).

6. *Ami egyfelől hatalom vagy uralom, az másfelől funkcióteljesítmény*

Bourdieu és Luhmann elméleteiben vegytisztán mutatható ki az az összefüggés, ami már Talcott Parsons és C. Wright Mills felszínre kerülő nézeteltérésen is megmutatkozott. Parsons írta Mills *Az uralkodó elit* (1972 [1956]) című könyvéről:

„Az a lényeg, hogy Mills számára a hatalom nem eszköz egy funkció elvégzésére a társadalom rendszerében és nevében, hanem kizárólag olyan eszközként értelmezi, amellyel az egyik csoport, a hatalom birtokosai, meg akarja akadályozni a másik csoportot, a kívülállót, hogy elérje, amit akar” (Parsons 1957: 139, idézi: Lenski 1997 [1966]: 305).

És valóban: amíg Luhmann a közösségi döntések meghozatalát (politikai hatalmat), a gazdagságot (pénzt), az érvényes tudást (igazságot) stb. a társadalmi alrendszerek sajátos funkcióteljesítményeiként (illetve ezek eszközeiként: szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumokként) fogta fel (Luhmann 1987 [1974]), addig e jelenségeket Bourdieu olyan szűkösen rendelkezésre álló erőforrásoknak tekintette, amelyek hatalmat adnak a cselekvők kezébe, s amelyek megszerzéséért, illetve az elosztás szabályainak befolyásolásáért sajátos mezőkbe szerveződött ágensek (egyének, csoportok és társadalmi intézményes szereplők) folytatnak küzdelmet egymással (vö. még: Pokol 2004c: 148, 382, 384, 400–401, 413).

7. *Ahol egyfelől küzdelem vagy harc folyik, ott másfelől szelekció is zajlik*

Noha Bourdieu és Luhmann a társadalmat, valamint relatív autonóm tevékenység-szféráit (alrendszereit, illetve mezőit) eltérő nézőpontokból írták le, a működésmód két ellentétesnek látszó elve (a *harc* és az értelmi *szelekció*) összekapcsolható egymással. Bourdieu-nél a társadalmi tér, illetve a mezők a *szűkösen rendelkezésre álló javak és erőforrások elosztása* körül szerveződnek, miközben a tőkék egyszerre tétek és fegyverek e *harcokban* (Bourdieu 1978 [1971], 2009 [1976], 1987 [1981], 1997 [1983]; Kneer 2004: 39, 45). A luhmanni rendszerek esetében ezzel szemben értelem~~túl~~kinálatról van szó, melyből a rendszereknek *szelektálniuk* kell a társadalomban lezajló kommunikáció osztályozása és rendezése során (Luhmann 1987 [1971]). Bourdieu harcfogalma és Luhmann szelekciófogalma ennek ellenére felfog-

ható ügy is, mint egyazon érem két oldala: az egyes értelemtartalmak *kiválasztódása* (Bourdieu-nél: az ágensek *harcának* aktuális állása vagy eredménye) a rendszer felől a *kiválasztás*, a szelekció problémájaként jelenik meg.

8. A társadalom tagolódásának folyamatáról

A két elmélet a *társadalom differenciálódási folyamatának megragadása* tekintetében is mutat rokon vonásokat (Bognár 2012). A társadalom – társadalomrendszerként, illetve társadalmi (erő)térként – viszonylag önálló tevékenységszférákra (alrendszerre-részrendszerekre és erőterekre-mezőkre) tagolódása nem a társadalomegész részekre „bomlását” jelenti, hanem az egyes konkrét mezők és alrendszerek kialakulásának és elkülönülésének *történeti* folyamatára utal. Ez már csak azért sem magától értetődő, mert Max Weber például anélkül ír az egyes „értékszférák”, illetve „létredek” előrehaladó tagolódásáról, hogy rendelkezne az átfogó egészet megragadó társadalomfogalommal (Tyrell 1994; Luhmann 1997a: 17; Kneer 2004: 29–30). Luhmann és Bourdieu a *társadalomtagolódás* elmélete tekintetében Herbert Spencert, Émile Durkheimet és Talcott Parsonst követte, az össztársadalom azonban nem „szabdálódik szét” náluk alkotórészeire. A pontos megfogalmazás ehelyett az, hogy Luhmann-nál a társadalomrendszeren *belül* alrendszerek jönnek létre és határolódnak el (vö. Luhmann 1997a: 597–598), Bourdieu-nél pedig a társadalmi téren *belül* különülnek el és alakulnak ki mezők (Kneer 2004: 28–29). Bourdieu a történelmet küzdelmek és kiegyezések történeteként fogta fel, álláspontja szerint e küzdelmek kiiktatása egyúttal a történelem kiiktatását is jelentené (Bourdieu 2000 [1992]: 423). A történelem folyamata mindazonáltal *nem szükségszerűen haladás vagy fejlődés*; mindezt Luhmann is így gondolta, noha a történelmet evolúciós folyamatként, komplexitásnövekedés és fokozódó tagolódás (differenciálódás) együtteseként értelmezte (Luhmann 1987 [1975]; 1997a: 413–594).

9. Történetileg tagolódo tevékenységszférák összehasonlítása

Szorosan kapcsolódik ehhez, hogy mind a mező, mind a funkcionális alrendszer koncepcióját az egyes konkrét, *történetileg kialakuló* tevékenységszférák *összehasonlítására* hozták létre (Luhmann 1997a: 12; Kneer 2004: 40). Így volt ez már Parsonsnál is, ő azonban még deduktív-logikai úton határozta meg a „fennálló” alrendszerek körét, szemben Bourdieu-vel és Luhmann-nal, akik már induktív-empirikus feladatnak tekintik az egyes funkciórendszerek, illetve mezők azonosítását. Ebből is következik, hogy mező- és alrendszer-típológiáik nincsenek tökéletes fedésben egymással: Bourdieu hatalmi, értelmiségi, illetve nyelvi mezőjének például nincsen megfelelője Luhmann-nál (Kneer 2004: 40–43).

Mindez tehát nem jelenti azt Luhmann-nál, hogy a részrendszerek léte („fennállása”) valamiféle funkcionális szükségszerűségből következne (Nassehi 2004: 162). Luhmann jórészt osztotta Robert K. Merton vonatkozó kritikáit (Merton 2002 [1968]: 98–166), és elutasította a társadalom „fennállásának” nélkülözhetet-

len feltételei iránt érdeklődő, illetve ezek deduktív-logikai meghatározására törekvő strukturális funkcionalizmust (Luhmann 2006 [2002]). Ebből, illetve az ezt részletesen kidolgozó Parsons elméleti zsákutcajából Luhmann tehát a funkcionalizmus radikalizálásával (a világ, illetve a társadalom komplexitásának és kontingenciájának képzetével), illetve az összehasonlító vagy ekvivalencia-funkcionalizmus kidolgozásával (a funkcionális ekvivalenciák iránti fokozott érdeklődéssel) keresett kiutat (Luhmann 2006 [2002]). Luhmann ezzel próbált kilépni a funkcionalista organizmusmetafora és -analógia hatóköréből is. Szemben Spencerrel, a korai Durkheimmel és a kései Parsonsszal, Luhmann tehát már nem a szociális rendszerek „fennállásához” (élőlényeknél: az életben maradásához) szükséges feltételek és funkciók teljesítésére alapozta elméletét (Kneer 2004: 36–37; vö. Pál 2000a, b, c).

10. Elkülönülés és bezáródás?

Az a történeti folyamat, amelynek során a mezők, illetve a funkcionális alrendszerek fokozatosan elkülönülnek és viszonylagos autonómiát vívnak ki maguknak, e *tevékenységszférák – részleges – bezáródását is magával hozza*. Luhmann esetében ez egyáltalán nem meglepő: a rendszerek autopoietikus működés módjának, önreferenciális információtermelésének és műveleti zártságának tétele éppen ezt jelenti (Luhmann 1997a: 92–120). Bourdieu-nél mindez nem szerepel ilyen hangsúlyosan, számos megfogalmazása mégis hasonló összefüggésre utal. A művészeti mező kialakulása kapcsán például így ír: „[...] az alkotási erőter bezárulásával megjelennek a termelési és fogyasztási viszonyok majdnem tökéletes körköröségének és visszaforgásának feltételei” (Bourdieu 2005 [1992]: 360). Különösen a kulturális termelés mezőinek autonóm pólusára jellemző, hogy az írók, alkotók, művészek és tudósok termékeit (elsősorban vagy kizárólag) a mező többi termelője értékeli, az információáramlás így körkörösé válik és bezárul (Bourdieu 2001 [1997]: 24–30; vö.: Wessely 2005, 2009). Az erőterek történeti elkülönülése és viszonylagos öntörvényűségük kialakulása gyakran tautológiákra hivatkozva megy végbe:

„A gazdasági mező utilitarista filozófusok által kidolgozott alaptörvénye: az üzlet az üzlet; a művészeti mezőé pedig, amelyet a l’art pour l’art-nak mondott irányzat hirdetett meg nyíltan, a következő: a művészet célja a művészet, a művészetnek nincs más célja, mint maga a művészet” (Bourdieu 2002 [1994]: 136–137, vö.: 2000 [1992]: 419, 1990 [1989]: 58; lásd még: Luhmann 1997: 708).

11. A tevékenységszférákra tagolódás mellett is fennmaradó nagycsoport-szerkezet

A modern társadalomra vonatkozó elméleteikben a tevékenységszférák modellje mellett mindkettőjüknél megtalálható a nagycsoportokra tagolódás elve is. A modern társadalom kialakulását jelző mezők és funkciórendszerek elkülönülése ugyanis egyik esetben sem vezet a társadalmak makrocsoport-tagoltságának megszűnéséhez. A differenciálódás e két elvének hangsúlyait tekintve azonban ugyancsak mutatkozik

némi eltérés. Luhmann-nál a modern társadalom elsődlegesen feladatkörök szerint, funkcionálisan tagolódik, a társadalmi egyenlőtlenségek összekapcsolódását kifejező rétegződés, illetve az osztálytagozódás csak másodlagos jelentőségű (Luhmann 1985, különösen: 151; Weiß 2004: 209–210). Bourdieu korai munkáiban (mezőelméletének kidolgozása előtt) még az osztálytagozódást tekintette elsődlegesnek, ez azonban aligha jelenti az osztálytagozódás elsődlegességét a mezőkre tagoló társadalom elméletével szemben (vö.: Kneer 2004: 40; Pokol 2004c: 149).⁸

Szorosan kapcsolódik ehhez, hogy a társadalmi osztály fogalmáról írott tanulmányában Luhmann kísérletet tett a társadalomtagolódás elsődleges elvének meghatározásáról szóló vita tisztázására.⁹ Luhmann itt feltette a kérdést:

„A modern társadalom elsődlegesen funkciórendszerekre vagy elsődlegesen társadalmi osztályokra tagolódik? A lehetséges osztályozások nagy száma természetesen mindkét lehetőséget nyitva hagyja. Mindkettő helytálló lehet, egymás mellett” (Luhmann 1985: 151).

Mivel azonban írása saját elméletének előnyben részesítése mellett érvel, hamarosan így folytatta:

„[...] a funkcionális tagolódás elméletének segítségével megragadható az osztályfogalom egyedülálló szemantikai karrierje is, ám ez fordítva nem mondható el. Az osztályelméletből nem vezethető le, hogy miért van a funkcióterületek közötti különbségeknek ilyen nagy jelentőségük a modern társadalomban. Elméletében Karl Marx alulexponálja a funkcionális tagolódást – éppen azért, mert A tőkében egy gazdasági elméletből sikerült oly meggyőzően kifejtene az osztályok ellentétét. A funkcionálisan tagolt társadalom elméletében ezzel szemben helye van az osztály fogalmának is. A funkcionális tagolódás mellett is létrejönnek, sőt talán fokozódnak is a réteggülönbségek, jóllehet ennek nincs funkcionális jelentősége, sőt: talán még negatívan is hat vissza a társadalomra” (Luhmann 1985: 151).

Ha Luhmann e ponton nem kizárólag Marxszal vetett volna számot, hanem figyelembe vette volna Bourdieu többdimenzióssá alakított osztályelmélete mellett mezőelméletét is, beláthatta volna, hogy e döntőnek szánt érve nem kellően meggyőző. E luhmanni kritériumot ugyanis Bourdieu megközelítése szintén teljesíteni tudta, még ha a mezőket nem is tekintette funkcióterületeknek (vö.: Bourdieu 2000 [1992]:

8 A megfogalmazásban szereplő „aligha” némi bizonytalanságra utal. Ennek oka, hogy Bourdieu sem a mezőelvű tagolódás osztályelvű tagolódáshoz fűződő viszonyát, sem az egyes konkrét mezők közötti kapcsolatok jellegét nem tisztázta kielégítően. Vannak olyan értelmezések, amelyek szerint a mezők is hierarchikus rendbe szerveződnek (Kneer 2004: 40). Ennek azonban ellentmondanak azok az ábrázolások, amelyek az egyes mezőket egymásba ágyazottként mutatják be. Ekkor az átfogóbbnak tekintett hatalmi mezőn belül jelenik meg a kulturális termelés egy-egy szférája (vö. pl.: Bourdieu 2002 [1994]: 46–47, 60–62; 2000 [1992]: 424). De még ha a mezők egymásba ágyazódását is alá-fölrendeltségi viszonyként fognánk föl, akkor sem tudjuk, hogyan viszonyulnak egymáshoz az alárendelt mezők. Vélhetően nem rendezhető valamennyi egyetlen, egységes hierarchiába. Bourdieu e kérdést is empirikus kutatások során eldöntendő problémának tekintette. 5 miután valamennyi mező egymásra hatását nem vizsgálhatta empirikusan, esetében e kérdés nem megválaszolható, illetve irreleváns. Annyi biztos, hogy – mint írta – „nincsenek transzhisztorikus, történelemtől független törvényei a mezők közötti viszonyoknak” (Bourdieu 2000 [1992]: 427).

9 Vele szemben Bourdieu (tudtommal) sosem vállalkozott erre – hacsak egy interjúkérdésre adott rövid válaszát nem tekintjük szembenézésnek (Bourdieu 2000 [1992]: 423–424).

423–424). Mindazonáltal a bourdieu-i elmélet következetességének is használt volna, ha szembenézett volna Luhmann elméleti teljesítményével (Pokol 2004c: 365, 395–396). Ennek elmaradását a funkionalista irányzathoz fűződő meglehetősen ambivalens viszonya magyarázhatja (Pokol 2004c: 395–396). Egyfelől kifejezetten a funkcionálizmussal és az organizmusmodellel *szemben* vezette be a mező koncepcióját (vö. Pál 2004a, b, c). Másfelől viszont több alkalommal is úgy nyilatkozott, hogy a mezőknek a funkionalista elemzési eszközökkel rokon szerepet szán (Bourdieu 2002 [1994]: 136–137; Kneer 2004: 38–39; Pokol 2004c: 394–396).

Párhuzamosok a végtelenben – kölcsönös érdektelenség és ignorancia

Ha Bourdieu és Luhmann megismerési érdek(lődés)ük alapvető eltérései ellenére megmutatkozó elméleti *hasonlósaikat* felismerve érdemben reflektáltak volna egymás teljesítményére, kölcsönösen gazdagíthatták volna megközelítésmódjukat. Kortársakként erre mindkettőjüknek módja lett volna. Ennek érdemleges elmaradását alighanem kritikai és nem kritikai elméletek egymás álláspontjának kölcsönös torzítására hajló szembenállása magyarázza.

Bourdieu érdektelenségében vélhetően az játszotta a legfőbb szerepet, hogy Luhmann megközelítésmódját tévesen egy Luhmann által ténylegesen már meghaladott, kétségtelenül konzervatív következményekkel járó organicista funkcionálizmussal azonosította (Bourdieu 2000 [1992]: 423–424; Nassehi–Nollmann 2004b: 8; Kneer 2004: 39). Bourdieu előítélete érthető ugyan, mégis hibás (Bognár 2009). Egyes korai funkionalista rétegződéseméletekből kétségtelenül levezethető a Bourdieu-t különösen dühítő társadalommagyarázat: az áldozat felelőssé tétele, meghatározott egyének és csoportok sikertelenségének funkcionális szükségszerűségként történő tálalása (lásd: Davis–Moore 1997 [1945]). Ennek ellenére nehezen lenne indokolható, hogy Luhmann álláspontját egy olyan felfogással azonosítja, melyet Luhmann éppen meghaladni kívánt, mert elfogadta és belátta hibáit (vö.: Luhmann 2006 [2002]). A funkcionális differenciálódás Spencer által kidolgozott elmélete – amit előbb Durkheim, majd később Parsons újított meg – Luhmann szerint nem kínált megfelelő megoldásokat. Meg kívánta újítani a funkionalista szociológia hagyományát, megfontolva a vele szemben felhozott kritikákat is (vö. például: Merton 2002 [1968]: 98–166). Túl kívánt lépni a Spencer, Durkheim és Parsons számára még megoldhatatlannak bizonyuló problémákon. A funkcionális tagolódás elmélete a huszadik század hetvenes éveitől kezdve éppen annak luhmanni újragondolása és módosítása nyomán válik ismét vitaképessé és vitára érdemessé.

Ugyanígy elmondható azonban az is, hogy Luhmann is adós maradt Bourdieu elméletének alaposabb elsajátításával. Ha behatóbban foglalkozott volna társadalomszerkezet-felfogásával és különösen mezőelméletével, akkor a fenti idézetben talán nem Marx tizenkilencedik századi viszonyokra kidolgozott osztályelméleté-

hez viszonyítva határozta volna meg saját álláspontját. Mint ahogyan vélhetően az osztály koncepciójának szentelt terjedelmes fogalomtörténeti tanulmányából sem hiányoznának a Bourdieu munkásságára utaló hivatkozások (Luhmann 1985).¹⁰

Konklúzió

Jelen tanulmány nem vállalkozott Luhmann és Bourdieu társadalomelméleteinek összekapcsolására vagy szintézisbe foglalására. A köztük fellelhető tizenegy közös pont azonosításával mindazonáltal érdemben hozzá tud járulni e két teória összehasonlításához, valamint teljesítőképeségük felméréséhez.

Az e tanulmányban tetet öltő társadalomelméleti vállalkozás kettős haszonnal kecsegtet. Egyfelől azzal, hogy szisztematikus elemzésként számba veszi e két párhuzamos elméleti építmény közötti közös pontokat, hasznos belátásokkal járulhat hozzá a *társadalomelméletek történeti és összehasonlító elemzésének* szociológiai kutatásához. Másfelől a lehetséges kapcsolódási pontok feltárásával, a potenciális illesztési pontok megjelölésével hozzájárulhat ahhoz a *társadalomelmélet-alkotói gyakorlathoz* is, amely e két elmélet összekapcsolásának, szintézisbe foglalásának ambíciójával lép fel. E szintézistörekvést jelen tanulmány (és szerzője) annak ellenére is elfogadja legitim és izgalmas intellektuális kihívásnak, hogy maga nem ambicionálja.

„Akkor hát kinek van igaza, Luhmann-nak vagy Bourdieu-nek?” – teszi fel a kérdést a két társadalomtagolódás-elmélet összehasonlítása után Georg Kneer (2004: 52). Válasza így szól:

„Sok érv szól amellett, hogy az absztrakció e szintjén ez a kérdés nem dönthető el és nem is tárgyalható értelmesen. [...] A szociológia ma még nem jutott el a polikontexturális önértelmezés azon szintjére, hogy az elméleti pluralitást ne hátránnyként, hanem előnnyként fogja fel” (Kneer 2004: 52).

Irodalom

Alexander, J. (1995): The Reality of Reduction. The Failed Synthesis of Pierre Bourdieu. In uő.: *Fin de Siècle Social Theory. Relativism, Reduction and the Problem of Reason*. London – New York: Verso Press, 128–217.

¹⁰ Különösen azért furcsa Bourdieu figyelmen kívül hagyása, mert eközben a megújított osztályfogalom kortárs szerzőinek (pl. Anthony Giddensnek és Erik Olin Wrightnak) egyes műveit tekintetbe vette tanulmányában. Bourdieu kifejtésének tényleges oka az lehet, hogy az osztály fogalma kapcsán egyetlen olyan cédula sem került Luhmann kezébe, amelyen Bourdieu munkáiról korábban készített jegyzeti olvashatók. Tanulmányai írásakor Luhmann már nem olvasott szakirodalmat, forrásként csak olvasmányjegyzeteit és ötleteit rögzítő céduláit használta, melyeket egy kulcszóregiszter segítségével keresett elő cédulás-fiókoks szekrényéből (Luhmann 1993 [1981], 2000 [1985]: 26–28; 1997c: 18–22). Luhmann viszonylag kevés Bourdieu-hivatkozása arra enged következtetni, hogy Bourdieu csak igen kevés cédulán keresztül került be Luhmann látóterébe. Erre utal az is, hogy Bourdieu főművének megjelenési évszámát Luhmann többször is ugyanazzal a hibával tünteti fel: 1979 helyett 1975-öt ír. (Az ehhez hasonló hibák okához vö.: Luhmann 1997c: 21.) Nem kizárható, hogy a La distinctionról csak ezt az egyetlen cédulát készítette (Luhmann 1997a: 774, 333. l.j., 1105, 376. l.j.).

- Beer, R. (2006): Der Beobachter im Milieu. Anmerkungen zum Verhältnis zwischen Bourdieu und Luhmann. *Österreichische Zeitschrift für Soziologie*, (31): 3–23. <https://doi.org/10.1007/s11614-006-0001-1>
- Bognár, B. (2009): A szociológiai felvilágosodás programja. Bevezetés. *Replika*, 20(66): 7–15.
- Bognár, B. (2012): A modern társadalom funkcionális részrendszereinek egymáshoz fűződő viszonya – a horizontális és vertikális kapcsolatok dinamikája. *Szociológiai Szemle*, 22(3): 4–21.
- Bourdieu, P. (1971 [1966]): Osztályhelyzet és osztálypozíció. (Ford.: Lakatos, M.) In Ferge, Zs. (szerk.): *Francia szociológia*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 402–432.
- Bourdieu, P. (1974 [1970]): Az oktatási rendszer ideologikus funkciója. (Ford.: Léderer, P.) In Ferge, Zs. – Háber, J. (szerk.): *Az iskola szociológiai problémái*. Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 65–91.
- Bourdieu, P. (1978 [1966]): Különbségek és megkülönböztetések. (Ford.: Léderer, P.) In uő.: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 136–150.
- Bourdieu, P. (1978 [1968]): A művészeti észlelés szociológiai elméletének elemei. In Józsa, P. (szerk.): *Művészetszociológia. Válogatott tanulmányok*. (Ford.: Józsa, P.) Budapest: Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 175–200.
- Bourdieu, P. (1978 [1971]): A vallási mező kialakulása és struktúrája. (Ford.: Ádám, P.) In uő.: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 165–236.
- Bourdieu, P. (1978 [1977]): Hevenyészett megjegyzések a test társadalmi észleléséről. (Ford.: Léderer, P.) In uő.: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 151–164.
- Bourdieu, P. (1978): *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. (Szerk.: Ferge, Zs. – Léderer, P., ford.: Ádám, P. – Ferge, Zs. – Léderer, P.) Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Bourdieu, P. (1982 [1979]): *Die feinen Unterschiede. Kritik der gesellschaftlichen Urteilskraft. [La distinction.]* (Ford.: Schwibs, B. – Russer, A.) Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Bourdieu, P. (1984): Szociológus-paradoxon. Rényi Ágnes interjúja. *Valóság*, 27(7): 91–98.
- Bourdieu, P. (1985 [1980]): Az identitás és a reprezentáció. A régió fogalmának kritikai elemzéséhez. (Ford.: Derdák, T.) *Szociológiai Figyelő*, 1(1): 7–22.
- Bourdieu, P. (1985 [1984]): The Social Space and the Genesis of Groups. (Ford.: Nice, R.) *Theory and Society*, 14(6): 723–744.
- Bourdieu, P. (1987 [1981]): A politikai mező. (Ford.: Ádám, P.) *Valóság*, 30(1): 110–115.

- Bourdieu, P. (1988 [1984]): A képviselő és a politikai fetisizmus. (Ford.: Ádám, P.) *Valóság*, 31(4): 116–120.
- Bourdieu, P. (1990 [1989]): A reflexív szociológia felé. Műhelybeszélgetés Pierre Bourdieu-vel. (Készítette: Wacquant, L. J. D.) *Replika*, 1(1): 51–76.
- Bourdieu, P. (1990 [1980]): *The Logic of Practice*. [*Le sens pratique*.] (Ford.: Nice, R.) Cambridge: Polity Press.
- Bourdieu, P. (1994 [1990]): Férfiuralom. (Ford.: Ádám, P.) In Hadas, M. (szerk.): *Férfiuralom. Írások nőkről, férfiakról, feminizmusról*. Budapest: Replika Kör, 7–55.
- Bourdieu, P. (1994): Férfiuralom. Beszélgetés Pierre Bourdieu-vel. (Készítette és fordította: Hadas, M.) *Replika*, 5(13–14): 47–53.
- Bourdieu, P. (1997 [1983]): Gazdasági tőke, kulturális tőke, társadalmi tőke. (Ford.: Bogdán, É.) In Angelusz, R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 156–177.
- Bourdieu, P. (1998 [1993]): Alapelvek a kulturális alkotások szociológiájához. (Ford.: Babarczy, E.) In Wessely, A. (szerk.): *A kultúra szociológiája*. Budapest: Osiris Kiadó – Láthatatlan Kollégium, 174–185.
- Bourdieu, P. (1998): A televízióról. (Ford.: Mihancsik, Zs.) *Magyar Lettre Internationale*, 8(30): 45–47.
- Bourdieu, P. (2000 [1992]): A mezők logikája. (Ford.: Ádám, P.) In Felkai, G. – Némédi, D. – Somlai, P. (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 418–430.
- Bourdieu, P. (2000 [1998]): *Férfiuralom*. (Ford.: N. Kiss, Zs.) Budapest: Napvilág Kiadó.
- Bourdieu, P. (2001 [1997]): *Előadások a televízióról*. (Ford.: Erőss, G.) Budapest: Osiris Kiadó.
- Bourdieu, P. (2002 [1994]): *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés elméletéről*. (Ford.: Berkovits, B.) Budapest: Napvilág Kiadó.
- Bourdieu, P. (2005 [1992]): A megértés megértése. A tiszta esztétika történeti genezise. (Ford.: Mihályi, P.) In Bónus, T. – Kelemen, P. – Molnár, G. T. (szerk.): *Intézményesség és kulturális közvetítés*. Budapest: Ráció Kiadó, 341–377.
- Bourdieu, P. (2005 [2001]): *A tudomány tudománya és a reflexivitás*. (Ford.: Házas, N. – Simon, V.) Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Bourdieu, P. (2008 [1995]): Egy civilizáció lerombolása ellen. (Ford.: Fáber, Á.) *Egyenlítő*, 6(1): 12–13.
- Bourdieu, P. (2009 [1976]): A tudományos mező. (Ford.: Fáber, Á.) *Replika*, 20(67): 11–36.
- Bourdieu, P. (2009 [1997]): A tudomány társadalmi haszna. A tudományos mező klinikai szociológiája. (Ford.: Fáber, Á.) *Replika*, 20(67): 37–63.
- Bourdieu, P. (2010 [1979]): A habitus és az életstílusok tere. (Ford.: Fáber, Á.) *Replika*, 21(72): 49–94.

- Bourdieu, P. (2014 [1978]): Szimbolikus tőke és társadalmi osztályok. (Ford.: Fáber, Á.) *Replika*, 25(87): 7–18.
- Cassirer, E. (1910): Dingbegriffe und Relationsbegriffe. In uő.: *Substanzbegriff und Funktionsbegriff: Untersuchungen über die Grundfragen der Erkenntniskritik*. Berlin: Verlag von Bruno Cassirer, 1–34.
- Dahrendorf, R. (1997 [1957]): Társadalmi struktúra, osztályérdekek és társadalmi konfliktus. (Ford.: Babarczy, E.) In Angelusz, R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 341–358.
- Davis, K. – Moore, W. E. (1997 [1945]): A rétegződés néhány elve. (Ford.: Szalai, É.) In Angelusz, R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 10–23.
- Éber, M. Á. (2009): Kritikai és nem kritikai elméletek. Egy nem mindig explicit vita kölcsönös félreértései. In Szalai, E. (szerk.): *Kordiagnózis. Fiatal társadalomtudósok antológiája*. (On-line kötet.) Budapest: MTA Politikai Tudományok Intézete, 81–92.
- Éber, M. Á. (2016): Kritika és korrekció. Mennyiben sikeres Pokol Béla Luhmann-kritikája és társadalomelméleti szintéziskísérlete? *Szociológiai Szemle*, 26(2): 29–43.
- Fáber, Á. (2007): Pierre Bourdieu „politikai fordulata”. Lehetséges és megalapozott-e a bourdieu-i szociológia alapján a társadalmi folyamatokba történő beavatkozás? Az episztemológiai alapok vizsgálata. *Replika*, 18(58): 129–144.
- Fáber, Á. (2008): Találkoznak-e a párhuzamosok a végtelenben? Pierre Bourdieu és Luc Boltanski kapitalizmusbírálat. *Replika*, 19(62): 109–125.
- Fáber, Á. (2010): A kritikai szociológiától a kritikai szociológiáig? *Szociológiai Szemle*, 20(1): 57–72.
- Fáber, Á. (2014): Determinizmus, episztemológiai szakadék és társadalomkritika Pierre Bourdieu-nél és Luc Boltanskinál. Bourdieu és Boltanski a francia tudományos mezőben. *Eszmélet*, 26(103): 122–134.
- Fáber, Á. (2018): *Pierre Bourdieu: Elmélet és politika*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Ferge, Zs. (1978): Utószó. In Bourdieu, P.: *A társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődése*. Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 403–436.
- Fischer, J. (2006): Bourdieu und Luhmann: Soziologische Doppelbeobachtung der „bürgerlichen Gesellschaft” nach ihrer Kontingenzerfahrung. In Rehberg, K.-S. (Hrsg.): *Soziale Ungleichheit, kulturelle Unterschiede: Verhandlungen des 32. Kongresses der Deutschen Gesellschaft für Soziologie in München*. (Teilband 1 und 2.) Frankfurt am Main: Campus Verlag, 2850–2858.
- Foerster, H. v. (1993): *Wissen und Gewissen. Versuch einer Brücke*. (Ford.: Köck, W. K., szerk.: Schmidt, S. J.) Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Foerster, H. v. – Glasersfeld, E. v. – Hejl, P. M. – Schmidt, S. J. – Watzlawick, P. (Hrsg.) (1992 [1985]): *Einführung in den Konstruktivismus*. München–Zürich: Piper Verlag.
- Habermas, J. (2005 [1968]): *Megismerés és érdek*. (Ford.: Weiss, J.) Pécs: Jelenkor Kiadó.

- Hejl, P. M. (1982): *Sozialwissenschaft als Theorie selbstreferenzieller Systeme*. Frankfurt am Main – New York: Campus Verlag.
- Hejl, P. M. (1992 [1985]): Konstruktion der sozialen Konstruktion. Grundlinien einer konstruktivistischen Sozialtheorie. In Foerster, H. v. – Glasersfeld, E. v. – Hejl, P. M. – Schmidt, S. J. – Watzlawick, P. (Hrsg.): *Einführung in den Konstruktivismus*. München – Zürich: Piper Verlag, 1992. 109–146.
- Horkheimer, M. (1976 [1937]): Hagymányos és kritikai elmélet. In Papp, Zs. (szerk.): *Tény, érték, ideológia. A pozitivizmus-vita a német szociológiában*. (Ford.: Gelléri, A.) Budapest: Gondolat Könyvkiadó, 43–116.
- Huszár, Á. (2006): A frankfurti iskola első generációjának kritikai pozíciója. In Némedi, D. – Somlai, P. – Szabari, V. – Szikra, D. (szerk.): *Kötő-jelek 2005*. Budapest: ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola, 47–66.
- Huszár, Á. (2007): Kritikai elmélet és Marx. *Replika*, 18(58): 145–168.
- Huszár, Á. (2009): *A kritikai elmélet rekonstrukciója. Újosztály-elméletek és civil társadalom-elméletek a rendszerváltás időszakában*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Karácsony, A. (1988): Önépítés és megismerés. A radikális konstruktivizmusról. *Világosság*, 29(7): 452–456.
- Karácsony, A. (1990): Niklas Luhmann társadalomelmélete és autopoiezise. *Szociológia*, 19(1–2): 1–28.
- Karácsony, A. (1994): Konstruktivizmus a társadalomelméletben. In Cs. Kiss, L. – Karácsony, A. (szerk.): *A társadalom és a jog autopoietikus felépítettsége. Válogatás a jogi konstruktivizmus irodalmából*. Budapest: ELTE Állam- és Jogtudományi Kar, 13–27.
- Karácsony, A. (2000 [1995]): Konstruktivizmus a német társadalomelméletben. In Balogh, I. – Karácsony, A.: *Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig*. Budapest: Balassi Kiadó, 279–293.
- Karácsony, A. (2000): Niklas Luhmann rendszerelmélete: a szociális világ mint kommunikatív teljesítmény. In Balogh, I. – Karácsony, A.: *Német társadalomelméletek. Témák és trendek 1950-től napjainkig*. Budapest: Balassi Kiadó, 294–323.
- Karácsony, A. (2003): Rendszerelmélet és fenomenológia. *Jogelméleti Szemle*, 4(1). (<http://jesz.ajk.elte.hu/karacsony13.html>) (Letöltve: 2022. január 1.)
- Kneer, G. (2004): Differenzierung bei Luhmann und Bourdieu. Ein Theorievergleich. In Nassehi, A. – Nollmann, G. (Hrsg.): *Bourdieu und Luhmann. Ein Theorievergleich*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 25–56.
- Laermans, R. (1997): Communication on Art, or the Work of Art as Communication? Bourdieu's Field of Analysis Compared with Luhmann's Systems Theory. *The Canadian Review of Comparative Literature*, 24(1): 103–113.
- Lenski, G. E. (1997 [1966]): Hatalom és privilégium. (Ford.: Szalai, É.) In Angelusz, R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 302–340.
- Luhmann, N. (1975): *Macht*. Stuttgart: Enke Verlag.

- Luhmann, N. (1984): *Soziale Systeme. Grundriß einer allgemeinen Theorie*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Luhmann, N. (1985): Zum Begriff der sozialen Klasse. In uő. (Hrsg.): *Soziale Differenzierung. Zur Geschichte einer Idee*. Opladen: Westdeutscher Verlag, 119–162.
- Luhmann, N. (1986): Die Lebenswelt – nach Rücksprache mit Phänomenologen. *Archiv für Rechts- und Sozialphilosophie*, 72: 176–194.
- Luhmann, N. (1987 [1971]): Az értelem mint a szociológia alapfogalma. In uő.: Válogatás Niklas Luhmann írásaiból. (Szerk.: Némédi, D., válogatta és az előszót írta: Pokol, B., ford.: Felkai, G.) *Szociológiai Füzetek*, 42. 17–77.
- Luhmann, N. (1987 [1974]): Bevezető megjegyzések a szimbolikusan általánosított kommunikációs médiumok elméletéhez. In uő.: Válogatás Niklas Luhmann írásaiból. (Szerk.: Némédi, D., válogatta és az előszót írta: Pokol, B., ford.: Felkai, G.) *Szociológiai Füzetek*, 42. 95–127.
- Luhmann, N. (1990a): *Die Wissenschaft der Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Luhmann, N. (1990b): *Soziologische Aufklärung 5. Konstruktivistische Perspektiven*. Opladen: Westdeutscher Verlag.
- Luhmann, N. (1993 [1981]): Kommunikation mit Zettelkästen. Ein Erfahrungsbericht. In uő.: *Universität als Milieu. Kleine Schriften*. (Szerk.: André, K.) Bielefeld: Haux Verlag, 53–61.
- Luhmann, N. (1993): „Was ist der Fall?” und „Was steckt dahinter?” *Die Zwei Soziologien und die Gesellschaftstheorie*. Bielefeld: Universität Bielefeld.
- Luhmann, N. (1997a): *Die Gesellschaft der Gesellschaft I–II*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Luhmann, N. (1997b): „Es gibt keine Biographie”. Radio Bremen Gespräch I. (Készítette: Hagen, W.) (http://www.radiobremen.de/online/luhmann/es_gibt_keine_biographie.pdf) (Letöltve: 2009. május 10.)
- Luhmann, N. (1997c): „Die Realität der Massenmedien”. Radio Bremen Gespräch II. (Készítette: Hagen, W.) (http://www.radiobremen.de/online/luhmann/realitaet_der_massenmedien.pdf) (Letöltve: 2009. május 10.)
- Luhmann, N. (2000 [1984]): Szociális rendszerek. (Ford.: Cs. Kiss, L.) In Felkai, G. – Némédi, D. – Somlai, P. (szerk.): *Olvasókönyv a szociológia történetéhez II. Szociológiai irányzatok a XX. században*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 91–104.
- Luhmann, N. (2000 [1985]): Biographie, Attitüden, Zettelkasten: Interview. (Készítette: Erd, R. – Maihofer, A.) In uő.: *Short cuts*. Frankfurt am Main: Zweitausendeins Verlag, 7–40.
- Luhmann, N. (2006 [2002]): *Bevezetés a rendszerelméletbe*. (Szerk.: Baecker, D., ford.: Brunczel, B.) Budapest: Gondolat Könyvkiadó.

- Luhmann, N. (2009 [1986]): Interszubsztitívitás vagy kommunikáció. A szociológiai elméletalkotás eltérő kiindulópontjai. (Ford.: Brunczel, B.) *Replika*, 20(66): 33–48.
- Luhmann, N. (2009 [1988]): Az ismeret: konstrukció. (Ford.: Éber, M. Á.) *Replika*, 20(66): 17–31.
- Luhmann, N. (2012): *Macht im System*. (Hrsg.: Kieserling, A.) Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Maturana, H. R. – Varela, F. J. (2005 [1973]): Autopoiesis. Az élő szerveződése. (Ford.: Lénárt, T.) In Bónus, T. – Kelemen, P. – Molnár, G. T. (szerk.): *Intézményszerűség és kulturális közvetítés*. Budapest: Ráció Kiadó, 237–293.
- Merton, R. K. (2002 [1968]): *Társadalomelmélet és társadalmi struktúra*. (Ford.: Berényi, G. – Balogh, Z.) Budapest: Osiris Kiadó.
- Mills, C. W. (1962 [1956]): *Az uralkodó elit*. (Ford.: Kaposi, T.) Budapest: Gondolat Könyvkiadó.
- Nassehi, A. (2003): *Geschlossenheit und Offenheit. Studien zur Theorie der modernen Gesellschaft*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Nassehi, A. (2004): Szocialer Sinn. In Nassehi, A. – Nollmann, G. (Hrsg.): *Bourdieu und Luhmann. Ein Theorievergleich*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 155–188.
- Nassehi, A. – Nollmann, G. (Hrsg.) (2004a): *Bourdieu und Luhmann. Ein Theorievergleich*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Nassehi, A. – Nollmann, G. (2004b): Einleitung: Wozu ein Theorievergleich? In uók. (Hrsg.): *Bourdieu und Luhmann. Ein Theorievergleich*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 7–22.
- Némédi, D. (1986): Niklas Luhmann: Soziale Systeme. Grundriss einer allgemeinen Theorie. *Szociológiai Figyelő*, 2(2–3): 201–207.
- Némédi, D. (2000): Előszó. In uók.: *Társadalomelmélet – elmélettörténet*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 7–10.
- Némédi, D. (2004): A kabil paradigmája. *Szociológiai Szemle*, 14(3): 23–35.
- Némédi, D. (2008a): Bevezetés. A szociológia problémája – ma. In uók. (szerk.): *Modern Szociológiai Paradigmák*. Budapest: Napvilág Kiadó, 15–65.
- Némédi D. (szerk.) (2008b): *Modern Szociológiai Paradigmák*. Budapest: Napvilág Kiadó.
- Parsons, T. (1937): *The Structure of Social Action. A Study in Social Theory with Special Reference to a Group of European Writers*. New York: McGraw-Hill Books.
- Parsons, T. (1957): The Distribution of Power in American Society. *World Politics*, 10(1): 123–143.
- Parsons, T. (1997 [1953]): A társadalmi rétegződés elméletének átdolgozott, analitikus megközelítése. (Ford.: Szalai, É.) In Angelusz, R. (szerk.): *A társadalmi rétegződés komponensei*. Budapest: Új Mandátum Könyvkiadó, 80–135.
- Pál, E. (2004a): *Szociológia képekben. Az organicista társadalomkép mint analógia és metafora*. Doktori Disszertáció, Budapest (ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola, Szociológia Doktori Program).

- Pál, E. (2004b): Talcott Parsons. Rendszerelmélet és organicizmus. In Némédi, D. – Szabari, V. (szerk.): *Kötő-jelek 2003*. Budapest: ELTE TáTK Szociológia Doktori Iskola, 96–118.
- Pál, E. (2004c): „Társadalmi evolúció” és „organizmus”, avagy mire jók a metaforák? In Somlai, P. (szerk.): *Az evolúció elméletei és metaforái a társadalomtudományokban*. Budapest: Napvilág Kiadó, 95–117.
- Pokol, B. (2002): Contribution to the Comparison of the Theories of Bourdieu and Luhmann. *Jogelméleti Szemle / Journal of Legal Theory*, 3(1): 1–12. (<http://jesz.ajk.elte.hu/pokol112.html>) (Letöltve: 2022. január 1.)
- Pokol, B. (2004a): A társadalom kettős szerkezete. *Szociológiai Szemle*, 14(3): 36–51.
- Pokol, B. (2004b): A társadalom kettős szerkezetének elmélete – összegzés. *Jogelméleti Szemle*, 5(1). (<http://jesz.ajk.elte.hu/pokol17.html>) (Letöltve: 2022. január 1.)
- Pokol, B. (2004c): *Szociológiaelmélet. Társadalomtudományi trilógia I.* Budapest: Századvég Kiadó.
- Schmidt, S. J. (Hrsg.) (1987): *Der Diskurs des Radikalen Konstruktivismus*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag.
- Schroer, M. (2004): Zwischen Engagement und Distanzierung. Zeitdiagnose und Kritik bei Pierre Bourdieu und Niklas Luhmann. In Nassehi, A. – Nollmann, G. (Hrsg.): *Bourdieu und Luhmann. Ein Theorievergleich*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 233–270.
- Sik, D. (2011): Bourdieu, Habermas, Luhmann. Egy hálózatzelméleti szintézis vázlata. *Replika*, 22(75): 123–165.
- Sik, D. (2012): *A modernizáció ingája. Egy genetikus kritikai elmélet vázlata*. Budapest: ELTE Eötvös Kiadó.
- Tyrell, H. (1994): Max Webers Soziologie – eine Soziologie ohne „Gesellschaft”. In Wagner, G. – Zipprian, H. (Hrsg.): *Max Webers Wissenschaftlehre. Interpretation und Kritik*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 390–414.
- Watzlawick, P. (Hrsg.) (1981): *Die erfundene Wirklichkeit. Wie wissen wir, was wir zu wissen glauben? Beiträge zum Konstruktivismus*. München–Zürich: Piper Verlag.
- Weiß, A. (2004): Unterschiede, die einen Unterschied machen. Klassenlagen in den Theorien von Pierre Bourdieu und Niklas Luhmann. In Nassehi, A. – Nollmann, G. (Hrsg.): *Bourdieu und Luhmann. Ein Theorievergleich*. Frankfurt am Main: Suhrkamp Verlag, 208–232.
- Wessely, A. (2003): Mannheim és Bourdieu. A strukturális meghatározottság és a társadalmi cselekvés weberianus összekapcsolása. In Gellériné, L. M. – Karádi, É. – Cs. Kiss, L. (szerk.): *Mannheim-tanulmányok. Írások Mannheim Károlytól és Mannheim Károlyról*. Budapest: Napvilág Kiadó, 283–293.
- Wessely, A. (2005): Szocioanalízisben. (Pierre Bourdieu: A tudomány tudománya és a reflexivitás.) *Budapesti Könyvszemle*, 17(3): 220–230.
- Wessely, A. (2009): Egy autopoietikus művészetszociológia. *Replika*, 20(66): 101–109.

Vállalkozók reprezentációja a főáramú online médiában Magyarországon¹

Representation of entrepreneurs in the mainstream online media in Hungary

Virágh Enikő Anna² – Szepesi Balázs³

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.3.2>

Beérkezés: 2022. 05. 06.

Átdolgozott változat beérkezése: 2022. 08. 10.

Elfogadás: 2022. 09. 03.

Összefoglaló: A tanulmány a vállalkozók megítélését vizsgálja a média tükrében, kevert módszerrel. Azt a kérdést járja körbe, hogy a 2015 és 2019 közötti időszakban milyen képet közvetített a főáramú online média a vállalkozásokról és a vállalkozókról. A kvantitatív tartalomelemzés fő eredménye, hogy a vizsgált időszakra és médiumokra nézve nem tartható az a szakirodalomban korábban meghatározónak tűnő következtetés, hogy a médiában uralkodó vállalkozókép alapvetően negatív lenne, ami a média vállalkozóképének változására utalhat. Ugyanakkor az általános értelemben vett vállalkozásokról vagy vállalkozókról a média sokkal inkább hajlamos negatív keretben írni, mint a konkrét vállalkozásokról és vállalkozókról. Emellett a magyarországi vállalkozások és vállalkozók reprezentációja a külföldiekéhez képest továbbra is kevésbé kedvező a hazai médiában. A kvalitatív tartalomelemzés és az empirikusan megalapozott típusalkotás módszerének segítségével a tanulmány azonosítja és bemutatja a médiában előforduló vállalkozótípusokat: a született vállalkozót, a népmesehőst, az ötletvezérelt vállalkozót, a lassú építkezőt, a hobbivállalkozót és a társadalmi vállalkozót.

Kulcsszavak: vállalkozók megítélése, vállalkozótípusok, médiareprezentáció

Abstract: The paper examines the media representation of enterprises and entrepreneurs between 2015-2019 in the Hungarian mainstream online media by using mixed methods. The quantitative content analysis found that the fundamentally negative entrepreneurial image widely held in the literature does not seem to apply perfectly for the examined part of media and time period suggesting that the media image of entrepreneurs has changed to some extent. On the other hand, the representation of enterprises and entrepreneurs in general tends to be more negative than the representation of specific enterprises and entrepreneurs. Furthermore, there is some evidence that the portrayal of Hungarian enterprises and entrepreneurs is not as favorable than that of their foreign counterparts in the Hungarian media. By using qualitative content analysis and empirically grounded typology method the paper identifies

1 A kutatás az IFKA Közhasznú Nonprofit Kft. és az MCC Vállalkozáskutató Műhelyének együttműködésében valósult meg a GINOP-1.1.10-20-2020-00001 Evolúció – Megújuló Vállalkozások Program támogatásával. A tanulmány alapjául szolgáló előadás a II. Vállalkozáskutató Konferencián hangzott el 2021. november 18-án. A szerzők köszönettel tartoznak Parrag Petránnak, Aranyi-Aszalós Viviennek és Polgár Jónásnak a kutatásban nyújtott segítségükért, valamint a két anonim lektornak értékes észrevételeikért.

2 IFKA Közhasznú Nonprofit Kft., e-mail: viragh@ifka.hu; viraghenikoanna@gmail.com

3 Mathias Corvinus Collegium Közgazdasági Iskola és Vállalkozáskutató Műhely, e-mail: bszepesi@mcc.hu

and describes the following entrepreneurial media types: the born entrepreneur, the fairy tale hero, the idea-driven entrepreneur, the slow builder, the hobby-entrepreneur, and the social entrepreneur.

Keywords: image of entrepreneurs, entrepreneurial types, media representation

Bevezetés

Kutatásunk a vállalkozók médiareprezentációját vizsgálja az online média négy meghatározó orgánumban 2015 és 2019 között megjelent cikkek tartalomelemzésével. Munkánk egyrészt bemutatja, hogyan tükrözi vissza a média a társadalom vállalkozóképét, illetve feltárja, milyen irányba formálja a média működése a vállalkozások percepcióját, milyen reprezentációs fókuszokkal és formákkal hat rá. A témát korábban vizsgáló egyetlen kutatáshoz képest (Szerb–Kocsis–Kisantal 2008)⁴ eredményeink a média vállalkozóképének pozitívabbá válását mutatják.

A társadalomtudományok szerint a vállalkozók tevékenysége a társadalom minőségének és fejlődőképességének fontos indikátora, megítélésük a társadalom önképének lényeges aspektusa. A szociológia a vállalkozókra hagyományosan mint a polgári értékek lehetséges hordozóira, a középosztály egyik jellemző, a közösséget dinamizáló csoportjára tekint (Kolosi 2016, Laki–Szalai 2004). A közgazdaságtanban a vállalkozói tevékenység a gazdasági növekedés, az innováció motorja, a munkahelyteremtés fontos tényezője (Baumol et al. 2007). A vállalkozói motiváció és siker okait vizsgáló elméletek egyik iránya individuális nézőpontból vizsgálja a vállalkozóvá válást és a vállalkozói sikert. Az egyének pszichológiai-demográfiai jellemzőinek, személyiségének a szerepét tartja elsődlegesnek, így a vállalkozók tulajdonságait, viselkedésmintázatait kutatja (Astebro et al. 2014). Kutatásunk az elméletek másik nagy, a társadalmi tényezők jelentőségét hangsúlyozó csoportjához kapcsolódik, amely a vállalkozóvá válás és vállalkozói siker strukturális okaira fókuszál olyan társadalmi tényezők vizsgálata révén, mint például a vállalkozói kultúra (Szerb–Kocsis–Kisantal 2008, Kuczi 2011), a társadalmi tőke és bizalom (Vadasi 2009), esetleg a társadalomfejlődés historikus okai (Tóth 2016).

A tanulmány kiinduló feltételezése, hogy a vállalkozási tevékenység és a vállalkozó figurájának társadalmi megítélése szerepet játszik a vállalkozói pálya vonzerejében, a vállalkozási hajlandóságban, a siker és a kudarc értelmezésében – így akár a vállalkozói pályára való rá (nem) lépésben vagy annak idő előtti elhagyásában – végső soron a magyar vállalkozói szféra méretében, összetételében és sikerességében. A vállalkozók médiareprezentációjára pedig úgy tekintünk, mint ami tükrözi a vállalkozók társadalmi megítélését és egyben vissza is hat rá, formálja is azt.

A kutatás fő kérdései a vállalkozók médiareprezentációjára vonatkoznak. Milyen a média által bemutatott tipikus vállalkozófigura? Milyen vállalkozótípusok jelennek meg a médiában? Mennyire kedvező vagy kedvezőtlen a médiában a vállalkozókról konstruált kép? Minek tulajdonítja a média a vállalkozók sikereit és ku-

4 Ez a tanulmány két napilap 2005. évi cikkeit elemezve vizsgálta a hazai vállalkozókról és a vállalkozásokról kialakult képet. Eredményeik szerint a lapokban a negatív és a vállalkozót kedvezőtlenül bemutató hírek voltak többségben.

darcait? Milyen képet közvetít a vállalkozóvá válás okairól és motivációiról? Milyen különbségeket láthatunk a hazai és külföldi vállalkozók viszonylatában?

A tanulmány először történeti megközelítésben vázolja fel a vállalkozók társadalmi megítélésének alakulását, majd ismerteti a vállalkozók médiareprezentációját (közvetetten vagy közvetlenül) vizsgáló empirikus kutatási előzményeket. Ezután az Index, az Origo, a 24.hu és a hvg.hu vállalkozásokkal kapcsolatos, 2015–19 során megjelent cikkeiből álló minta kialakításának folyamatát és a használt módszereket tárgyaljuk. Ezt követően a 485 cikkre épülő kvantitatív elemzés eredményeit, majd a 45, egy-egy vállalkozót vagy vállalkozást részletesen bemutató portré kvalitatív elemzését ismertetjük. A tanulmány a következtetések levonásával és a lehetséges jövőbeli továbblépési irányok körvonalazásával zárul.

Történeti és kutatási előzmények

A vállalkozók társadalmi megítélése

Magyarországon – a volt szocialista blokk többi országához hasonlóan – a vállalkozói létformának nincs kontinuitással rendelkező hagyománya. A két világháború között mind az akkor még domináns agrárszektorban, mind a pénzügyi és ipari szektorban erős vagyongonkonzentráció és ezzel párhuzamosan a kis- és középvállalati réteg alulfejlettsége volt jellemző (Tóth 2016). A zsidóüldözés a polgárosult középosztály (és vele az önálló vállalkozói réteg) jelentős részét megsemmisítette, majd a szovjet megszállást követő nagyarányú államosítás a magánvállalkozásokat szinte teljesen felszámolta (Beluszky 2000). Noha a vállalkozásalapítás a '80-as évektől újra lehetséges volt (Kuczi 1998, Laki 1998, Vecsenyi 2002), és a társadalom jelentős rétege számára fontos jövedelemkiegészítésként szolgált (Danyi–Vigvári 2019), az uralkodó államszocialista ideológia a vállalkozói értékeket – mint például a kezdeményezőkézséget, a kockázatvállalást és az öngondoskodást – nem bátorította, a vagyoni különbségeket pedig – noha kimutathatóak voltak – nem tartotta elfogadhatónak (Szerb–Kocsis–Kisantal 2008, Kristóf 2020).

Az értelmiségi közgondolkodásban ezzel párhuzamosan felértékelődött a rendszeridegennek számító kisvállalkozók és kistermelők szimbolikus jelentősége: önérdékkövetésük, autonómiájuk a hatalomnak való ellenszegülést, az elnyomott, illegálisba kényszerült polgári értékeket testesítette meg (Szelényi 1990, Kuczi 2011). A rendszerváltás körüli átmeneti időszakban ez a narratíva tovább erősödött, a kisvállalkozásokhoz különféle illúziók, pozitív konnotációk kapcsolódtak (Róbert 2016). A vállalkozókban sokan a rendszerváltás hőseit látták, akiknek kulcsszerepe lesz a gazdaság dinamizálásában, a második gazdaság szűrkezőnájának kifejlesztésében, a polgárosodás és a társadalmi felemelkedés elősegítésében, összességében egy hatékonyabb és igazságosabb gazdaság és társadalom megteremtésében. A '90-es évek végére azonban a vállalkozókról mint hősookról kialakult mítosz a közvéleményben és a tudományos diskurzusban egyaránt szertefoszlott (Kőhegyi 1999,

Kuczi 2011), a vállalkozók megítélése a privilegizáltság, tisztességtelenség és bűnözés képeivel fonódott össze (Felkai 1997).

A rendszerváltás után létrejött egyrészt – munkáltatói nyomásra vagy egyéb nem önként választott körülmények eredményeképpen – a kényszervállalkozók nem elhanyagolható méretű csoportja (Czakó et al. 1995). Másrészt a privatizáció zavaros időszakában korábbi kapcsolati tőkéjét gazdasági tőkévé konvertáló, menedzserből tulajdonossá (is) váló újjáállalkozók csoportja (Szerb–Kocsis–Kisantal 2008, Böröcz 2019). Bár a „*self made man*” ideológiája és vele a vállalkozás elvi elfogadottsága a rendszerváltás idején adott volt (Kuczi et al. 1996), a vállalkozók gazdagodását, tőkéhez jutásának módját a társadalom jelentős része nem ismerte el legitimnek.⁵

Egy 1991-es felmérés válaszadói szerint a meggazdagodáshoz Magyarországon leginkább informális kapcsolatok és gátlástalanság szükségeltettek, 1996-ra pedig tovább nőtt az informális kapcsolatoknak, az indulási előnynek és a gátlástalanságnak tulajdonított szerep, miközben a tehetségnek tulajdonított szerep csökkent. Emellett a piacgazdasággal kapcsolatos meritokratikus attitűdöket vallók csoportja is tovább zsugorodott a nyugat-európaihoz és az USA-hoz képest eleve alacsony 35 százalékról 26 százalékra, a piacgazdaságot valamilyen szempontból elutasítók aránya pedig egészében véve 65 százalékról 73 százalékra nőtt (Csepeli et al. 2004: 15–18). Egy 1997-es mentalitás- és erkölcsszociológiai kutatás válaszadóinak 45,6 százaléka gondolta úgy, hogy a vállalkozók és a tőkések semmi hasznosat nem csinálnak, csak kizsákmányolják az embereket (Felkai 1997).

A privatizáció átláthatatlan és gyanús ügyletei, az adóelkerülés és a munkavállalók nem legális módon való foglalkoztatásának tömeges gyakorlata (Laczkó 1995, Tóth–Semjén 1996, 2010, Laki 1998), valamint a gazdasági bűncselekmények napvilágra kerülése mind hozzájárult a mások kárán meggazdagodó, ügyeskedő, adócsaló vállalkozó sztereotípiájának kialakulásához a '90-es években (Szerb–Kocsis–Kisantal 2008). Emellett a rendszerváltás a várakozásokkal ellentétben sokak számára nem a gazdasági felemelkedés addig zárt kapuit nyitotta meg, hanem a munkanélküliség, az elszegényedés és a leszakadás tapasztalatát hozta magával (Kornai 2005). A növekvő társadalmi egyenlőtlenség eredményeképpen a társadalom jelentős részében egyfajta igazságtalanságélmény lett úrrá (Örkény–Székelyi 2010). A fentiek fényében nem csoda, hogy a sikeres magyarországi vállalkozókat nyugati társaikkal ellentétben nem dicsőség, sokkal inkább irigység és gyanakvás övezi (Laki–Szalai 2013: 87). Ez tükröződik a nagyvállalkozók rejtőzködő mentalitásában is, akik a vállalkozói toplistákat összeállító szakemberek beszámolóí szerint meglepően sokszor utasították vissza az ezekben való nyilvános szereplést, más közéleti szerepvállalásokkal egyetemben (Laki–Szalai 2013: 13; Palócz 2014).

5 Ezt mutatják Bartha Eszter munkáskutatásai (2014: 59) is, miszerint míg az NDK-ban még a kommunista érzelmű interjúalanyok sem kérdőjelezték meg a privatizációt, Magyarországon a munkások privatizációval kapcsolatos meghatározó élménye az volt, hogy az elit kifosztotta őket.

A Gallup által végzett 2007-es Flash Eurobarometer felmérés szerint a vállalkozást a legmagasabb státuszú foglalkozásnak tartók aránya a vizsgált országok közül Magyarországon volt a legalacsonyabb (Csite 2009: 299). Egy 2009-es Eurobarometer kutatás (2010: 32) szerint a magyar válaszadók mindössze 26 százaléka mondta, hogy a vállalkozók imázsa inkább kedvező, míg az EU országok átlaga 49 százalék volt. Az ugyanezen témában végzett 2012-es Eurobarometer kutatás (2012: 111–112) hasonló eredményekre jutott: míg az EU-országokban átlagosan a válaszadók 53 százaléka válaszolta, hogy a vállalkozókat és önfoglalkoztatókat alapvetően kedvezően ítéli meg, addig a magyar válaszadók továbbra is mindössze 26 százalékban állították ugyanezt. Ennek ellentmondanak valamelyest, illetve a vállalkozók megítélésének lehetséges változását jelzik a Globális Vállalkozói Monitor (Global Entrepreneurship Monitor – GEM) 2013-as, ’14-es és ’15-ös eredményei (Márkus–Szerb 2013, 2014, Horváth–Szerb 2015), ahol a magyar válaszadók nemzetközi összehasonlításban is viszonylag nagy aránya volt azon a véleményen, hogy a vállalkozók társadalmi elismertsége magas (2015-ben 68,4 százalék).

A Bridge Budapest 15 és 65 év közötti népességre fókuszáló, 2015-ös kutatása szintén a vállalkozók megítélésének változását, fragmentáltabbá válását mutatja. Amikor arra kérdeztek rá, hogy bizonyos konkrét jelzők mennyire igazak a vállalkozókra, alapvetően a pozitív tulajdonságok domináltak a képet: a megkérdezettek 88 százaléka kreatívnek, 86 százaléka tehetségesnek, sőt 65 százaléka tisztességesnek tartotta a vállalkozókat, a „*csaló*” jelzőt pedig mindössze 3 százalék vélte adekvátumnak. A szabad asszociációkban ugyanakkor kitapintható volt a negatív sztereotípiák továbbélése, mint a „*fehérgalléros vagy szabadlábon lévő bűnöző*”, aki „*drága autóval jár*”. A kutatásból összességében kettős kép rajzolódik ki: bár úgy tűnik, hogy a „*simlis*”, mindenhol kiskapukat kereső „*maffiózó*” vállalkozó sztereotípiája továbbra is jelen van, már megjelent – főleg a fiatalabbak körében – a kreatív, innovatív, bátor és becsületes vállalkozó képe is (Kutatólabor 2015).

Összességében azt mondhatjuk, hogy a szakirodalomban uralkodó álláspont szerint a magyar társadalom vállalkozóképe – hasonlóan más posztszocialista országokhoz (Glinka–Thatchenkery 2013, Smékalová et al. 2014, Belás et al. 2015, Czaller–Geambasu 2017) rendkívül ellentmondásos (Gere 1996, Felkai 1997, Csite–Major 2010, Kuczi 2011), vagy kifejezetten negatív (Szerb–Kocsis–Kisantal 2008, Csite 2009, Utasi 2012, Laki–Szalai 2013).

A média vállalkozóképe

Noha a közvélemény alakításában a médianak kitüntetett szerepe van, és így a vállalkozók társadalmi megítélésének formálásában is kulcsfontosságú lehet, a vállalkozók magyarországi mediareprezentációját illetően igen töredékesek az ismereteink. A témával foglalkozó kutatók jellemzően úgy látják, hogy a hazai vállalkozók a médiában inkább negatív fényben tűnnek fel. Kuczi Tibor (2011: 46) például a következőképpen fogalmaz:

„A vállalkozás és a bűnözés gyakorta észrevétlenül összekapcsolódik a publicisztikában [...] A publicisztika kialakította az értelmiségi magaskultúrával szemben álló, rikító színű zakót, makkos cipőt viselő, felnyírt hajú, érdekeit, ha kell, erőszakosan is érvényesítő újbarbár vállalkozó sablonját.”

A vállalkozások médiabeli megjelenésével kapcsolatos kevés empirikus fogódzók egyike a már említett GEM, amelyben tesznek fel a médiára vonatkozó kérdést is. Ezekből az eredményekből szintén arra lehet következtetni, hogy a vállalkozók médiareprezentációja (legalábbis annak percepciója) meglehetősen kedvezőtlen a vállalkozókra nézve. A 2005-ös felmérés magyar válaszadói közül mindössze 27,7 százalék gondolta úgy, hogy a médiában gyakran látni és hallani híreket sikeres vállalkozókról és vállalkozásokról (Szerb–Kocsis–Kisantal 2008). Ez az arány 2015-re 33,5 százalékra nőtt, de nemzetközi összehasonlításban továbbra is igen alacsonynak mondható, még a többi közép-kelet-európai országhoz képest is (Horváth–Szerb 2015, Dézsi-Benyovszki–Szabó 2019).

A magyarországi média vállalkozóképét közvetlen módon tudomásunk szerint csupán Szerb László és Kocsis–Kisantal Orsolya tanulmánya (2008) vizsgálta a hazai vállalkozókra, a 2005-ös évre és a nyomtatott sajtóra vonatkozóan, a *Népszabadság* és a *Dunántúli Napló* cikkein keresztül. A tanulmány megállapítása szerint a lapokban a vállalkozókat kedvezőtlenül bemutató cikkek voltak többségben, a tudósításokat a negatív hírek dominálták. A média tipikus vállalkozófigurája *„a fekete-szürke gazdaságban tevékenykedő, (köztörvényes) bűnöző, adócsaló, a fogyasztók kárára nyereszkedő, a munkaügyi, védelmi és egészségügyi szabályokat rendszeresen megszegő ember”,* míg *„a pozitív vállalkozói szerepmodellek szinte teljes mértékben hiányoznak a híradásokból”* (Szerb–Kocsis–Kisantal 2008: 258).

Minta és módszerek

A vállalkozók médiareprezentációját kevert módszerrel, kvantitatív és kvalitatív tartalomelemzéssel vizsgáltuk a főáramú online médiára vonatkozóan.

A kvantitatív tartalomelemzés korpusza az Index, az Origó, a 24.hu és a hvg.hu⁶ vállalkozásokkal kapcsolatos, 2015. január 1. és 2019. december 31. között megjelent cikkeit öleli fel. A 2019 végi időbeli lehatárolást a Covid19-járvány 2020. márciusi berobbanása indokolta, ami rendkívüli körülményeket teremtett és speciális megvilágításba, a járványhelyzet általi érintettség és az azzal való megküzdés fénytörésébe helyezte a vállalkozásokat, illetve a vállalkozókat a médiában is. A kutatás céljára egy kevésbé turbulens és kivételes időszakot igyekeztünk kiválasztani, ezért döntöttünk a valamivel kevésbé friss adatok használata, a járványidőszakot megelőző öt naptári év vizsgálata mellett.

⁶ Ez a négy leglátogatottabb online hírportál, ha a bulvár és a tematikus női oldalakat nem számítjuk (Digitális Közönségmérési Tanács 2019). Ezek választását – például a kevésbé olvasott gazdasági profilú médiumokkal szemben – az indokolta, hogy jelen kutatásban kifejezetten a főáramú média vizsgálata volt a célunk, amelyről a leginkább feltételezhető, hogy a társadalmi megítélést tükrözi és befolyásolja.

A cikkeket címkés kereséssel kutattuk fel: a keresett címkék a #vállalkozó, #vállalkozók, #vállalkozás és #vállalkozások (valamint ezek kis és nagy kezdőbetűs variációi) voltak. Ez a négy hírportálon összesen 772 darab találatot adott ki, amelyek közül 485 került elemzésre, a vállalkozásoknak szóló, őket különféle információkkal ellátó cikkeket ugyanis nem vettük bele a korpuszba. A 485 cikk médiumok közti és évenkénti megoszlását az alábbi táblázat tartalmazza.

1. táblázat: Elemzett cikkek száma médiumok és évek szerint

	Index	Origo	24.hu	hvg.hu	Összesen
2015	7	15	56	41	119
2016	8	15	72	29	124
2017	4	8	42	33	87
2018	7	17	13	44	81
2019	7	22	17	28	74
Összesen	33	77	200	175	485

Látható, hogy a legtöbb találat a 24.hu-ról (41,2 százalék) és a hvg.hu-ról (36,1 százalék) került a mintába, az Origóról jóval kevesebb (15,9 százalék), az Indexről pedig mindössze a cikkek 6,8% százaléka. A cikkek kódolását előre meghatározott szempontok szerint végeztük, majd SPSS-ben, gyakorisági statisztikák segítségével elemeztük.

A kódolás során hamar nyilvánvalóvá vált, hogy a cikkek jelentős részében több vállalkozóról, vállalkozásról, vagy több vállalkozói csoportról is szó esik, esetleg mindezek helyett vagy mellett általánosságban (is) beszélnek a vállalkozókról vagy a vállalkozásokról, mégpedig gyakran különböző előjellel (például a startupok csoportjáról negatívan, de egy konkrét startup vállalkozásról pozitív kivételként). Mivel ezeket a különbségeket lényegesnek tartottuk, minden ilyen előfordulást (amennyiben nem egyszerű felsorolásról volt szó) külön sorban rögzítettünk. Így egy kétszintű korpusz, vagyis két külön adatbázis állt össze.

Az első adatbázis elemei az újságcikkek voltak. Ezt mindössze a cikkek általános hangvételének meghatározására használtuk, három lehetséges csoportba: „inkább pozitív”, „inkább negatív”, illetve „semleges” kategóriákba sorolva be a cikkeket. Ez utóbbi vagy azt jelentette, hogy a cikkben sem pozitív, sem negatív felhangok nem voltak jellemzőek, vagy azt, hogy ezek aránya kiegyenlített volt. A második adatbázis elemei ezzel szemben nem a cikkek, hanem a cikkekben említett vállalkozások és vállalkozók voltak, ami így összesen 682 rekordból állt.

2. táblázat: A második adatbázis rekordjainak száma médiumok és évek szerint

	Index	Origo	24.hu	hvg.hu	Összesen
2015	13	29	65	62	169

2016	11	26	111	45	193
2017	12	8	52	46	118
2018	12	18	13	51	94
2019	10	33	22	43	108
Összesen	58	114	263	247	682

Ebben az adatbázisban kódoltuk az általánosítás szintjét: az „általánosságban” azt jelentette, hogy a vállalkozások vagy vállalkozók köre egyáltalán nincs specifikálva, az „adott csoport” a vállalkozások vagy vállalkozók valamilyen tulajdonság alapján körülhatárolható csoportját (például építőipari cégek, fiatal vállalkozók), végül a „konkrét” egy adott vállalkozást és a hozzá tartozó vállalkozó(ka)t jelentette.⁷ Kódoltuk továbbá a vállalkozás vagy vállalkozó különböző paramétereit, demográfiai jellemzőit is, amennyiben ezek kiderültek a szövegből. Ezen kódolt paraméterek közé tartozott a működési hely is, ami lehetővé tette a magyarországi vállalkozók és vállalkozások külön elemzését, és a külföldiek médiareprezentációjával való összehasonlítását. Végül a vállalkozások és vállalkozók esetében is besoroltuk, hogy milyen keretezésben jelennek meg a cikkekben. Itt ugyanazokat a kategóriákat használtuk, mint a cikk általános hangvételének megítélésénél: „inkább pozitív”, „inkább negatív”, valamint „semleges / nem besorolható”.

A kódolást három értékelő végezte, ami felveti a kódrendszer megbízhatóságának kérdését különösen az olyan szubjektív értékeléseknek is teret engedő kérdéseknél, mint amilyen a cikkek általános hangvétele és a vállalkozókról/vállalkozásokról sugallt összkép. Az értékelők közötti megbízhatóság (*intercoder reliability* – ICR) tesztelése érdekében a minta 10 százalékát a fenti két változóra mindhárom értékelő lekódolta. Mivel kettőnél több kódolóról és ordinális változóról volt szó, az egyetértés mértékének kiszámítására a Krippendorff-alfa mutatót alkalmaztunk. A statisztikai mutató a „cikkek általános hangvétele” változó esetében 0,886-os értéket, a „vállalkozásokról/vállalkozókról sugallt összkép” változó esetében 0,940-es értéket vett fel, így a kódrendszer megbízhatósága elfogadhatónak, illetve megbízhatónak mondható (O'Connor–Joffe 2020).⁸

Az átnézett cikkek között 45 egy adott vállalkozót vagy vállalkozást részletesebben bemutató vállalkozói portré volt, ezeket kvalitatív módon külön is elemeztük. A kvalitatív tartalomelemzés korpuszába került cikkek számának médiumok és évek szerinti megoszlását az alábbi táblázat tartalmazza.

3. táblázat: Vállalkozói portrék száma médiumok és évek szerint

7 A felsorolásjelleggel megemlíttet vállalkozásokat és vállalkozókat nem regisztráltuk, csak azokat, amelyekről/akikről legalább röviden írtak a cikkekben. A cikkekben olykor a vállalkozás (a cég), máskor maga a vállalkozó, vagy több tulajdonos esetén vállalkozók voltak a fókuszban. Ha ugyanahhoz a vállalkozáshoz több vállalkozó tartozott, őket nem bontottuk szét, hanem egy rekordként kezeltük az adatbázisban.

8 A Krippendorff-alfa értéke 0 és 1 közé eshet. Alacsony értéke a kódolási rendszer alacsony megbízhatóságának indikátora. $0,60 < ICR < 0,8$ esetén moderált, $0,8 < ICR < 0,9$ esetén elfogadható megbízhatóságról beszélhetünk, $0,9 < ICR$ esetén pedig azt mondhatjuk, hogy a használt kódrendszer megbízható (O'Connor–Joffe 2020).

	Index	Origo	24.hu	hvg.hu	Összesen
2015	2	1	2	2	7
2016	1	1	2	7	11
2017	0	0	3	3	6
2018	0	0	3	7	10
2019	1	1	4	5	11
Összesen	4	3	14	24	45

A vállalkozói portrék több mint fele a hvg.hu-n jelent meg, további közel harmada a 24.hu-n. Az Indexről mindössze a vállalkozói portrék 8,9 százaléka, míg az Origóról csupán 6,7 százaléka származik. A legrövidebb ilyen cikk 115 szóból, a leghosszabb 1960 szóból állt, a cikkek átlagos hossza 756 szó volt.

A vállalkozói portrék többségében egy vállalkozó állt a középpontban, időnként ugyanakkor más tulajdonosok is feltűntek a cikkben. Ha a több – azonos vállalkozáshoz tartozó – vállalkozó közül volt egyértelműen kiemelt szereplő (például az interjúalany), a többi tulajdonos pedig csak említés szintjén került elő, akkor az elemzés is kizárólag a kiemelt vállalkozóra koncentrált, ha két (vagy több) egyenrangú fél szerepelt tulajdonosként, akkor őket – mivel ugyanahhoz a vállalkozáshoz tartoztak – együtt vettük figyelembe, vagyis ugyanazon vállalkozói portréhoz tartozónak tekintettük őket. Egy esetben azonban a cikk egy páros interjú volt két olyan vállalkozóval, akik egymástól független vállalkozást működtetnek (Kotroczó 2016), ebben az esetben ezt a két vállalkozót külön kezeltük. Arra is akadt példa, hogy két cikk ugyanarról a vállalkozóról szólt (24.hu 2019b, Origo 2019), ezeket összevontuk egy vállalkozói portrévá, így összesen 45 vállalkozói portrét elemeztünk és tipizáltuk az alapján, hogy hogyan jelennek meg a cikkekben.

A vállalkozói portrékat Atlas.ti 8 szövegelemző szoftverrel elemeztük. A kvalitatív tartalomelemzéshez nem volt előre összeállított kódlistánk, a kódok és elemzési dimenziók a megalapozott elmélet (*grounded theory*) megközelítést követve az elemzés során bontakoztak ki (Strauss–Corbin 1997, Charmaz 2006). A kódokat tisztítottuk, és öt dimenzió szerint csoportosítottuk: (1) vállalkozói tulajdonságok, (2) motivációk, (3) mi a siker, (4) sikertényezők és (5) a vállalkozó háttere. Bizonyos kódok apró módosításokkal több dimenzióba is besorolhatók voltak, ezeket duplikáltuk. Ilyen több vállalkozói tulajdonság, például a *kitartó*, ami kitartásként sikertényező is lehet, vagy a *vállalkozó szellemű*, ami vállalkozó szellemként motiváció is lehet, vagy akár a *szenvedélyes*, ami szenvedély/elhivatottság néven a motivációk és a sikertényezők között is helyet érdemelhet. Végül a csak egyszer szereplő kódokat töröltük, vagyis a legalább két esetben történő előfordulásnál húztuk meg a határt. Így 85 kódot kaptunk végül, amelyek közül 33 a tulajdonságok, 12 a motivációk, 14 a siker, 20 a sikertényezők és 6 a háttér dimenzióhoz tartozik.⁹ Végül a vállalkozói portrékat a dimenziók alapján az empirikusan megalapozott típusalkotás módszerével (Kluge 2000) tipizáltuk. Mivel a kvalitatív kódolást és elemzést egy kutató végezte, ICR-t ebben az esetben nem számoltunk.

Az eredményeket a választott módszerek szerinti struktúrában mutatjuk be: először a kvantitatív, majd a kvalitatív tartalomelemzés eredményeit tárgyaljuk.

9 A kódok és dimenziók listáját a függelék tartalmazza.

Eredmények

A kvantitatív tartalomelemzés eredményei

A cikkek általános hangvételét tekintve azt találtuk, hogy legnagyobb részük (41,2 százalék) a semleges/kiegyensúlyozott kategóriába került, közel harmaduk inkább negatív, míg negyedük inkább pozitív hangvételű volt. A semleges cikkek aránya az Origónál volt a legmagasabb: a cikkek 63,6 százaléka ebbe a kategóriába esett, és a pozitív és negatív cikkek aránya is kiegyenlített volt. A pozitív cikkek aránya a 24.hu-n volt a legmagasabb, itt a cikkek közel harmada ebbe a kategóriába tartozott. Arányaiban a legtöbb negatív hangvételű cikk az Indexen jelent meg (a cikkek több, mint fele, 51,5 százalék).

4. táblázat: Az elemzett cikkek általános hangvétele médiumok szerint

	Negatív	Semleges	Pozitív	Összesen	Negatív	Semleges	Pozitív	Összesen
	darab				százalék			
Index	17	8	8	33	51,5	24,2	24,2	100,0
Origo	14	49	14	77	18,2	63,6	18,2	100,0
24.hu	58	81	61	200	29,0	40,5	30,5	100,0
hvg.hu	68	62	45	175	38,9	35,4	25,7	100,0
Összesen	157	200	128	485	32,4	41,2	26,4	100,0

Egyértelmű trendet nehéz felvázolni, ha azonban a 2019-es adatokat a 2015-öshöz viszonyítjuk, annyit el lehet mondani, hogy a negatív cikkek aránya nagyjából hasonló (31,1 százalék kontra 30,3 százalék), míg a pozitív és a semleges cikkek kategóriája között történt némi átrendeződés az előbbi javára. Ily módon az időbeli változás is inkább pozitívnak mondható (lásd 5. táblázat).

5. táblázat: Az elemzett cikkek általános hangvétele évek szerint

	Negatív	Semleges	Pozitív	Összesen	Negatív	Semleges	Pozitív	Összesen
	darab				százalék			
2015	36	57	26	119	30,3	47,9	21,8	100,0
2016	38	51	35	124	30,6	41,1	28,2	100,0
2017	26	34	27	87	29,9	39,1	31,0	100,0
2018	34	27	20	81	42,0	33,3	24,7	100,0
2019	23	31	20	74	31,1	41,9	27,0	100,0
Összesen	157	200	128	485	32,4	41,2	26,4	100,0

A másik adatbázisunkból a cikkekben szereplő vállalkozásokra és vállalkozókra vonatkozó, média által sugallt képre tudunk következtetni. Az általánosítás különböző szintjeit vizsgálva azt találtuk, hogy ezek 16,1 százaléka (110 rekord) tartozik az általános szinthez, vagy beszél általánosságban vállalkozásokról vagy vállalkozókról. 32,8 százaléka (224 rekord) beszél vállalkozások egy adott csoportjáról, és valamivel több mint fele (348 rekord) beszél konkrét vállalkozásról vagy vállalkozókról.

A cikkekben szereplő 348 konkrét vállalkozás közül 199 esetben Magyarország a működés helyszíne, a többi esetben külföldi vállalkozásokról van szó.¹⁰ A magyarországi vállalkozásoknak körülbelül a felében ismerjük a pontosabb helyszínt. Felük (49) budapesti, 14 valamelyik megyeszékhelyen, 21 más vidéki városban, 10 pedig falun működik. A külföldi vállalkozások között a legtöbb nagyvállalat, őket követik a kkv-k, majd a mikro- és egyéni vállalkozások. A hazai vállalkozások 39 százalékánál nincs fogódzónk a vállalkozás méretével kapcsolatban, 5,5 százalék esetében pedig startupról beszélünk. A fennmaradók túlnyomó többsége, 60,4 százaléka kis- vagy középvállalkozás, 35 százalék nagyvállalat, 4,5 százalék pedig mikro- vagy egyéni vállalkozás. Ha mindezeket a KSH 2019-es adataival vetjük össze (KSH 2020a, b), azt látjuk, hogy a működő vállalkozások 94 százalékát kitevő mikro- és egyéni vállalkozások jócskán alulreprezentáltak, míg a kkv-k és különösen a nagyvállalatok, valamint a működő vállalkozások 28 százalékát adó budapesti vállalkozások erősen felülreprezentáltak a médiában.¹¹

A vállalkozásokhoz tartozó vállalkozók neme az esetek több mint háromnegyedében ismert. Ezek közül a legtöbb esetben (77,7 százalékban) kizárólag férfiak, 17 százalékban kizárólag nők, 5,3 százalékban pedig nők és férfiak vegyesen vitték az adott vállalkozást. A magyarországi vállalkozásokon belül az arányok hasonlóak: a kizárólag férfiak vezette vállalkozások dominálnak 77,7 százalékkal, a csak nők vezette vállalkozások aránya 14,2 százalék, míg a fennmaradó 8,1 százalékban mindkét nem képviselőit megtaláljuk a vállalkozás tulajdonosai között.

6. táblázat: A cikkekben szereplő konkrét vállalkozások a hozzájuk tartozó vállalkozók neme szerint

	Összes vállalkozó		Magyarországi		Nem magyarországi	
	darab	százalék	darab	százalék	darab	százalék
Férfi(ak)	206	59,2	115	57,8	91	61,1
Nő(k)	45	12,9	21	10,6	24	16,1
Vegyes	14	4,0	12	6,0	2	1,3
Nem derül ki	83	23,9	51	25,6	32	21,5
Összesen	348	100,0	199	100,0	149	100,0

Az Opten 2019-es adatai szerint a hazai vállalkozások fele kizárólag férfiak, 14 százaléka kizárólag nők által tulajdonolt/vezetett vállalkozás, míg a maradék 36 százalék esetében férfiak és nők vegyesen szerepelnek a tulajdonosok és cégjegyzésre jogosultak között (Opten 2020). Ezek alapján azt mondhatjuk, hogy a hazai média erősen felülreprezentálja a kizárólag férfiak által vitt vállalkozásokat, a kizárólag nők által

10 Ez 30 esetben más európai ország, 36 esetben az USA, 12 esetben ázsiai ország (India, Kína és Szingapúr) és 71 esetben egyéb helyszín, vagy nem derül ki. Tehát mindössze az esetek 57,2%-ban tudható biztosan, hogy magyarországi vállalkozásról van szó.

11 Az összevetést megnehezíti a vállalkozás (vállalkozó) fogalmának képlekenysége és a kategória határa körüli viták (lásd például Szerb 2004). Az önfoglalkoztatókat és a technikailag vállalkozóként, a gyakorlatban alkalmazottként dolgozókat például sem a kutatók, sem a közvélemény nem tekinti egyértelműen vállalkozónak (bár a statisztikákban szerepelnek).

vezetett vállalkozások médiabeli aránya nagyjából megfelel a valóságnak, a leginkább alulreprezentált csoportot pedig a nemi szempontból vegyes vállalkozások alkotják.

Ami a cikkekben megjelenő vállalkozók, vállalkozások, illetve vállalkozói csoportok megítélését illeti, azt állapíthatjuk meg, hogy az a cikkekben annál pozitívabb, minél inkább elmozdulunk az általánosítás tengelyén a konkrét irányba. Amíg a hazai vállalkozásokról és vállalkozókról *általában* a média sokkal inkább hajlamos negatív, legfeljebb semleges módon írni, addig *adott csoport* esetében a pozitív keretezésük aránya már kétszeres, ha pedig *konkrét* vállalkozóról/vállalkozásról van szó, akkor az esetek közel felében inkább pozitív az összkép (lásd 7. táblázat).¹²

7. táblázat: Magyarországi vállalkozásokról, illetve vállalkozókról sugallt összkép az általánosítás különböző szintjein

	Negatív	Semleges	Pozitív	Összesen	Negatív	Semleges	Pozitív	Összesen
	darab				százalék			
Általánosságban	30	40	10	80	37,5	50,0	12,5	100,0
Adott csoport	49	65	38	152	32,2	42,8	25,0	100,0
Konkrét vállalkozó/vállalkozás	49	56	94	199	24,6	28,1	47,2	100,0

Ezt a pozitív képet árnyalja ugyanakkor, hogy a hazai vállalkozások médiareprezentációja a külföldiekéhez képest kevésbé kedvező: a magyarországi vállalkozások esetében a negatív keretezésük aránya 24,6 százalék, míg más európai országokbeli, amerikai, vagy ázsiai vállalkozások esetében ez az arány 10 százalék alatti (lásd 8. táblázat). Mindezzel együtt a hazai vállalkozások médiareprezentációja is túlnyomórészt pozitívnak mondható: a cikkekben szereplő konkrét magyarországi vállalkozások 47,2 százaléka inkább pozitív, további 28,1 százaléka semleges módon kereteződik.

8. táblázat: Konkrét vállalkozásokról/vállalkozókról sugallt összkép működési hely szerint

	Negatív	Semleges	Pozitív	Összesen	Negatív	Semleges	Pozitív	Összesen
	darab				százalék			
Magyarország	49	56	94	199	24,6	28,1	47,2	100,0
Más európai ország	2	12	16	30	6,7	40,0	53,3	100,0
Észak-Amerika (USA)	2	9	25	36	5,6	25,0	69,4	100,0
Ázsia	1	7	4	12	8,3	58,3	33,3	100,0
Egyéb, vagy nem derül ki	9	34	28	71	12,7	47,9	39,4	100,0

12 A jelenségnek köze lehet a sztereotípiák és a társadalmi távolság közötti összefüggéshez, amit etnikai csoportok megítélésével foglalkozó szociálpszichológiai kutatások tártak fel (Viljoen 1974).

Összesen	63	118	167	348	18,1	33,9	48,0	100,0
----------	----	-----	-----	-----	------	------	------	-------

További érdekesség, hogy noha a női vállalkozók a férfi vállalkozókhoz képest jóval ritkábban jelennek meg a főáramú online médiában, ha mégis szerepelnek, akkor viszont jellemzően kedvezőbb fényben tűnnek fel, mint férfi társaik (lásd 9. táblázat). Míg a férfiak vezette vállalkozásokról, illetve férfi vállalkozókról az esetek kevesebb mint felében pozitív, míg ötödében inkább negatív a média által sugallt kép, addig a női vállalkozók az esetek több mint 60 százalékában inkább pozitív módon kereteződnek, negatív módon pedig mindössze a tizedük.

9. táblázat: Vállalkozókról sugallt összkép a vállalkozó neme szerint

	Negatív	Semleges	Pozitív	Összesen	Negatív	Semleges	Pozitív	Összesen
	darab				százalék			
Férfi(ak)	43	64	99	206	20,9	31,1	48,1	100,0
Nő(k)	5	12	28	45	11,1	26,7	62,2	100,0
Nők és férfiak vegyesen	5	2	7	14	35,7	14,3	50,0	100,0
Nem derül ki	10	40	33	83	12,0	48,2	39,8	100,0
Összesen	63	118	167	348	18,1	33,9	48,0	100,0

Hasonló mintázatot látunk, ha csak a hazai vállalkozásokat vesszük szemügyre: míg a férfiak vezette vállalkozásokról sugallt összkép 27,8 százalékban negatív, és 42,6 százalékban pozitív, a kizárólag nők vezetett vállalkozások kétharmada tűnik fel inkább pozitív színben, negatívban pedig kevesebb mint a tizedük (lásd 10. táblázat).

10. táblázat: Magyarországi vállalkozókról sugallt összkép a vállalkozó neme szerint

	Negatív	Semleges	Pozitív	Összesen	Negatív	Semleges	Pozitív	Összesen
	darab				százalék			
Férfi(ak)	32	34	49	115	27,8	29,6	42,6	100,0
Nő(k)	2	5	14	21	9,5	23,8	66,7	100,0
Nők és férfiak vegyesen	5	1	6	12	41,7	8,3	50,0	100,0
Nem derül ki	10	16	25	51	19,6	31,4	49,0	100,0
Összesen	49	56	94	199	24,6	28,1	47,2	100,0

A kvalitatív tartalomelemzés eredményei: vállalkozói portrék a médiában

A vállalkozói portrék között szintén jelentős a külföldiek aránya: a 45 vállalkozó közül mindössze 26 magyar nemzetiségű, és ebből 24 él és vállalkozik Magyarországon. 45-ből 28 esetben egy vagy több férfi vállalkozóról van szó, 14 esetben nőről, 3 esetben pedig (általában házas-) párról.

Vállalkozói tulajdonságok

Összességében megállapítható, hogy a vállalkozói portrék túlnyomó többsége kedvező fényben tünteti fel a vállalkozókat. A vállalkozói tulajdonságokhoz sorolható 33 kód szinte mindegyike pozitív tulajdonságot jelöl. A leggyakrabban tetten érhető tulajdonság az előre (hosszú távra) tervező, ezt követi a kockázatvállaló és az ambiciózus. A vállalkozók jelentős része emellett nagy munkabírási, optimista, kreatív, kísérletező, lelkes, tenni vágyó és vállalkozó szellemű emberként jelenik meg a cikkekben. A magyar vállalkozóknál az előre tervező, kockázatvállaló, nagy munkabírási és ambiciózus a leginkább hangsúlyos tulajdonságok, míg a külföldiek esetében a tenni vágyó és az ambiciózus emelkedik ki.

Negatív tulajdonság voltaképpen csak három szerepel: az önféjű, a gátlástalan és a nem tervező. *Önféjűség* alatt azt értjük, amikor a vállalkozó minden racionális tanáccsal szembemenve és senkire nem hallgatva csak a saját megérzéseire támaszkodik. A *gátlástalanság* kódja valamilyen erkölcsi szabály áthágását, a *nem tervező* pedig a hosszú távra való tervezés (például üzleti terv) hiányát jelenti. Ugyanakkor meg kell jegyeznünk, hogy ezek is meglehetősen ritkán fordulnak elő és jellemzően relativizálódnak, sőt, a későbbi siker fényében akár pozitív tulajdonságként kerekteződnek át a cikkekben. Erre példa a „Több mint 10 milliót lopott az anyjától, ez volt élete legjobb döntése” című cikk (24.hu 2019c), amelyben egy fiatal brit vállalkozót ismerünk meg, aki vállalkozása elindításához az édesanyjától lopott pénzt, bízva abban, hogy számítása bevalik, és hamarosan visszafizetheti. A siker a cikkben utólag legitimálja az eléréséhez használt, morálisan erősen megkérdőjelezhető eszközöket.

A vállalkozásalapítás motivációi

A vállalkozói portrékban a vállalkozásalapítás legjellemzőbb motivációja valamilyen ötlet megvalósítása, amellyel a vállalkozó egy létező probléma még nem létező megoldását kínálja, egy piaci rést tölt be. Emellett gyakran fordul elő a szeretett tevékenység vállalkozássá való fejlesztésének igénye, a szenvedély és az elhivatottság is. Ez a szenvedély és elhivatottság ugyanakkor három erősen különböző irányultságot jelenthet. Jelentheti egyrészt az elhivatottságot egy adott szakma vagy terület iránt. Ilyenkor a vállalkozó számára a tevékenység a lényeg, amihez a vállalkozás biztosítja a formát és a feltételeket.

„Mautner Zsófi gasztroblogger és Dóra Melinda Tünde kertész beszélt arról, hogyan adták fel sikeres és szeretett állásukat azért, hogy hobbijuknak szentelhessék minden idejüket. Tették mindezt úgy, hogy nem csak megélnek belőle, de virágzó karriert is építettek” (Kotroczó 2016).

Az elhivatottság jelentheti továbbá az üzleti tevékenység iránti elhivatottságot, a „játékszenvedélyt” is. Ebben az esetben a vállalkozás, az üzlet a lényeg, a tartalom pedig, vagyis a vállalkozás profilja, ha nem is mellékes, de lecserélhető, helyettesíthető. Végül jelentheti a szociális elhivatottságot is, amely esetben mind a vállalkozás

formája, mind a tartalma eszköz csupán valamilyen nagyobb, szociális cél megvalósításához, például a munkahelyteremtéshez hátrányos helyzetű emberek számára:

„Közben társadalmi vállalkozást is indítottak, hogy munkahelyet teremtsenek ott, ahol épeszű ember sosem fog céget alapítani, olyan embereknek, akiktől máshol inkább gyorsan megszabadulnak. Ez mostanra annyira kinőtte magát, hogy az Igazgyöngynél üzleti tervekben, marketingben és brandépítésben kezdtek gondolkodni” (Szurovecz 2019).

Összességében elmondható, hogy a vállalkozói portrék többsége arról szól, hogy a vállalkozót nem maga a vállalkozóvá válás, hanem valamilyen egyéb cél (ötlet megvalósítása, szeretett tevékenység folytatása, újrakezdés) motiválta, vagyis a vállalkozás sokkal inkább eszközként, mint célként jelenik meg a vállalkozói portrékban. Különösen igaz ez a hazai vállalkozókra, ahol a legmarkánsabban a szeretett tevékenység vállalkozássá fejlesztésének igénye, az elhivatottság és az ötlet megvalósítása jelenik meg ösztönzőként. Emellett kizárólag a magyar vállalkozóknál találkozunk a boldogulás, megélhetés, „egyről a kettőre jutás” motívumával. A külföldi vállalkozóknál ezzel szemben magasan a leggyakoribb motiváció az ötlet megvalósításának szándéka.

A siker megjelenése a vállalkozói portrékban

A vállalkozói portrék között egy bukástörténetet találunk. Ez a cikk egy fiatal budapesti párról szól, akiknek a vállalkozása minden erőfeszítésük ellenére kudarcba fulladt, így végül kénytelenek voltak felszámolni azt (Joób 2015). További két cikk pedig meglehetősen távolságtartással viszonyul a megszólaltatott vállalkozóhoz, mindkét esetben a vállalkozás tárgyának idegenségére és ezáltal a vállalkozó különtségére helyezve a hangsúlyt (Balla 2018, Tamásné Szabó 2017). A maradék 42 eset valamilyen szempontból sikertörténetként kereteződik, az azonban már nem magától értetődő, hogy mi számít sikernek a média értelmezésében.

A siker lehet a vállalkozás (cég, üzlet) vagy a vállalkozó mint személy sikere is (bár természetesen valahol a vállalkozás sikere is a mögötte álló vállalkozóé). A leggyakrabban előforduló siker mind a magyar, mind a külföldi vállalkozók esetében a vállalkozás növekedése és terjeszkedése, ami annak fényében, hogy a vállalkozás alapvetően profitorientált műfaj, nem meglepő. A növekedés és terjeszkedés sikere jellemzően különféle – az éves árbevételre, profitra, földrajzi kiterjedtségre, üzletek vagy munkavállalók darabszámára vonatkozó – mérőszámokban ölt testet. Ez még azokban az esetekben is így van, amikor a kiinduló motiváció nem kifejezetten anyagi természetű, vagyis nem kifejezetten a pénzügyi siker volt az elsődleges cél.

„[N]em az volt a fontos számukra, hogy saját vállalkozásuk legyen, hanem az, hogy mindketten megélhessék a szakmájuk szeretetét, és valami újat hozzanak Magyarországra. [...] Ma már nyolc saját és nyolc franchise üzletük van [...]. Árbevételük tavaly 2,9 milliárd forint volt a korábbi 2,5 milliárd után, a profit pedig 428 millió” (Balla 2019).

Szintén viszonylag hangsúlyosan vannak jelen a vállalkozó személyes sikerei is, mindenekelőtt a nehézségek legyőzése, az azokkal való sikeres megküzdés, a kudarcokon való felülkerekedés. Továbbá megjelennek olyan elvontabb, szintén elsősorban a vállalkozó személyéhez kötődő sikerek is, mint a különböző díjak elnyerése, vagy akár ennél jóval szubjektívebb sikerek, mint a kiegyensúlyozott, élvezetes élet. Ez utóbbi legfőképpen azt jelenti, hogy a vállalkozó olyasmivel foglalkozhat munkaként, amit szeret csinálni.

„A lényeg, hogy Bencéék [...] belevágtak egy olyan startup vállalkozásba, amit tényleg élveznek. A netről és otthonról szívták fel, hogy mi kell a sikeres kezdethez, és nem lehet őket letörni. Se azzal, hogy mi van, ha nem jön be, se azzal, hogy a koruk miatt mehet a levesbe az ötlet” (Jánossy 2017).

Bár mind a magyar, mind a külföldi vállalkozók esetében a vállalkozás növekedése és terjeszkedése a siker alapja, összességében mégis az látszik, hogy a külföldi vállalkozóknál a siker inkább materiális tényezőkből konstruálódik meg, mint a meggazdagodás és a befektetők figyelmének felkeltése. Ezzel szemben a magyar vállalkozóknál a siker elvontabb, ha úgy tetszik, „spirituális” összetevői játszanak nagyobb szerepet, mint a szakmai elismerés, az élvezetes élet és a hobbinak élés lehetősége.

A vállalkozói siker (és bukás) okai

Az egyetlen részletesen bemutatott bukástörténet (magyar) vállalkozó szereplői sikertelenségük ellenére kifejezetten pozitív figurák, az üzleti bukás ugyanis elsősorban a tisztességes működésmód következményeként konstruálódik meg a cikkben, melynek már a címe is beszédes: *„Vállalkozni kiskapuzás nélkül? Hülye vagy?”* (Joób 2015). A cikk így megerősíti azt a hagyományos narratívát, miszerint a tisztesség és a sikeresség egymást kizáró fogalmak a magyar vállalkozói szférában: a vállalkozó, ha sikeres akar lenni (vagy egyszerűen csak talpon akar maradni vállalkozóként), kénytelen áthágni bizonyos normákat és élni a „kiskapuzás” lehetőségével.

Ha a bukás a tisztességes működésmód következménye, felmerülhet a kérdés, hogy a siker minek a következménye a vállalkozói portrékban, hiszen azok között a túlnyomó többség (42) valamilyen – de leggyakrabban pénzügyi – értelemben vett sikertörténet. Előfordul-e például, hogy a siker explicit módon a tisztességtelenség következményeként jelenik meg, vagy előfordul-e ennek az ellentéte, hogy a siker kifejezetten a tisztességes működésnek tulajdonítható?

A sikertényezőket megvizsgálva azt láthatjuk, hogy a sikeres vállalkozók is jellemzően jó fényben tűnnek fel, a tisztességtelenség a hazai vállalkozói portrékban sehol sem jelenik meg, pláne nem sikertényezőként (a külföldiekénél is csak egy esetben, a már említett, édesanyjától lopó vállalkozónál). Ugyanakkor arra sem találunk példát, hogy a siker kifejezetten a tisztességes, tiszta működésnek lenne tulajdonítva. Bár néhány esetben történik utalás a tisztességes működésmódra, az azonban nem a siker okaként, hanem mintegy kiegészítőjeként, fokozásaként jelenik meg. Az

alábbi esetben például a hazai pékség sikerességét erősíti, hogy ezt tisztességesen, átlátható könyvelés és a receptúra lerontása nélkül érték el:

„Nem csak az üzem, a könyveik is átláthatók, adószámuk ugyanaz, mint ami huszonöt évvel ezelőtt, és a receptúráján sem változtattak” (Balla 2019).

A leggyakoribb sikertényezők olyan pozitív jellemzők és körülmények, mint a – leginkább a külföldi vállalkozók esetében hangsúlyos – eredeti ötlet, és az – inkább hazai vállalkozókra jellemző – kemény munka, szenvedély, elhivatottság és szisztematikus építkezés.

„Belevágtunk és bár nem állt rendelkezésünkre nagy tőke, szerencsénk volt, mert szakmabeliként nem kellett grafikus vagy dizájnert fogadnunk. Nyomdakészre tudtuk hozni a játékot és »csak« a nyomdaköltséget kellett kifizetni. Cserébe hatalmas munkát raktunk bele” (Horváth 2018).

Hozzá kell tennünk, hogy a kemény munka, a lelkesedés és a szenvedély a bukott vállalkozók esetében is adott volt, mégsem bizonyult elegendőnek a sikerhez:

„Zsolt és Éva a vállalkozás beindításakor nagyon sokat dolgozott. Mire zárás után kitakarítottak, elpakoltak és hazaértek, már éjfél volt. Másnap reggel mindketten bementek a munkahelyükre, de a bolt állandó készenlétet követelt mindkettőjüktől. Amikorra minden bejött, a bisztró forgalma a csúcson havi kb. 2 millió forint volt” (Joób 2015).

A vállalkozók háttere

Bár expliciten jellemzően nem kereteződik sikertényezőként, mégis sokszor kiderül a cikkből, hogy a vállalkozó háttere erőforrásként szolgált a vállalkozás alapításához és sikerre viteléhez.¹³ Ilyen háttér lehet az – elsősorban magyar vállalkozóknál jellemző – tudás vagy (külföldi) munkatapasztalat, amit a vállalkozó élete korábbi szakaszában felhalmozott, de ilyen lehet – főleg külföldi vállalkozók esetében – a tehető család is, az anyagi vagy emocionális támogatás, esetleg kapcsolati tőke formájában mozgósítható családi erőforrások:

„Beau Jessup 2015-ben Kínába utazott apjával, akinek az egyik kollégája – Wang úr – megkérte őket, hogy segítsenek különleges nevet választani újszülött gyermekének. Így kezdődött a 15 éves lány karrierje, aki később saját vállalkozást indított és eddig 400 ezer dollárt keresett. Beau Kínából hazatérve elmondta apjának az ötletét, aki kölcsönadott neki 1980 dollárt, mert hitt lányában” (Origo 2019).

Vállalkozótípusok

A 45 vállalkozói portré közül 42¹⁴ a cikkben szereplő személyiségjegyek, célok, motivációk és sikertényezők alapján besorolható a következő hat típus valamelyikébe:

¹³ Néhány markáns esetben pedig hátrányt jelentett, lásd később a népmesehős vállalkozókat. Ilyenkor a siker éppen az igen előnytelen kiinduló körülmények ellenére valósult meg.

¹⁴ A kimaradt vállalkozói portrék a már említett alapvetően szimpatikus vállalkozók bukástörténete (Joób 2015), valamint a két távolságtartással kezelt vállalkozó: a szexbabák árusításával és kölcsönzésével foglalkozó férfi (Tamásné Szabó 2017), valamint

született vállalkozó, népmesehős, ötletvezérelt vállalkozó, lassú építkező, hobbivállalkozó és társadalmi vállalkozó. Ahogy az a vállalkozói tulajdonságok, motivációk, siker, sikertényezők és háttérdimenziók eltérései alapján várható volt, a hazai és külföldi vállalkozók között lényeges különbségeket találtunk: a külföldiek esetében a legjellemzőbb vállalkozótípus az ötletvezérelt vállalkozó, ezt követi a született vállalkozó és a népmesehős, míg a magyar vállalkozóknál a hobbivállalkozó a leggyakoribb típus, majd a lassú építkező és az ötletvezérelt következik (lásd 11. táblázat). A következőkben ezen típusok jellemzőit fejtjük ki részletesebben.

11. táblázat: Vállalkozótípusok megoszlása

	Magyarországi		Nem magyarországi		Összesen	
	darab	százalék	darab	százalék	darab	százalék
Született vállalkozó	1	4,2	6	28,6	7	15,6
Népmesehős	2	8,3	3	14,3	5	11,1
Ötletvezérelt vállalkozó	4	16,7	10	47,6	14	31,1
Lassú építkező	4	16,7	1	4,8	5	11,1
Hobbivállalkozó	8	33,3	1	4,8	9	20,0
Társadalmi vállalkozó	2	8,3	0	0,0	2	4,4
Nem besorolt	3	12,5	0	0,0	3	6,7
Összesen	24	100,0	21	100,0	45	100,0

A *született vállalkozó* tulajdonságai között meghatározó, hogy vállalkozó szellemű, de nála fordulhat csak elő az „üzleti zseni” (hvg.hu 2018a, Orosz 2018) kifejezés is. Személyisége nyughatatlan, buzog benne a tenni akarás, mindig töri a fejét valamin. Komolyan veszi, amit csinál, kitartó, pragmatikus, bátor és rendkívüli önbizalommal rendelkezik. Bár a siker mércéje ezekben a cikkekben a cégek terjeszkedése, a született vállalkozót mozgató igazi motiváció nem ez, hanem maga a problémamegoldás, a működő stratégiára való rátalálás „sportértéke” vagyis a vállalkozó szellem, az üzlet iránti elhivatottság és szenvedély, a problémákon való felülkerekedés. Ahogy az elhunyt Ingvar Kampradról, az IKEA alapítójáról fogalmaz a cikk szerzője: „akkor szenvedett, ha látszólag minden rendben ment körülötte. A küzdelem, a megoldások keresése éltette” (Orosz 2018).

Visszatérő narratív elem ezekben a cikkekben, hogy a vállalkozó szellem már a született vállalkozó gyermekkorában megmutatkozott, azt sejtetve, hogy képességei nem tanulás, sikerei pedig elsősorban nem kemény munka, inkább valamiféle genetikai lottóötös (a zsenialitás) eredményei. Az egyik született vállalkozóról megtudjuk, hogy már 13 évesen vállalkozni kezdett (hvg.hu 2017), és Kampradnál is megemlíti a cikk, hogy rendkívül fiatalon, 17 évesen alapította az IKEA-t. Az egyetlen született vállalkozónő, a mindössze 15 éves, New York-i Noa Mintz édesanyja például így beszél lányáról a cikkben:

a többek között online zárandokutakat szervező keresztény vállalkozó portréja (Balla 2018).

„Míg más gyerekek sportolni szeretnek, vagy a színészzettel foglalkozik őt az üzlet érdekli. Már amikor hétéves volt, azzal nyaggatta az egyik barátnőmet, hogy alapítson vele egy szülinapszervező céget” (Orosz 2015).

A siker felfogása a született vállalkozók esetében rendkívül individualista: cégük eredményei – bármilyen hatalmas szervezetté nőjenek is – nem a csapatnak, hanem az alapító személyiségének köszönhetőek: *„Az IKEA elképesztő sikere az alapító személyiségéből fakad”* (Orosz 2018). Ez annak ellenére is így van, hogy – mint ahogyan az a cikkekből lépten-nyomon kiderül – indulásukat jellemzően nagyban segítette a támogató családi háttér, az otthonról hozott gazdasági (Orosz 2018) vagy a kapcsolati tőke (Jánossy 2017, Orosz 2015). Ezek azonban nem kapnak hangsúlyt, a született vállalkozónál a siker az egyéni (veleszületett) kvalitások és az egyéni teljesítmény eredményeként konstruálódik meg:

„Noa története egészen szokványosan indult: a kislány utálta a bébiszitterét, folyton panaszkodott miatta az anyjának. Aki viszont azt válaszolta, hogy New Yorkban nagyon nehéz megfelelő dadust találni, így Noa vagy megbékél a jelenlegivel, vagy keres magának egy olyat, akit el tud fogadni, de a szüleinek is megfelel. Noa pedig keresett egy ilyet, mire az anyja dicséretként azzal viccelődött vele, hogy ha ennyire ügyes, akár céget is alapíthatna. A lány pedig ezt a mondatot is komolyan vette. Bár a Nannies by Noa a lány apjának nevéen van, és ügyfélkörét is [a] papa gazdag kliensei körében alapozta meg, Noa egyedül építette fel a céget, melynek ma már 24 főállású dadus, és 50 bébiszitter dolgozik” (Orosz 2015).

Másik figyelemre méltó tulajdonsága a született vállalkozónak, hogy sikerét időnként rendkívül kockázatos, olykor örültségnek tűnő döntéseknek köszönheti, ami gyakran ellentmond mind az uralkodó trendeknek, mind a racionalitásnak. A született vállalkozó nem hallgat másokra, erősen öntörvényű karakter, a megfelelő döntésekre mégis mindig ráérez. Mivel a kockázatos döntések és a dobozon kívüli gondolkodás a született vállalkozó esetében sikerre vezetnek, a rendkívüli kockázatvállalás és a született vállalkozó saját képességeibe vetett hite a siker fő tényezőiként konstruálódik meg. A siker visszamenőleg legitimálja az irracionálisnak látszó üzleti döntéseket, amelyek így új megvilágításba kerülve meggondolatlanság helyett bátorságnak és zsenialitásnak tűnnek fel.

„Musk 2008 végén gyakorlatilag mindenét kockára tette, a Tesla és a SpaceX majdnem csődbe ment. [...] Három nap alatt teljesen megfordult Musk mindkét cégének sorsa, mert hitt abban, amit csinál, és a kockázatos döntésnek köszönhetően a csőd közeléből eljutottak a biztos túlélésig. A többi pedig már történelem” (Tóth 2016).

A született vállalkozó itt azonosított típusa összefüggésbe hozható az amerikai szakirodalomban *„entrepreneurial man”*-nek nevezett archetípussal, a nagy kockázatokat vállaló üzletember-fenegyerekkel, aki jellemzően privilegizált helyzetű: fehér, felsőbb osztálybeli és férfi (Gill 2013). Bár az amerikai szakirodalom az *entrepreneurial man* geopolitikai vetületére jellemzően vak, mindehhez hozzátehetjük azt is, hogy

ez az archetípus emellett amerikai, de legalábbis nyugati vállalkozót feltételez. A született vállalkozóknál hasonló mintázatot látunk: ötből négy esetben férfiakról van szó, mindegyikük eleve jó anyagi helyzetű családból származik, és túlnyomó többségük nyugati országok szülőtte, köztük olyan ismert globális sztárvállalkozókkal, mint Elon Musk és Ingvar Kamprad. Mindössze két vállalkozói portré szól magyar nemzetiségű született vállalkozókról, de itt is tetten érhető a Magyarországtól való – fizikai vagy szimbolikus értelemben vett – távolság. Az egyik esetben egy magyar származású, de Kanadában felnőtt, jelenleg pedig a Szilícium-völgyben élő üzletemberről van szó, a másik esetben pedig két agilis budapesti fiatalról, akik távolítása a „magyar valóságtól” és összekapcsolása a globális technológiai és üzleti elitet szimbolizáló Szilícium-völgygel már a cikk címében megtörténik: *„Tisztára olyan, mintha nem is Budapesten, hanem a Szilícium-völgyben lennénk”* (Jánossy 2017).

A médiában bemutatott vállalkozók második típusát az úgynevezett *népmesehősök* jelentik. A népmesehősöknél a született vállalkozókkal ellentétben éppen a hátrányos kiindulási helyzet kap fókuszot, és a hangsúly arra helyeződik, hogy ehhez képest hová jutottak el. A népmesehős vállalkozók között találunk börtönviselt amerikai férfit (hvg.hu 2015b), látássérültet (hvg.hu 2018c), neme miatt diszkriminált indiai nőt (hvg.hu 2018b), kisgyerekes magyar anyát (Ember 2016b), valamint magát a szegénységből felküzdő olyan ismert vállalkozót is, mint Demján Sándor (Ember 2016a).

A népmesehős vállalkozók közül három férfi, két nő. Nemzetiségüket tekintve is vegyes a kép: két magyar, egy amerikai, egy francia és egy indiai. Az akadályok leküzdése mellett többször feltűnik két narratív elem. Az egyik a hátrányból előnyt kovácsolás képessége, a történetek egy részében ugyanis éppen a kezdeti nehézségből bontakozik ki a későbbi siker kulcsa. Mind a börtönviselt vállalkozónál, mind a kismamaként munkanélküli, majd sikeres vállalkozóvá váló Vida Ágnesnél a korábbi problémás élethelyzet mutatott rá egy kiaknázatlan piaci résre és szülte meg a vállalkozás ötletét.

„Hutsont 2007-ben, 24 éves korában kapcsolták le, miután már jó ideje Mexikóból csempészte a marihuánát Floridába. Hiába volt büntetlen előélete, és hiába szolgált korábban a légierőben, öt évre elítélték. A börtönben nemcsak ideje volt kigondolni, hogy mit kezdjen az életével, hanem arra is rájött, hogy milyen területen fog új vállalkozást indítani. Miután szabadult, elkezdte építeni a saját cégét Pigeonly néven. A társaság tavaly indult el, és mára a kezdeti fázisú feltörekvő cégek iránt érdeklődő befektetők egyik kedvence lett. A Pigeonly ugyanis egy eddig szinte teljesen kiszolgáltatlan piacra koncentrál: különböző technológiai megoldásokkal megkönnyíti a börtönlakók és kinti családtagjaik közötti kommunikációt. Az Egyesült Államokban körülbelül 2 millióan töltik a büntetésüket, és gyakran elég nehéz a kapcsolattartás a külvilággal, a lehetőségeire azonban eddig nem sokan mozdultak rá” (hvg.hu 2015b).

A népmesehős vállalkozó nevét a magyar népmesék gyakori főszereplője, a mélyről induló, de végül a fele királyságot elnyerő szegénylegény ihlette, ilyen értelemben mondhatjuk, hogy létező gyökerei vannak a magyar kultúrában. Ugyanakkor ez a vál-

lalkozótípus szintén összefüggésbe hozható egy, az USA-ban hosszú múltra visszatekintő archetípussal: a *self made man* képével. Ez az archetípus testesíti meg legtökeletesebben az „amerikai álom” neoliberais ideológiáját, miszerint tehetséggel, akarattal és kemény, szívós munkával bármilyen nehézség legyőzhető: a felemelkedés útja a társadalmi egyenlőtlenségektől függetlenül mindenki előtt nyitva áll (Gill 2013). A siker felfogása ennél a vállalkozótípusnál is rendkívül individualista, a vállalkozó egyedül küzd meg a nehézségekkel. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a népmesehősöknél a siker sok esetben szorosan összefonódik a szolidaritás elvárásával, a hozzá hasonló helyzetből indulók támogatásának igényével: *„Minden akadályt leküzdött, ma kilenc cége van és sorstársain is segít a vak francia vállalkozó”* (hvg.hu 2018c).

A harmadik (és egyben leggyakoribb) típus az ötletvezérelt vállalkozók csoportja. Tizennégy vállalkozás tulajdonosait soroltuk ide, közülük nyolc férfi, hat nő, nemzetiségüket tekintve négy magyar, nyolc valamelyik nyugati ország állampolgára és kettő indai. Ennél a vállalkozótípusnál a fókusz a kiinduló ötleten van. Ez az ötlet néhány esetben egészen eredeti, olykor banális, mint például a budapesti levegőt bedobozolva áruló férfit (hvg.hu 2016a), az amerikai egyetemistáknak pótanyai szolgáltatásokat nyújtó nő (hvg.hu 2015a), vagy a kínai babák szüleinek angol névötleteket adó lányé (24.hu 2019b, Origo 2019). Ezekben az esetekben gyakori mintázat, hogy az ötlet egy külföldi utazás során pattan ki a vállalkozó fejéből. Más esetben egy piaci rés sikeres észrevételéről és a hozzá kapcsolódó, nagyon is létező fogyasztói igények kiaknázásáról van szó, mint például a magánkiadással foglalkozó magyar alapítású Publishdrive-nál (Daczi 2019), vagy egy oktatási célú applikációt fejlesztő indiai cégnél (hvg.hu 2019a). Az is előfordul azonban, hogy az ötletben semmi új vagy eredeti nincs, így a szállodaláncot indító indiai férfi (Ember 2015), vagy a fürdőruhákat tervező brit nő esetében (24.hu 2019a). Ettől függetlenül fő sikertényezőként (és nem egy esetben a mesés gazdagság elérésének okaként) a kiinduló ötlet kereteződik, azt sugallva, hogy a sikeres vállalkozáshoz és a meggazdagodáshoz mindenekelőtt erre van szükség, ahogy azt például az oktatási applikációt fejlesztő indiai férfiről szóló *A 30 éves tanár gondolt egyet, megvalósította, most dollármilliárdos* című cikk címe is mutatja (hvg.hu 2019a). A vállalkozói lét egyéb aspektusairól (például a kemény munkáról vagy a kockázatvállalás okozta bizonytalanságról), a külföldi ötletvezérelt vállalkozóknál szinte egyáltalán nincs szó. A magyarok leírása árnyaltabb ebben a tekintetben, de a fő hangsúly ott is az ötleten van.

A vállalkozóvá válás ilyen – bulvárbá hajló¹⁵ – bemutatása nem csupán azért félrevezető, mert minden más, sikerhez szükséges tényezőt elhomályosít vagy elhallgat, hanem azért is, mert a vállalkozóvá válást hirtelen és szinte véletlenszerű eseményként, egyetlen ihletett pillanat következményeként állítja be. Ezzel szemben a valóságban – ahogy arra vállalkozókkal készült életútinterjúk sora világít rá – a vállalkozóvá válás jellemzően egy hosszú – akár évtizedes – folyamat, amelyet az

¹⁵ Ennek oka lehet az is, hogy a külföldi ötletvezérelt vállalkozókról szóló tudósítások forrása sok esetben valamelyik külföldi bulvárlap, például a Daily Mail.

anyagi eszközök, tapasztalatok és kapcsolatok fokozatos, észrevétlen felhalmozása kíséri végig és tesz lehetővé (Kuczi 1998).

Sokkal közelebb áll ehhez a képhez a negyedikként azonosított *lassú építkezők* típusa. Ide öt vállalkozó sorolható, akik kivétel nélkül férfiak és magyarok, bár egyikük már külföldön él. Az ötletvezérelt vállalkozóval ellentétben itt nem az ötlet a lényeg, hanem az, ami utána következik. Ezek a történetek az ötletvezérelt vállalkozónál (ahol sokszor varázsütésre született meg a siker) sokkal részletesebb, kidolgozottabb történetek, amelyekből kiderül, hogy nem csak vállalkozóvá válni nem egyszerű, de talpon maradni is fáradságos küzdelem, amelynek során kudarcok és sikerek váltják egymást. A sikert így elsősorban a nehézségek legyőzése, valamint a növekedés-terjeszkedés mellett a talpon maradás jelenti. A túlélés és a siker kemény munka, szisztematikus építkezés és a szembejövő lehetőségek felismerésének és megragadásának eredménye, a haladás fokozatos, a vállalkozás tégláról téglára épül.

A lassú építkezők nem távoli sztárok, hanem emberközeli, azonosulásra alkalmas figurák, akik a vállalkozóvá válás fokozatossága mellett azt példázzák, hogy a kemény munka és a kitartás meghozza a gyümölcsét. Találunk köztük a bárvilági ranglétrát végigjáró, Angliába szakadt, majd onnan hazatelepülő sörözőtulajdonost (hvg.hu 2016b), Németországba vándorolt és ott sikeressé váló bőrfestő-vállalkozót (Iliás-Nagy 2016), budapesti, és innen semmilyen tágabb perspektíva kedvéért elmenni nem szándékozó, így is sikeres üripari mérnökirodát (Hercsel 2018) és csokoládéban utazó vállalkozókat is (Molnár 2016a, Szlavkovics 2019) melyek közül az egyiknek egy hatalmas kudarc után szinte nulláról kellett újra felépítenie a vállalkozását.

Az ötödik típus a *hobbivállalkozóké*, amely az ötletvezérelt vállalkozók utáni második legnagyobb csoport; a vállalkozóportrék közül kilenc tartozik ide. Egy kivételével magyarok, és többségük nő (4) vagy pár (2). A született vállalkozóval közös vonásuk a szenvedély. Míg azonban a született vállalkozónál a szenvedély és elhivatottság magára az üzleti tevékenységre vonatkozott, a hobbivállalkozónál sokkal inkább a vállalkozás alapjául szolgáló tevékenységre, amihez a vállalkozás inkább csak eszköz és öntőforma, nem pedig öncél. A hobbivállalkozók sokszor egy már eleve létező hobbijukat fejlesztik vállalkozássá, de a vállalkozás profiljának, magának a szakmának a szeretete, a tevékenység iránti lelkesedés és szenvedély minden esetben központi elem. Ezeknél a vállalkozóknál a hobbinak élés mellett jellemző motiváció egyfajta gyökerekhez való visszatértés és nosztalgia, olyan tradicionális munkaformák felé fordulás révén, mint a kertészkedés, főzés (Kotroczó 2016), sörfőzés (K. G. 2018), kenyérsütés (Balla 2019), méhészkedés (CSD 2015) vagy a hagyományos magyar „cintányéros” bormérés (Hercsel 2017). A vállalkozást gyakran a korábbi életformából való kiábrándulás előzi meg, így pályamódosítással járhat együtt. Előfordul a városból való kivonulás és vidékre költözés (CSD 2015, K. G. 2018), valamint hogy a vállalkozó korábbi jól fizető, ám stresszes és értelmetlen munkájának fordít hátat.

„[A] Cintányéros maga a gasztronómiai ellenkultúra. Ráadásul Imrééknek azért is jó okuk van a sznobság tagadására, mert Svájcban mindketten egy luxuskategóriás divat-

ipari multi alkalmazásában álltak: itt látták csak igazán a pusztító ürességet. Kata – saját bevallása szerint – profin leplezte, hogy igazi mizantróp lett, míg az egyik zürichi boltban eladóként dolgozott, ám Imre sem érezte magát sokkal jobban: ahogy teltek az évek, regionális csoportvezetőként egyre jobban nyomasztotta az iparág képmutatása és pazarlása. Kata szerint tény, hogy mindez biztosította a jólétüket, de egy idő után szerették azt gondolni, hogy az életük talán többről szól, mint a létbiztonság megteremtéséről” (Hercsel 2017).

A hobbivállalkozónak nem a meggazdagodás a célja, hanem egyfajta újrakezdés, teljesebb és autentikusabb életre való törekvés, és (nem pénzügyi értelemben vett) értéktérítés. A siker így jellemzően nem a cég terjeszkedése, hanem a szeretett tevékenység profitábilis módon való működtetése és a kiegyensúlyozott, élvezetes élet lesz.

„Igen, úgy érzem, hogy hazaérkeztem, a gyökereim elég erősnek bizonyultak, hogy viszsztatérjek a Mecsekbe, a nagyszüleimhez, akik már nem élnek ugyan, de nagyon fontosak számomra. Inspirál a környezet, teljesen más munkatempóban dolgozom ott, most jöttem rá, mennyire hiányzott ez mindig az életemből. Sokkal kiegyensúlyozottabb vagyok, és örülök, hogy ezt az izgalmas szakmát ebben a gyönyörű környezetben gyakorolhatom” (K. G. 2018).

A hobbivállalkozók itt azonosított típusa számos ponton átfedést mutat azokkal az eredményekkel, amelyeket Csurgó Bernadett (2020) talált a vidéki kreatív vállalkozónókkal készült mélyinterjúk kutatása során: a média vállalkozótípusai közül a hobbivállalkozók között szerepelt a legtöbb nő, motivációik között pedig kiemelkedően fontosnak bizonyult a kiegyensúlyozott életre való törekvés és a nosztalgia, ami időnként karrierváltással és/vagy a városból vidékre való költözéssel járt együtt.

Végül az utolsó típus a *társadalmi vállalkozóké*,¹⁶ ahova mindössze két vállalkozói portré sorolható be: az egyik L. Ritók Nóra, aki alapítványával mélyszegénységben élő (többnyire roma) nőket foglalkoztató hímző-varró vállalkozást működtet (Szurovetz 2019), a másik pedig egy autistákat foglalkoztató dizájnműhelyt alapító miskolci fiatalember (Molnár 2016b). Mindkét esetben a társadalmi cél, a munkahelyteremtés az elsődleges, olyanok számára, akiknek ez nem magától értetődő, és akiknek a munkahely nem pusztán bevételt, hanem a hiányzó önbecsülés forrását is jelentheti.

„A legfontosabb, hogy mindenki olyan feladatkört lásson el, amiben a legjobb és a legjobban érzi magát, fejlődik, és jelentőségteljes munkát végezhet” (Molnár 2016b).

A hobbivállalkozókhoz hasonlóan itt sem cél a cég profitjának maximalizálása, az önfenntartó módon való működtetés már sikernek számít. Bár talán pontosabb úgy fogalmazni, hogy az önfenntartó működtetés a feltétele a társadalmi célok megvalósulásának – a társadalmi vállalkozás számára ez jelenti az igazi sikert.

¹⁶ A társadalmi vállalkozás (social entrepreneurship, social enterprise) a szakirodalomban már létező fogalom, a társadalmi ügyet képviselő, valamilyen társadalmi küldetéssel rendelkező vállalkozásokat jelölik vele. Ezek a vállalkozások az esetleges nyereséget nem profitként realizálják, hanem vagy a kedvezményezettjeikre osztják vissza, vagy visszaforgatják a szervezet működésére (Huszák 2018: 343).

12. táblázat: Vállalkozótípusok a médiában – összefoglaló táblázat¹⁷

	Tulajdonságok	Motivációk	Mi a siker?	Sikertényezők	Háttér
Született vállalkozó (7)	vállalkozó szellemű; tenni vágyó; bátor; zseniális; magabiztos; lelkes; szenvedélyes, komolyan veszi amit csinál; pragmatikus; versengő; ambíciózus	vállalkozó szellem; szenvedély; szórakozásból indított vállalkozás; függetlenség iránti vágy	nehézségek legyőzése; növekedésterjeszkedés; élvezetes élet; befolyás	szenvedély/ elhivatottság; hitt abban, amit csinál; zsenialitás; kockázatos döntés meghozatala; mainstream ellenes	kapcsolati tőke, támogató család
Népmese-hős (5)	szociálisan érzékeny; türelmes; kitartó; versengő; optimista; tenni vágyó	újrakezdés; segítségnyújtás, közösség-teremtés; ötlet megvalósítása	nehézségek legyőzése, növekedésterjeszkedés, díj(ak) elnyerése, meggazdagodás	hátrányból előny; piaci rés megtalálása; kemény munka; lehetőségek megragadása; önképzés	hátrányos helyzet
Ötlet-vezérelt (14)	ambíciózus, előre tervező, optimista, komolyan veszi amit csinál, megoldást kereső, környezet-tudatos	ötlet megvalósítása, egy probléma megoldása, piaci rés betöltése	növekedés-terjeszkedés, meggazdagodás, a befektetők figyelmének felkeltése, díj(ak) elnyerése	eredeti ötlet; piaci rés megtalálása; szisztematikus építkezés; külföldi inspiráció; szerencse; véletlen	tudástőke; támogató család
Lassú építkező (5)	előre tervező; kreatív; kísérletező; kockázatvállaló; nagy munkabírási; optimista; kitartó; ambíciózus, bátor; problémamegoldó; nyitott	anyagi motiváció/ megélhetés; ötlet megvalósítása; közösségteremtés; szenvedély/ elhivatottság	nehézségek legyőzése; növekedés, terjeszkedés; talponmaradás; szakmai siker; külföldön is versenyképes; díj(ak) elnyerése	kemény munka, szisztematikus építkezés, lehetőségek megragadása, ötletek tesztelése, véletlen	korábbi külföldi tapasztalat, kapcsolati tőke, tudástőke
Hobby-vállalkozó (9)	kockázatvállaló; nagy munkabírási; lelkes; előre tervező; szenvedélyes; nem tervező; önféjű; (korábban) kiábrándult; innovatív; kísérletező	szeretett tevékenységből vállalkozás; szenvedély/ elhivatottság; nosztalgia; újrakezdés; ötlet megvalósítása	növekedés/ terjeszkedés; hobiból karrier; élvezetes élet; szakmai siker és elismerés	kemény munka; szenvedély/ elhivatottság; piaci rés megtalálása; innovativitás; ötletek tesztelése; szisztematikus építkezés; hitt abban, amit csinál	tudástőke, korábbi külföldi tapasztalat
Társadalmi vállalkozó (2)	szociálisan érzékeny; optimista; türelmes; előre tervező	munkahely-teremtés; szenvedély/ elhivatottság; segítségnyújtás	munkavállalók személyes jóléte és kiteljesedése; piacképes termék előállítása; külföldön is versenyképes; nehézségek legyőzése	szenvedély/ elhivatottság; külföldi inspiráció; pályázatokon való részvétel; szisztematikus építkezés; kitartás; kemény munka	korábbi külföldi tapasztalat

17 Vastagon szedve az adott típuson belül az esetek több mint felében releváns kód. A kódok felsorolása fontossági sorrendet követ.

Összegzés és további lehetséges kutatási irányok

Az elemzett cikkek általános hangvételük szerint 41,2 százalékban a semleges-ki-egyensúlyozott kategóriába sorolhatók, 32,4 százalékuk inkább negatív, 26,4 százalékuk pedig inkább pozitív. A hazai vállalkozásokat és vállalkozókat általában a média sokkal inkább hajlamos negatív módon megjeleníteni, mint a *konkrét* cégeket és személyeket. A konkrét hazai vállalkozások és vállalkozók médiareprezentációja valamivel kevésbé kedvező, mint a külföldieké, de túlnyomórészt pozitívnak mondható: 47,2 százalékuk inkább pozitív, további 28,1 százalékuk semleges módon kereteződik a vizsgált cikkekben. Bár jelen kutatás eredményei Szerb László és Kocsis-Kisantal Orsolya eredményeivel való direkt összevetésre a módszertani különbségek miatt nem alkalmasak, az eredmények azt mutatják, hogy a hazai vállalkozók médiareprezentációjában a 2000-es évekhez képest változás következett be, legalábbis a 2015 és 2019 közötti időszakra a média igencsak negatív vállalkozóképpel kapcsolatos lesújtó diagnózis a főáramú online sajtóban már nem állja meg a helyét.¹⁸

A KSH és az Opten adataival való összevetés alapján megállapítható, hogy a hazai vállalkozások leginkább felülreprezentált csoportjai a fővárosi, kizárólag férfiak által tulajdonolt/vezetett, kis-közepes méretű vállalkozások és nagyvállalatok, míg az egyéni és mikro-, valamint a nemi szempontból vegyes tulajdonosi összetételű, és nem fővárosi vállalkozások számarányukhoz képest jóval kisebb arányban szerepelnek a médiában. Szintén új eredmény, hogy a női vállalkozók férfi társaikhoz képest átlagosan kedvezőbb megítélésben részesültek az elemzett újságcikkekben.

A vállalkozói portrék vizsgálata alapján a korábbiakhoz hasonló kép rajzolódik ki: ezek szintén jellemzően pozitív módon keretezik a bemutatott vagy meginterjúvolt vállalkozókat, és túlnyomórészt sikertörténeteknek mondhatók, mind a hazai, mind a külföldi vállalkozók esetében. Ezt a pozitív képet árnyalják ugyanakkor a médiára jellemző különböző torzítások. A siker például szinte kivétel nélkül egyéni okoknak, különleges, veleszületett képességeknek, jobb esetben a kemény munkának tulajdonítható, pedig a csapatmunka, a támogató kapcsolatok, vagy a tágran értelmezett társadalmi kontextus és kulturális környezet is fontos szerepet játszhat a vállalkozások sikerében.

Az elemzés során hat vállalkozói típust tudtunk elkülöníteni, ezek a született vállalkozó, a népmesehős, az ötletvezérelt, a lassú építkező, a hobbivállalkozó és a társadalmi vállalkozó. Ezek közül a született vállalkozó, a népmesehős és az ötletvezérelt vállalkozó az, ahol a média dramatizálásra való törekvése és ebből fakadó torzítása talán a legjobban tetten érhető. Bár ezek is pozitív és sikeres figurák, és mint ilyenek, inspiratív szerepmódnak tekinthetők, a sikerkritériumok tekintetében túlzó vagy torz üzenetet hordoznak.

¹⁸ A külföldi vállalkozók mediaképéről nem áll rendelkezésünkre hasonló kutatási előzmény, így ott a változás irányát sem tudjuk megítélni. A hazai vállalkozók médiareprezentációjában bekövetkezett pozitív változás okainak vizsgálata pedig nem képezi kutatásunk tárgyát, ehhez a témára fókuszáló részletes lakossági vizsgálatokra lenne szükség. Hipotézisünk szerint a médiareprezentáció kedvező változása a társadalmi megítélés javulásának következménye (egyben annak oka is), amelyben a gazdaság fehéredésének tendenciái, a vállalkozói kultúra lassú változása és az olyan, külföldön is sikeres, pozitív példaként funkcionálni képes hazai vállalkozások, mint a Prezi „felnövése” és ismertté válása egyaránt szerepet játszanak. Végül az is elképzelhető, hogy a médiareprezentáció kedvező változása a média és az általa reprezentált véleményformáló elit vállalkozóképpében bekövetkezett változást jelzi.

A született vállalkozó és a népmesehős esetében a soha nem lankadó hit és elszántság (a született vállalkozónál kiegészülve a zsenialitás és a saját ösztönökben bízás kizárólagosságával), míg az ötletvezérelt vállalkozónál egy fantasztikus alapötlet az, ami a siker fő összetevőjét adja. Az ötletvezérelt vállalkozó ráadásul a média által leggyakrabban bemutatott típus, így ebből a szempontból külön jelentősége is van. A született vállalkozó, a népmesehős és az ötletvezérelt vállalkozó mitizált alakjaihoz képest fontos kiemelni, hogy a lassú építkező vállalkozó jóval realisabb módon megrajzolt, azonosulásra sokkal inkább alkalmas alakja is megjelenik a médiában, bár előfordulása az előbbiekhöz képest korlátozottabb. A hobbivállalkozók és a társadalmi vállalkozók pedig a vállalkozói motivációk és sikertényezők tekintetében olyan új elemekkel színesítik a palettát, mint a kiegyensúlyozott élet iránti vágy, a nosztalgia, a szociális érzékenység vagy a munkahelyteremtés. A vállalkozók médiareprezentációja mindezek alapján nem mondható sem ideálisnak, sem torzításoktól mentesnek, az azonban az eredmények alapján kijelenthető, hogy a Szerb László és Kocsis-Kisantal Orsolya által hiányolt pozitív módon keretezett, (külföldi és hazai) inspiratív vállalkozói szerepmoделlek 2015–19-re legalábbis láthatóvá váltak a médiában.

A hazai és külföldi vállalkozók ábrázolása között jelentős különbségeket találtunk. A hazai vállalkozók előre tervező, kockázatvállaló, ambiciózus, nagy munkabírású, kreatív, lelkes, kísérletező emberként tűntek fel a cikkekben, akiknek fő motivációja a hobbinak élés és az elhivatottság, ugyanakkor a megélhetés motívuma is megjelenik. Bár a sikert mindekeleltől a vállalkozás növekedése és terjeszkedése jelenti, a nem materiális eredmények is a siker fontos részét képezik, amit kemény munkájuknak, elhivatottságuknak, egy piaci rés sikeres megtalálásának és szisztematikus építkezésüknek köszönhetnek. A külföldi vállalkozók ezzel szemben elsősorban tenni vágyók és ambiciózusak, és leginkább ötletük megvalósítása motiválja őket. A siker materiális és pénzben mérhető: a cég növekedése és terjeszkedése mellett az egyéni meggazdagodás, ami leginkább egy eredeti ötletnek, egy piaci rés sikeres megtalálásának köszönhető. Mindezekkel összefüggésben a hazai vállalkozók elsősorban hobbi-, lassú építkező és ötletvezérelt, míg a külföldi vállalkozók ötletvezérelt, született és népmesehős vállalkozóként jelennek meg az elemzett portrékban.¹⁹

Jelen kutatás megállapításainak érvényességét korlátozza, hogy csak a négy legfontosabb főáramú online híroldalon megjelent cikkeket elemeztük a 2015–2019-es időszakból. Érdemes lenne hasonló kutatási kérdések mentén megvizsgálni a média egyéb területeit: a nyomtatott sajtót, a televíziót, a közösségi médiát, továbbá a főáramú médiumok mellett a vállalkozások szempontjából különösen releváns gazdasági és üzleti tematikájú médiumokat. Jövőbeli kutatási témának, továbblépési lehetőségnek kínálja magát ezenkívül a média által közvetített vállalkozókép 2020 óta eltelt időszakra vonatkozó vizsgálata, különös tekintettel a Covid19-járványnak köszönhető esetleges változásokra. Emellett a férfi és női vállalkozók médiareprezentációja közti hasonlóságok és különbségek részletesebb kibontása is további ígéretes kutatási irány lehet.

¹⁹ Mindezeknek módszertani okai is lehetnek: a külföldiek közül a valamilyen szempontból rendkívüli vállalkozótörténeteknek van nagyobb esélye bekerülni a magyar médiába. Emellett előfordulhat, hogy a #vállalkozó címke is torzítást okozott: külföldi nagyvállalkozókat nagyobb eséllyel nevezünk vállalkozónak, míg a magyarok esetében egy bizonyos vállalatméret fölött jellemzőbb a nagyvállalkozó, üzletember, vállaltulajdonos címkek használata a vállalkozó helyett.

Irodalom

- Astebro, T. – Herz, H. – Nanda, R. – Weber, R. A. (2014): Seeking the Roots of Entrepreneurship: Insights from Behavioral Economics. *Journal of Economic Perspectives*, 28(3): 49–70. <https://doi.org/10.1257/jep.28.3.49>
- Bartha, E. (2014): Kapitalizmus – (nagy)polgárok nélkül? *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 4 (2), 58–61.
- Baumol, W. J. – Litan, R. E. – Schramm, C. J. (2007): *Good Capitalism, Bad Capitalism, and the Economics of Growth and Prosperity*. New Haven – London: Yale University Press. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.985843>
- Belás, J. – Bilan, Y. – Demjan, V. – Sipko, J. (2015): Entrepreneurship in SME segment: case study from the Czech Republic and Slovakia. *Amfiteatru Economic Journal*, 17(38), 308–326.
- Beluszky, T. (2000): Értékek, értékrendi változások Magyarországon 1945 és 1990 között. *Korall*, 1(ősz), 137–154.
- Böröcz, J. (2019): Kistársadalom–kiskapuk. *Replika*, (112), 123–143. <http://dx.doi.org/10.32564/112.11>
- Charmaz, K. (2006): *Constructing grounded theory. A Practical Guide Through Qualitative Data Analysis*. London – Thousand Oaks – New Delhi: SAGE.
- Czakó, Á. – Kuczi, T. – Lengyel, G. – Vajda, Á. (1995): A vállalkozások néhány jellemzője a kilencvenes évek elején. *Közgazdasági Szemle*, 42(4), 399–414.
- Czaller, L. – Geambasu, R. (2017): Vállalkozók és vállalkozások iránti attitűdök az erdélyi magyar középiskolások körében. *Kisebbségi Szemle*, 2(1), 99–122.
- Csepeli, Gy. – Örkény, A. – Székelyi, M. – Barna, I. (2004): Bizalom és gyanakvás. Szociálpszichológiai akadályok a piaczgazdasághoz vezető úton Kelet-Európában. *Szociológiai Szemle*, 14(1), 3–35.
- Csite, A. (2009) Boldogtalan Kapitalizmus? In Szalai, Á. (szerk.): *Kapitalista elvárások*. Budapest: Közjó és Kapitalizmus Intézet, 257–308.
- Csite, A. – Major, K. (2010): *Az állam és a vállalkozások kapcsolatának néhány jellegzetessége Magyarországon* (Bizalom és Vállalkozás Program Műhelytanulmányok IV.). Budapest: Hétfa Kutatóintézet.
- Csurgó, B. (2020): Önmegvalósítás, nosztalgia és család-munka egyensúly. *Szociológiai Szemle*, 30(4), 4–25. <http://dx.doi.org/10.51624/SzocSzemle.2020.4.1>
- Danyi, G. – Vigvári, A. (2019): Túlélés, ellenállás, adaptáció: informális gyakorlatok Magyarországon és Lengyelországban. *Replika*, (110), 11–31. <http://dx.doi.org/10.32564/110.2>
- Dézsi-Benyovszki, A. – Szabó, T. P. (2019): Vállalkozói aktivitás: nemek közti különbségek. *Korunk*, 30(10), 17–24.
- Digitális Közönségmérés Tanács (2019): *Gemius Audience*. <https://rating.gemius.com/hu/tree/14?lang=hu> [Letöltve: 2021. 08. 01.]

- Eurobarometer (2010): *Entrepreneurship in the EU and beyond. A survey in the EU, EFTA countries, Croatia, Turkey, the US, Japan, South Korea and China* (Flash Eurobarometer No. 283). European Commission.
- Eurobarometer (2012): *Entrepreneurship in the EU and beyond* (Flash Eurobarometer No. 354). European Commission.
- Felkai, G. (1997): Két társadalomelméleti illúzió széttörése a jelenkori magyar közgondolkodáson. *Szociológiai Figyelő*, 3.
<http://www.c3.hu/~szf/Szofi97/Sz97-03/Sz97-03-Fr.htm> [Letöltve: 2022. 08. 10.]
- Gere, I. (1996): Vállalkozó nők a mai magyar társadalomban. *Közgazdasági Szemle*, 43(12), 1115–1125.
- Gill, R. (2013): The evolution of organizational archetypes: From the American to the entrepreneurial dream. *Communication Monographs*, (80), 331–353.
<http://dx.doi.org/10.1080/03637751.2013.788252>
- Glinka, B. – Thatchenkery, T. (2013): A comparative study of perceptions towards entrepreneurship in India, Poland, and the USA. *International Journal of Human Resources Development and Management*, 13 (2–3), 119–135.
<http://dx.doi.org/10.1504/IJHRDM.2013.055413>
- Horváth, K. – Szerb, L. (2015): *GEM 2015 Magyarország: Vállalkozások és a vállalkozói ökoszisztéma helyzete 2015-ben* (Globális Vállalkozói Monitor Magyarország, Jelentések). Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar.
- Huszák, L. (2018): Másként vállalkozók? Társadalmi vállalkozások ma Magyarországon. *Magyar Tudomány*, 179(3), 342–351.
<http://dx.doi.org/10.1556/2065.179.2018.3.4>
- Kluge, S. (2000): Empirically Grounded Construction of Types and Typologies in Qualitative Social Research. *Forum Qualitative Sozialforschung / Forum: Qualitative Social Research*, 1(1). <https://doi.org/10.17169/fqs-1.1.1124>
- Kolosi, T. (2016): Strukturális torzulások a magyar társadalomban. *Magyar Tudomány*, 177(8), 902–907.
- Kornai, J. (2005): Közép-Kelet-Európa nagy átalakulása – siker és csalódás. *Közgazdasági Szemle*, 52(12), 907–936.
- Kőhegyi, K. (1999): A kisvállalkozások értékesítési piacai. *Közgazdasági Szemle*, 46(12), 1076–1091.
- Kristóf, L. (2020): Privatizátorok és nemzeti nagytőkések. A vagyonos elit megítélése a rendszerváltás utáni Magyarországon. *Korall*, (81), 178–193.
- KSH (2020a): A vállalkozások teljesítménymutatói kis- és középvállalkozási kategória szerint. *KSH.hu*. https://www.ksh.hu/stadat_files/gsz/hu/gsz0018.html. Letöltve: 2022. 07. 25.
- KSH (2020b): Vállalkozásdemográfia (Működő vállalkozások száma) megye és régió szerint. *KSH.hu*. https://www.ksh.hu/stadat_files/gsz/hu/gsz0036.html. Letöltve: 2022. 07. 25.
- Kuczi, T. (1998): Vállalkozói kultúra – az életutak finalitása. *Replika*, (3), 157–170.

- Kuczi, T. (2011): *Kisvállalkozás és társadalmi környezet*. Budapest: Jelenkutató Alapítvány.
- Kuczi, T. – Lengyel, G. – Nagy, B. – Vajda, Á. (1996): Vállalkozók és potenciális vállalkozók. In Lengyel, G. (szerk.): *Vállalkozók és vállalkozói hajlandóság*. Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, 59–81.
- Kutatólabor (2015): *Avállalkozókpercepciója a 18-65 évesek körében*. Bridge Budapest. <https://drive.google.com/file/d/0B8-JVAZquo1oTkhjQ21HSFhRcXM/view?resourcekey=0-C2fnW1C7NmfmDgRagohqLQ> [Letöltve: 2022. 08. 10.]
- Laczko, M. (1995): Rejtett gazdaság nemzetközi összehasonlításban. Becslési módszer a háztartási villamosenergia-fogyasztás alapján. *Közgazdasági Szemle*, 42(5), 486–511.
- Laki, M. (1998): *Kisvállalkozás a szocializmus után*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány.
- Laki, M. – Szalai, J. (2004): *Vállalkozók vagy polgárok?* Budapest: Osiris.
- Laki, M. – Szalai, J. (2013): *Tíz évvel később – magyar nagyvállalkozók európai környezetben*. Budapest: Közgazdasági Szemle Alapítvány. <http://dx.doi.org/10.26447/LakiSzalai2013>
- Márkus, G. – Szerb, L. (2013): *Magyarország vállalkozói teljesítménye 2013-ban* (Globális Vállalkozói Monitor Magyarország, Jelentések). Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar.
- Márkus, G. – Szerb, L. (2014): *GEM 2014 Magyarország: lassan emelkedő pályán* (Globális Vállalkozói Monitor Magyarország, Jelentések). Pécsi Tudományegyetem, Közgazdaságtudományi Kar.
- O'Connor, C. – Joffe, H. (2020): Intercoder Reliability in Qualitative Research: Debates and Practical Guidelines. *International Journal of Qualitative Methods*, 19(1), 1–13. <https://doi.org/10.1177%2F1609406919899220>
- Opten (2020): Egyre több a csak hölgyekből álló társas vállalkozás. *Opten.hu*, március 2. <https://www.opten.hu/kozlemenyek/egyre-tobb-a-csak-holgyekbol-allo-tarsas-vallalkozas>. Letöltve: 2022. 07. 25.
- Örkény, A. – Székelyi, M. (2010): Az igazságosság labirintusaiban: a társadalmi igazságosság normatív elveitől az igazságos elosztás gyakorlatáig. *Szociológia Szemle*, 20(2), 4–41.
- Palócz, É. (2014): Könyvismertetés: Tíz évvel később – magyar nagyvállalkozók európai környezetben. *Közgazdasági Szemle*, 61(3), 335–340.
- Róbert, P. (2016): Polgárosodás-projekt: kiemelt program – bizonytalan ideig szünetel. In: Morcsányi, G. – Tóth, I. Gy. (szerk.): *A magyar polgár*. Budapest: Magvető-TÁRKI, 61–71.
- Smekalová, L. – Hájek, O. – Belás, J. – Macháček, J. (2014): Perception of small and medium entrepreneurship in the Czech Republic. *Journal of Competitiveness*, 6(4), 41–49. <http://dx.doi.org/10.7441/joc.2014.04.03>
- Strauss, A. – Corbin, J. M. (szerk.) (1997): *Grounded theory in practice*. Thousand Oaks – London – New Delhi: SAGE.
- Szelényi, I. (1990): Válasz a Szocialista vállalkozók című könyvem kritikusainak. *Replika*, (2), 72–83.
- Szerb, L. (2004): A vállalkozás és a vállalkozói aktivitás mérése. *Statistikai Szemle*, 82(6–7), 545–566.

- Szerb, L. – Kocsis-Kisantal, O. (2008): Vállalkozói kultúra Magyarországon két napilap tükrében. *Közgazdasági Szemle*, 55(3), 243–261.
- Tóth, I. Gy. (2016): Középosztály(ok) Magyarországon és Európában. In: Kolosi, T. – Tóth, I. Gy. (szerk.): *Társadalmi Riport 2016*. Budapest: TÁRKI, 75–94.
- Tóth, I. J. – Semjén, A. (1996): Piaci kapcsolatok, adózási fegyver a kis- és közepes vállalatok körében. In Lengyel, Gy. (szerk.): *Vállalkozók és vállalkozói hajlandóság*. Budapest: Budapesti Közgazdaságtudományi Egyetem, 177–203.
- Tóth, I. J. – Semjén, A. (2010): Rejtett gazdaság és rejtett foglalkoztatás. *OTKA Kutatási Jelentések*.
- Utasi, Á. (2012): A magyar vállalkozók és menedzserek presztízse. In Balog, I. (szerk.): *A szociológia szemüvegén keresztül: Tanulmányok Feleky Gábor 60. születésnapjára*. Szeged: Belvedere, 340–354.
- Vadasi, A. (2009): *A bizalom és a bizalomhiány hatása a vállalkozói hálózatok működésére* (Doktori értekezés). Pécs: Pécsi Tudományegyetem Közgazdaság-tudományi Kar.
- Vecsenyi, J. (2002): A vállalkozástan alapjai. *Vezetéstudomány*, 33 (10), 2–20.
- Viljoen, H. G. (1974): Relationship between Stereotypes and Social Distance. *The Journal of Social Psychology*, 92 (2), 313–314.
<https://doi.org/10.1080/00224545.1974.9923115>

A vállalkozói portrék hivatkozásai

- 24.hu (2019a): A 23 éves brit nő 37 ezer forintját fél év alatt megezerszerezte, és ennél még jobban fog neki menni. *24.hu*, április 5. <https://24.hu/elet-stilus/2019/04/05/no-otlet-alom-ruha-furdoruha-vallalkozas-uzlet-briony-gorton/> [Letöltve: 2021. 08. 01.]
- 24.hu (2019b): Elképesztő, hogy mivel keresett 100 milliót ez a tinédzser lány. *24.hu*, március 21. <https://24.hu/elet-stilus/2019/03/21/nev-kina-tanacsadas-vallalkozas-honlap-tinedzser-beau-jessup/> [Letöltve: 2021. 08. 01.]
- 24.hu (2019c): Több mint 10 milliót lopott az anyjától, ez volt élete legjobb döntése. *24.hu*, február 13. <https://24.hu/kulfold/2019/02/13/tobb-mint-10-milliot-lopott-az-anyjatos-ez-volt-elete-legjobb-dontese/> [Letöltve: 2021. 08. 01.]
- Balla, Gy. (2018): Árulhat-e magyar keresztény vállalkozó Rodolfo-bűvészdobozt? *hvg.hu*, szeptember 7. https://hvg.hu/kkv/20180907_Online_zarandoklatot_hirdetett_egy_elelmes_vallalkozo [Letöltve: 2021. 08. 01.]
- Balla, Gy. (2019): A nő pék, aki megszerettette a magyarokkal a rozskenyeret. *hvg.hu*, december 17. https://hvg.hu/kkv/20191217_Itt_az_a_noi_pek_aki_megszerettette_a_magyarokkal_a_rozskenyeret [Letöltve: 2021. 08. 01.]
- CSD (2015): A hippi, aki véletlenül csinált egy milliárd dolláros céget. *Index*, augusztus 14. https://index.hu/gazdasag/2015/08/14/a_hippi_aki_veletlenül_csinalt_egy_milliard_dollaros_ceget/ [Letöltve: 2021. 08. 01.]

- Daczi, D. (2019): Magyar cég teszi milliomosokká a semmiből jött könyvszerzőket. *hvg.hu*, február 13. https://hvg.hu/kkv/20190213_jentetics_konyv_amazon_apple_google_publishdrive [Letöltve: 2021. 08. 01.]
- Ember, Z. (2015): Ez a 21 éves srác építette fel India legnagyobb szállodaláncát. *24.hu*, szeptember 7. <https://24.hu/fn/gazdasag/2015/09/07/ez-a-21-eves-srac-epitette-fel-india-legnagyobb-szallodalancat/> [Letöltve: 2021. 08. 01.]
- Ember, Z. (2016a): Demján Sándor: Orbánnak nagyon rossz tanácsadói vannak. *24.hu*, január 6. <https://24.hu/fn/gazdasag/2016/01/06/demjan-sandor-orbannak-nagyon-rossz-tanacsadoi-vannak/#> [Letöltve: 2021. 08. 01.]
- Ember, Z. (2016b): Gazdagmami: több kismamából lehetne sikeres vállalkozó. *24.hu*, március 28. <https://24.hu/fn/gazdasag/2016/03/28/gazdagmami-tobb-kismamabol-lehetne-sikeres-vallalkozo/> [Letöltve: 2021. 08. 01.]
- Hercsel, A. (2017): Hazajöttek a svájci tutajból, hogy a Nyóckerben nyissanak borozót. *hvg.hu*, június 12. https://hvg.hu/kkv/20170612_cintanyeros_borozo_budapest_nyolcadik_kerulet_bokay_utca_kemeny_kata_molnar_imre [Letöltve: 2021. 08. 01.]
- Hercsel, A. (2018): A kis magyar mérnökiroda kilőtt a világ műholdiparának élvonalába. *hvg.hu*, január 15. https://hvg.hu/kkv/20180115_magyar_muholdipar_c3s_masat1_bme_horvath_gyula_mernokiroda_radcube_plato [Letöltve: 2021. 08. 01.]
- Horváth, E. (2018): A játék hatására olyan képességeid is előjöhetnek, amikről korábban nem is tudtál. *24.hu*, március 18. <https://24.hu/élet-stilus/2018/03/18/a-jatek-hatasara-olyan-kepessegeid-is-elojohetnek-amikrol-korabban-nem-is-tudtal/> [Letöltve: 2021. 08. 01.]
- hvg.hu (2015a): Ez minden egyetemista álma: már pótanyut is lehet rendelni az USA-ban. *hvg.hu*, február 18. https://hvg.hu/kkv/20150218_Mar_potanyut_is_lehet_rendelni_az_USAban [Letöltve: 2021. 08. 01.]
- hvg.hu (2015b): Leülte a büntetését, aztán belevágott a börtönbizniszbe. *hvg.hu*, május 25. https://hvg.hu/kkv/20150325_Leulte_a_bunteteset_aztan_belevagott_a_bo [Letöltve: 2021. 08. 01.]
- hvg.hu (2016a): A vállalkozó, aki befogta és pénzzé tette a budapesti levegőt – videó. *hvg.hu*, február 5. https://hvg.hu/kkv/20160205_dobozos_levego_video [Letöltve: 2021. 08. 01.]
- hvg.hu (2016b): Haza is lehet jönni: „ittthon kell gyökeret eresztenünk. *hvg.hu*, február 16. https://hvg.hu/gazdasag/20160216_Haza_is_lehet_jonni_sorozo_pub_anglia_vallalkozo [Letöltve: 2021. 08. 01.]
- hvg.hu (2017): Sikersztori: több bukta után állt talpra a Szilícium-völgyben a magyar startupos. *hvg.hu*, április 15. https://hvg.hu/kkv/20170415_Sikersztori_tobb_bukta_utan_allt_talpra_a_Sziliciumvolgyben_a_magyar_startupos [Letöltve: 2021. 08. 01.]
- hvg.hu (2018a): „Aki a sivatagban is el tudta adni a homokot” – elhunyt Belgium leggazdagabb üzletembere. *hvg.hu*, december 4. https://hvg.hu/kkv/20181204_Aki_a_sivatagban_is_el_tudta_adni_a_homokot__elhunyt_Belgium_leggazdagabb_uzletembere [Letöltve: 2021. 08. 01.]

- hvg.hu (2018b): „Azért nem vettek fel, mert nő vagyok” – dacból milliárdos cége lett egy indiai vállalkozónak. *hvg.hu*, szeptember 26. https://hvg.hu/kkv/20180926_Azert_nem_vettek_fel_mert_no_vagyok__dacbol_milliardos_cege lett_egy_indiai_vallalkozonak [Letöltve: 2021. 08. 01.]
- hvg.hu (2018c): Minden akadályt leküzdött, ma kilenc cége van és sorstársain is segít a vak francia vállalkozó. *hvg.hu*, november 21. https://hvg.hu/kkv/20181121_Minden_akadalyt_lekuzdott_ma_kilenc_cege_van_es_sorstarsain_is_segit_a_vak_francia_vallalkozo [Letöltve: 2021. 08. 01.]
- hvg.hu (2019a): A 30 éves tanár gondolt egyet, megvalósította, most dollármilliárdos. *hvg.hu*, július 30. https://hvg.hu/kkv/20190730_A_30_eves_tanar_gondolt_egyet_megvalositotta_most_dollarmilliardos [Letöltve: 2021. 08. 01.]
- Iliás-Nagy, K. (2016): Az igazi Fradi-szív Németországban dobog. *hvg.hu*, július 1. https://hvg.hu/kkv/20160701_Fradi_sziv_Nemetorszag_NagyLaszlo_borfesto_kertesz [Letöltve: 2021. 08. 01.]
- Jánossy, V. (2017): Tisztára olyan, mintha nem is Budapesten, hanem a Szilícium-völgyben lennénk. *24.hu*, augusztus 12. <https://24.hu/kultura/2017/08/12/tisztara-olyan-mintha-nem-is-budapesten-hanem-a-szilicium-volgyben-lennenk/> [Letöltve: 2021. 08. 01.]
- Joób, S. (2015): Vállalkozni kiskapuzás nélkül? Hülye vagy? *Index*, április 9. https://index.hu/gazdasag/2015/04/09/vallalkozas_gasztronomia_hivatal_vendeglatoipar_afa_burokracia_nav_adozas_adohivatal/ [Letöltve: 2021. 08. 01.]
- K. G. (2018): Tanárnőből sörmester és főzdevezető – ilyen karrier is létezik Magyarországon. *hvg.hu*, július 7. https://hvg.hu/kkv/20180607_Sor_noi_kezben [Letöltve: 2021. 08. 01.]
- Kotroczó, M. (2016): Akik hobbijukból építettek sikeres karriert. *Origo*, február 22. <https://www.origo.hu/gazdasag/20160222-akik-hobbijukbol-epitettek-sikeres-karriert.html> [Letöltve: 2021. 08. 01.]
- Molnár, Cs. (2016a): A jópofa csoki, amelyet kétszer kellett kitalálni. *hvg.hu*, július 28. https://hvg.hu/kkv/20160728_a_jofej_csoki_amit_ketszer_kellett_kitalalni_ajandek_bylove_kreativ [Letöltve: 2021. 08. 01.]
- Molnár, Cs. (2016b): A szociális műhely, ahol a legsúlyosabb hátrányból is erényt kovácsolnak. *hvg.hu*, december 30. https://hvg.hu/kkv/20161230_piac_vereny_szocialis_muhely_autistak_dizajn_termek_maacraft_alapitvany_non-profit_franchise [Letöltve: 2021. 08. 01.]
- Origo (2019): A tinilány úgy gazdagodott meg, hogy 700 ezer kínai babának adott nevet. *Origo*, március 21. <https://www.origo.hu/gazdasag/20190321-a-tinedzserkinai-babakat-nevezett-el-igy-lett-gazdag.html> [Letöltve: 2021. 08. 01.]
- Orosz, R. Z. (2015): Félmillió dollárt keresett egy év alatt bébiszitterkedéssel egy kamasz. *24.hu*, február 23. <https://24.hu/élet-stilus/2015/02/23/felmillio-dollart-keresett-egy-ev-alatt-bebiszitterkedessel-egy-kamasz/> [Letöltve: 2021. 08. 01.]

- Orosz, R. Z. (2018): Soha senki sem vallott annyiszor kudarcot, mint én. *24.hu*, október 29. <https://24.hu/elet-stilus/2018/01/29/soha-senki-sem-vallott-annyiszor-kudarcot-mint-az-ikea-alapitoja/> [Letöltve: 2021. 08. 01.]
- Szlavkovics, R. (2019): Ahol a csapból is csoki folyik, dolce vita Székkutason. *hvg.hu*, április 25. https://hvg.hu/kkv/20190425_Ahol_a_csapbol_is_csoki_folyik [Letöltve: 2021. 08. 01.]
- Szurovetz, I. (2019): Céget alapítani ott, ahonnan mások csak menekülnek. *Index*, április 30. https://index.hu/belfold/2019/04/30/igazgyongy_gyerekraszvarras_abcug/ [Letöltve: 2021. 08. 01.]
- Tamásné Szabó, Zs. (2017): A használat során idővel elkophat a szilikonpunci. *24.hu*, július 15. <https://24.hu/fn/gazdasag/2017/07/15/a-hasznalat-soran-idovel-elkophat-a-szilikonpunci/> [Letöltve: 2021. 08. 01.]
- Tóth, B. (2016): Három napra volt a csődtől a Tesla és a SpaceX. *Index*, december 26. https://index.hu/tudomany/til/2016/12/26/harom_napra_volt_a_csodtol_a_tesla_es_a_spacex/ [Letöltve: 2021. 08. 01.]

Függelék

A vállalkozói portrék elemzéséhez használt kódok (85), dimenziók szerint csoportosítva:

1. Vállalkozói tulajdonságok, személyiségjegyek (33): alapos, ambiciózus, bátor, előre tervező, gátlástalan, innovatív, kiábrándult, kísérletező, kitartó, kockázattűrő, komolyan veszi, amit csinál, környezettudatos, kreatív, különc, lelkes, lokálpatrióta, magabiztos, megoldást kereső, nagy munkabírási, nem tervező, nyitott, önfejű, optimista, problémamegoldó, pragmatikus, szenvedélyes, szociálisan érzékeny, tenni vágyó, tisztességes, türelmes, vállalkozó szellemű, versengő, zseniális.
2. Motivációk (12): anyagi motiváció (megélhetés), függetlenség iránti vágy, közösségteremtés, munkahelyteremtés, nosztalgia, ötlet megvalósítása/piaci rés betöltése, egy probléma megoldása, segítségnyújtás, szenvedély/elhivatottság, szeretett tevékenységből vállalkozás, szórakozásból indított vállalkozás, újrakezdés, vállalkozó szellem.
3. Mi a siker? (14): befolyás; díj(ak) elnyerése, élvezetes élet, befektetők figyelmének felkeltése, hobbiból karrier, ismertség, külföldön is versenyképes, meggazdagodás, nehézségek legyőzése, növekedés-terjeszkedés, szakmai siker és elismerés, munkavállalók személyes jóléte és kiteljesedése, piacképes termék előállítás, talpon maradás.
4. Sikertényezők (20): egyediség, eredeti ötlet, mainstream-ellenesség, a vállalkozó önmagába vetett hite, hátrányból előny, innovativitás, kemény munka, kitartás, kockázatos döntés meghozatala, külföldi inspiráció, lehetőségek megragadása, önképzés, ötletek tesztelése, pályázatokon való részvétel, piaci rés megtalálása, szerencse, szenvedély/elhivatottság, szisztematikus építkezés, véletlen, zsenialitás.
5. Háttér (6): kapcsolati tőke, korábbi külföldi tapasztalat, hátrányos helyzet, támogató család, tehetséges család, tudástőke.

Női és férfi karrierutak Magyarországon. Foglalkozási mintázatok szerepe a vezetői bérek és béregyenlőtlenségek alakulásában¹

Gender and career development.

The role of occupational patterns in executive pay and wage inequalities

Ilyés Virág² – Lőrincz László³

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.3.3>

Beérkezés: 2022. 06. 13.

Átdolgozott változat beérkezése: 2022. 09. 02.

Elfogadás: 2022. 09. 20.

Összefoglaló: Napjainkban is komoly különbségek figyelhetők meg nők és férfiak vezetővé válási esélyeit, és vezetőként elért béreit tekintve. Tanulmányunkkal célunk, hogy egy új elemmel járjunk hozzá férfi és női vezetői bérkülönbségek vizsgálatához: a vezetői pozíciókat megelőző foglalkozási utak feltérképezésével és a karriermintázatokban előforduló nemek közötti különbségek feltárása által. Elemzésünk során először nemek szerint vizsgáljuk a gyakran előforduló foglalkozási mintázatokat. Ezek után fix hatásos panel regressziók és dekompozíciós eljárások segítségével számszerűsítjük a foglalkozási utak hozzájárulását a vezetői bérek alakulásához, valamint a vezetői bérekben meglévő nemek közötti különbségek mértékéhez. A Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont (KRTK) Adatbankjának államigazgatási adataira támaszkodva, 3837 munkavállaló első vezetői pozíciójához tartozó bérét elemezve a férfiak közel 12 százalékos bérelőnyét mutatjuk ki. Eredményeink szerint a vezetőként elért bérekben megfigyelhető egyéni különbségek jelentős hányada, körülbelül egyharmada magyarázható a korábban bejárt foglalkozási utakkal. Ennek legnagyobb részét azonban nem a múltban betöltött foglalkozások különbözősége, hanem ezen foglalkozások egymásra épülése, sorrendje okozza. A vezetői bérekben megfigyelhető egyéni különbségekkel szemben a férfiak és nők között fennálló bérkülönbségből a korábbi karrierutak csak kisebb hányadot magyaráznak, melyből a nagyobb hányadért maguk a korábbi foglalkozások felelősek – kisebb tehát ezek egymásra épülésének szerepe. Eredményeink rávilágítanak arra, hogy a karrierutak szerinti szelekció erősen jelen van a vezetővé válók körében is, és hatással van mind az első vezetői pozíciók esetén tapasztalt bérek, mind a nemek szerinti bérkülönbségek alakulására.

Kulcsszavak: bérdekompozíció, foglalkozási utak, munkaerőpiaci egyenlőtlenségek, nemek közötti különbségek, szekvenciaelemzés, vezetői karrierutak

1 Szeretnénk köszönetet mondani Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Adatbankjának a kutatás lebonyolításához szükséges technikai feltételek biztosításáért, valamint mindazoknak, akik ötleteikkel, meglátásaikkal hozzájárultak a tanulmány elkészüléséhez. A kutatás az Innovációs és Technológiai Minisztérium ÚNKP-21-4-I kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának Támogatásával készült.

2 ANET Lab, KRTK KTI; NeTI Lab, BCE CIAS; Szociológia és Kommunikációtudomány Doktori Iskola, Corvinus Egyetem, e-mail: virag.ilyes@uni-corvinus.hu, ilyes.virag@rtk.hu

3 NeTI Lab, BCE CIAS; ANET Lab, KRTK KTI, e-mail: laszlo.lorincz@uni-corvinus.hu

Abstract: Today, there are still significant gender differences regarding the chances of becoming a manager and in the wages of managers. The aim of our study is to contribute to the analysis of the gender wage gap by exploring a new element, the occupational pathways leading to managerial positions and especially the gender differences in these career patterns. In our empirical setting, we use fixed effects panel regressions and decomposition techniques to quantify the contribution of occupational patterns to managerial wages and to the gender gap in managerial wages. Using administrative data of the Databank of the Centre for Economic and Regional Studies, we analyze the wages of 3837 workers in their first managerial position and show a male wage advantage of about 12 percent. We find that around one-third of the variance of managers' wages can be explained by prior career, with the larger share coming from the sequences of occupations (occupational patterns and transitions) rather than the occupations themselves. With regard to the gender wage gap, only a smaller share is explained by differences in prior career, of which the larger part coming from the occupations themselves. Our analysis, therefore, shows that selection by occupational career path is also strongly present among those who become managers, and has an impact on both the wages experienced in first managerial positions and the gender pay gap.

Keywords: wage decomposition, occupational paths, labor market inequality, gender differences, sequence analysis, managerial career path

1. Bevezetés

Az elmúlt évtizedekben a nők helyzete jelentősen javult a munkaerőpiacon: a foglalkoztatottak aránya növekedett (Köllő 2014), a bérkülönbségek valamelyest mérséklődtek, a női részvétel pedig egyre jelentősebb a vezetői pozíciókban is (Nagy-Sebők 2018). Ám még napjainkban is komoly különbségek figyelhetők meg nők és férfiak karrieresélyeiben: akár munkahelyen belüli előléptetésekről legyen szó, akár magasabb beosztású pozíciók elnyeréséről egy új munkahelyen, a női munkavállalók gyakrabban ütköznek láthatatlan akadályokba, melyek megnehezítik érvényesülésüket. E jelenségek leírását ragadja meg metaforikusan az üvegplafon, üvegfal és üvegszikla kifejezés is (Arulampalam–Booth–Bryan 2007, Hassink–Russo 2010; Adamecz–Völgyi 2018). Az ilyen típusú akadályok leküzdése eltérő stratégiák alkalmazását igényelheti és eltérő karrierutak megvalósulását eredményezheti, melyek adott esetben tovább erősíthetik a vezetők körében meglévő nemek szerinti munkaerőpiaci különbségeket.

A karriermobilitás különbségeinek fontos eleme, hogy nőket és férfiakat nagyon különböző foglalkozásokban (és ágazatokban) látunk a munkaerőpiacon. Női munkavállalók nagyobb arányban vannak jelen a szociális szférában, alacsony presztízsű ágazatokban (szolgáltatás, könnyűipar) és a humán foglalkozásokban (például irodai és ügyfélkapcsolati foglalkozások), melyekhez jellemzően alacsonyabb bérek társulnak. Ugyanakkor alulreprezentáltak a műszaki és ipari foglalkozásokban, melyek jobb előrelépési lehetőségeket és munkaerőpiaci kilátásokat biztosítanak (Koncz 2011, KSH 2022). Az utóbbi foglalkozások és az ágazatok szerinti szelekció egyben hozzájárulhat ahhoz is, hogy a nemek szerint megfigyelhető foglalkozásváltozások, valamint a foglalkozástörténetekből kirajzolódó karrierutak eltérőek lehetnek és

azokhoz különböző munkaerőpiaci kimenetek társulhatnak. A karrierépítésben rejlő különbségek, a nagyobb emberi tőkét eredményező, kedvezőbb korábbi foglalkozástörténetek hozzájárulhatnak a későbbi jobb munkák elnyeréséhez, a magasabb fizetéshez, vagy akár a férfiak és nők közötti béregyenlőtlenségek konzerválásához (Petersen–Snartland–Becken–Olsen 1997). Ez utóbbi kérdést kutatásunk a vezetői pozíciók kapcsán vizsgálja. Tanulmányunk célja a vezetői pozíciókat megelőző foglalkozási utak (karriermintázatok) feltérképezése, különös tekintettel a férfiak és nők közti különbségekre. Noha a karrierrek sikerességét számos szempontból értékelhetjük – például fizetés, elégedettség vagy beágyazottság/elköteleződés mértéke (Feldman–Ng 2007) –, cikkünkben elsősorban a bérek alakulására koncentrálnak. Elemzésünkben megvizsgáljuk, hogy a bejárt foglalkozási utak milyen módon járulnak hozzá az első vezetői pozíciók esetén megfigyelhető bérek mértékéhez, valamint a nemek közötti vezetői bérkülönbségek alakulásához.

Az elemzés során először azonosítjuk a munkaerőpiaci történetekben előforduló, első vezetői pozícióig bejárt tipikus foglalkozási utakat, majd megvizsgáljuk, hogy látunk-e eltéréseket nők és férfiak között. Ezek után kétváltozós statisztikai elemzés segítségével összehasonlítjuk a női és férfi vezetővé válás útjainak további jellemzőit – például, hogy a nők inkább cégen belülről, vagy kívülről kerülnek-e vezető pozícióba, gyorsabban vagy lassabban érik-e el ezt a pozíciót, mint a férfiak, és vannak-e különbségek abban, hogy milyen vállalatnál, milyen pozícióban válnak vezetővé nők és a férfiak. Végül, e megfigyelt jellemzők és a bejárt foglalkozási utak bérekre gyakorolt hatását panel regressziók segítségével számszerűsítjük, majd dekompozíciós eljárások segítségével arra keressük a választ, hogy az eltérő karrierutak eltérő bérekkel társulnak-e az első vezetői pozíciók esetében. Továbbá, hogy a karrierutakban lévő különbségek mennyiben járulnak hozzá a nők és férfiak közötti vezetői bérkülönbségek alakulásához.

Az elemzés a Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont (KRTK) Adatbankjának államigazgatási adatgyűjteményére támaszkodik, mely a 2003–2017-es időszakra vonatkozóan tartalmazza a hazai népesség 50 százalékának munkaerőpiaci és demográfiai információit. Az adatbázis munkáltatókat és munkavállalókat összekötő havi panel, mely lehetővé teszi az egyének munkaerőpiaci pályafutásának hosszú távú utánkövetését. A kutatás során a karrierutakat az első vezetői pozícióig bejárt foglalkozástörténetekkel közelítjük, s a Foglalkoztatások Egységes Osztályozási Rendszerének (FEOR) megfelelő kétjegyű kódok sorozataként írjuk le.

Eredményeink szerint a vezetővé válás előtt bejárt karrierút nagymértékben meghatározza az első vezetői pozícióban elért bérszintet. Variáciadekompozíció segítségével megmutatjuk, hogy vezetővé válás előtt bejárt foglalkozási utak a vezetőként kapott kezdő bérek variációjának közel egyharmadát magyarázzák. E bérrész azonban tovább bontható három további elemre: az aktuális foglalkozás hatására, a múltban bejárt foglalkozások által magyarázott részre, továbbá egy maradék tagra, mely a korábban bejárt foglalkozások sorrendjének, kombinációjának, „mintázatainak” eredménye. Utóbbi elem tűnik a legdominánsabbnak mind közül: az, hogy az

egyének milyen módon építik foglalkozási történetüket, milyen sorrendben lépnek adott foglalkozásokból más foglalkozásokba közel 19 százalékot magyaráz a bérek szóródásából. A bérek varianciájának fennmaradó részét 25 százalékban megfigyelhető egyéni tulajdonságok és céges jellemzők magyarázzák, míg közel egyharmadát nem tudjuk megmagyarázni.

A bejárt foglalkozási utak azonban nem csupán a bérek alakulását tekintve meghatározóak, hozzájárulnak a férfiak és nők közötti vezetői bérkülönbségek alakulásához is. Az első vezetői pozíciók esetén a férfiak és nők közötti átlagos bérkülönbség közel 12 százalékpont. E különbség 82 százaléka akkor is fennmaradna, ha az azonos foglalkozási utakat bejárt, azonos személyes és munkahelyi jellemzőkkel rendelkező egyéneket hasonlítanánk össze. A bérkülönbség közel 9 százalékát a megfigyelhető egyéni és vállalati jellemzők nemek közötti különbségei magyarázzák (például a munkaerőpiaci tapasztalatok eltérő mértéke, vezetővé válás eltérő mértéke cégekben). Végezetül, a fennmaradó 9 százalék a foglalkozási utak eltérésének tulajdonítható. Egyrészt annak, hogy a nők a vezetővé válás előtt inkább dolgoztak alacsonyabb bérekkel párosuló foglalkozásokban – ez közel 8 százalékot magyaráz a nemek szerinti bérszakadékból. Másrészt annak, hogy az esetükben tapasztalható foglalkozási mintázatok is valamelyest rosszabbak: a foglalkozások sorrendje és kombinációja közel 1 százalékot magyaráz a nemek közötti bérkülönbségekből.

Az eredmények arra hívják fel a figyelmet, hogy a vezetővé válás során bejárt foglalkozástörténetek nagymértékben hozzájárulnak a bérek alakulásához, illetve kisebb mértékben a nemek közötti bérkülönbségekhez is. Fontos tanulságként vonható le, hogy nem csupán az egyének által bejárt múltbeli foglalkozásoknak van kulcsszerepe a bérek alakulását illetően, hanem annak is, hogy e foglalkozások milyen sorrendben követték egymást, miképp épültek egymásra, milyen más foglalkozásokkal kombinálódnak. Ily módon a foglalkozási mintázatoknak is. A kutatás munkavállalói, munkáltatói és közpolitikai szempontból egyaránt hozzájárul a férfiak és nők közötti munkaerőpiaci egyenlőtlenségek mélyebb megértéséhez, valamint rámutat a tudatos karrierépítés fontosságára.

2. Irodalmi áttekintés

Nemek közötti különbségek a bérekben és a vezető pozíciók betöltésében

A nemek közötti bérkülönbség az elmúlt négy évtizedben jelentősen csökkent a fejlett világban. Különösen igaz ez azokra az országokra, ahol korábban a különbségek nagyobbak voltak. Míg az Egyesült Államokban és az Egyesült Királyságban a bérkülönbség mértéke a hetvenes évek második felében közel 40 százalék volt (Kunze 2018), a 2010-es évek közepére a nők bérhátránya 15-20 százalék körülire csökkent az országok többségében, ideértve az Európai Unió tagállamait, és ezen belül Magyarországot is (Eurostat 2020b). Napjainkban az átlagos bruttó órabérekben megfigyelhető nemek közötti bérkülönbség az EU-ban átlagosan 13,0 százalékra tehető, míg Magyarorszá-

gon 17,2 százalékra (Eurostat 2020b). A konvergencia jelentős része az 1970–1990-es években zajlott le, párhuzamosan a nők foglalkoztatásának növekedésével. Azóta a különbségek csökkenése megállt vagy lelassult (Blau–Kahn 2017, Kunze 2018).

A vezetői pozíciók betöltésének esélye e folyamatokkal egyidejűleg szintén lényegesen egyenlőbbé vált, azonban még 2020-ban is csak kicsivel több mint a vezetők egyharmada volt nő az EU-ban, míg Magyarországon 39 százalékuk (Eurostat 2020a).⁴ A nemek közötti egyenlőtlenségek mértéke a vezetésben való részvételben nagymértékben függ a foglalkoztató vállalatok jellemzőitől és a vezetői pozíciók szintjétől. Minél nagyobb vállalatokat vizsgálunk minél magasabb szinten, annál alacsonyabb a nők aránya a vezetők között. Az amerikai részvénytársaságok mintájában, illetve a száz legnagyobb amerikai vállalat vezetői között például a női felső vezetők aránya 10 százalék alatti volt az elmúlt évtizedekben (Gayle–Golan–Miller 2012, Koch–Forgues–Monties 2017). E trendek napjainkban is változatlanok, 2020-ban a Fortune 500-as vállalatoknak mindössze 7,4 százalékát vezette nő (Hinchliffe 2020).

A legnagyobb vállalatok vezetőit vizsgálva azt is megállapíthatjuk, hogy a vezetés legfelsőbb szintjein alacsonyabb a nők aránya, mint a funkcionális vezetők szintjén (Bonet–Cappelli–Hamori 2020). Utóbbi tendenciák Magyarországra nézve is igaznak bizonyulnak: egy 2003-as, a hazai 50 legnagyobb cégből 16 kiválasztott vállalatot vizsgáló kutatás is rámutatott arra, hogy a vezetői hierarchiában fölfelé haladva a nők aránya egyre csökken. A középvezetők körében a nők aránya 29,4 százalék volt, a felső vezetők között 21,1 százalék, míg a csúcsvezetők körében mindössze 7 százalék. A tanulmány tanulságai szerint míg a középvezetői pozíciók betöltésének esélye nagyjából egyenlő volt nők és férfiak között, addig a felső és csúcsvezetői pozíciókba kerülésre a férfiaknak rendre kétszer és ötször nagyobb esélye volt a nőkhez képest (Bálint 2003).

A vezetői fizetéseket tekintve Gayle, Golan és Miller (2012) a felső vezetők között éves szinten 84 ezer dollár bérelőnyt mutatott ki a férfiak számára fizetésben, és ennek ötszörösét a bónuszokban.⁵ Ez azonban nagyrészt abból származott, hogy a férfiak nagyobb eséllyel voltak jelen a legfelső pozíciókban – adott vezetői szinten belül összehasonlítva a béreket nem találtak kimutatható különbséget. Hill, Upadhyay, és Beekun (2015) vállalati fixhatás-modellben, azaz adott vállalaton belül, vállalati teljesítménymutatókra kontrollálva hatszázaléknyi női előnyt mutatott ki a női vállalatvezetők (CEO-k) bérét és kompenzációját tekintve. Gupta, Mortal, és Guo (2018) megismételve ezt a vizsgálatot és kiegészítve az elmúlt évek adataival nem talált különbséget. Geiler és Renneboog (2015) angliai részvénytársaságok mintáján keresztmetszeti elemzésben sem talált különbséget a férfi és női felső vezetők bérében, azonban az alsóbb szintű vezetőket vizsgálva a nők esetében 23 százalékkal alacsonyabb kompenzációt talált (vállalati és egyéni jellemzőkre kont-

4 2002-höz viszonyítva az EU 27 tagállamában a női vezetők aránya 4,4 százalékponttal növekedett, míg Magyarországon 3,4 százalékponttal (Eurostat 2020a). Blau és Kahn amerikai adatai alapján 1981-ben a nők 9,2 százaléka dolgozott vezető beosztásban, ami 1999-re 15,3 százalékra nőtt, miközben a férfiak között mindkét időszakban körülbelül 22 százalék volt a vezető beosztásúak aránya.

5 Magyarországon a nyers, bruttó órabérekben megfigyelhető bérkülönbség közel 26 százalékra tehető (Eurostat 2018).

rollálva). Magyarországon a vezetőket viszonylag tágan (FEOR-besorolás alapján) definiálva a nők 16 százalékpontos bérhátrányát mutatták ki, melyet jelentős mértékben magyarázott a női vezetők szegregációja, alacsonyabb óraszám és kisebb munkatapasztalata, melyek feltehetően a családdal kapcsolatos többletfeladataikkal függnek össze (Nagy–Sebők 2018).

A nemek közötti egyenlőtlenségek okai

Számos tényező magyarázhatja, hogy a ranglétrán felfelé haladva miért találunk egyre kevesebb nőt, illetve hogy miért keresnek kevesebbet a nők, mint a férfiak. Először adódik az emberi tőke megfigyelhető elemeinek (például végzettség és munkatapasztalat) szerepe. Ezeket tekintve elmondható, hogy a női vezetők tipikusan magasabb iskolai végzettséggel rendelkeznek, ám rövidebb munkatapasztalattal – többek közt a gyermekgondozáshoz kötődő karriermegszakítások miatt (Gayle–Golan–Miller 2012, Gupta–Mortal–Guo 2018). E különbségek lassabb karrierépítéshez vezethetnek, valamint eltérő karrierpreferenciákhoz. Mind bérek, mind előrelépési lehetőségek szempontjából fontos szerepet játszik a foglalkozási szegregáció is. Azaz, hogy a nőket tipikusan „nőies” szektorokban és funkcionális területeken választják vezetői pozícióra, miközben a férfias szektorokban dolgozó vezetők fizetése átlagosan magasabb (Geiler–Renneboog 2015, Nagy–Sebők 2018).

Ám e tényezők figyelembevétele mellett is kevesebb nőt találunk a felsővezetés szintjén. Ez Gayle–Golan–Miller (2012) alapján elsősorban nem a lassabb előmenetelnek és karrierépítésnek köszönhető, sokkal inkább annak, hogy a nők nagyobb eséllyel lépnek ki a vezetők köréből / morzsolódnak le a vezetésből.⁶

Utóbbi háttérben állhatnak többek közt a nők gyermekneveléssel kapcsolatos többletfeladatai, valamint a családon belüli egyenlőtlen munkamegosztás is. A gyermekvállalás a női vezetők esetében akár karriermódosításhoz is vezethet (Nagy 2017), továbbá hozzájárulhat ahhoz, hogy családbarátabb szektorokban (például államigazgatás) könnyebben érjenek el vezető pozíciót (Lovász 2013). Az országok kulturális értékei is befolyásolják a nők vezetővé válásának lehetőségeit (Adams–Kirchmaier 2013), továbbá ún. láthatatlan akadályok is (például ízlésalapú és statisztikai diszkrimináció). Azokra a láthatatlan akadályokra, melyek a felső vezetővé válást, illetőleg a vezetői rétegen belüli előrelépést akadályozzák („üvegplafon”), a női vezetők egyik lehetséges válasza a szervezeti hierarchiából való kilépés, önállóvá válás lehet (Nagy 2005, Kispál–Vitai–Németh 2021). Az „üvegszikla”-hipotézis szintén alternatív magyarázatot nyújthat a vezető pozíciók elhagyására. Eszerint a nőket gyakrabban választják felső vezetői pozícióra, amennyiben a körülmények kedvezőtlenebbek, például a vállalatnak épp rossz a pénzügyi teljesítménye (Ryan–Haslam 2005). A nehezebb feladat pedig értelemszerűen nagyobb kilépési aránnyal párosulhat.

6 Vannak azonban ezzel ellentétes eredmények is. Elsaid és Ursel (2018) például a női vállalatvezetők (CEO) esetében alacsonyabb kilépési arányt talál, mint a férfiak esetében.

Csupán a szűkebb, felső vezetői körre (vezetők és igazgatók) fókuszálva viszont fontos tanulság, hogy amennyiben e pozíciókba történő belépés már sikeresen megtörtént, a nők átlagosan gyorsabban haladnak előre a vezetői karrierjüket tekintve, mint a férfiak. Igaz ez akkor is, ha a nők és férfiak eltérő összetételére kontrollálunk emberi tőkével való ellátottság tekintetében (Gayle–Golan–Miller 2012, Bonet–Cappelli–Hamori 2020). Érdekesség, hogy ez a hatás eltűnik, ha a nők aránya nagyobb a felső vezetésben – ami azt sejteti, hogy a gyorsabb női előmenetel első sorban diverzitási politikáknak („legyen legalább egy nő a vezetésben”) köszönhető (Bonet–Cappelli–Hamori 2020).

Karrierutak és munkaerő-mobilitás szerepe a munkaerőpiaci egyenlőtlenségek alakulásában

A korábbi munkahelyeken, munkakörökben felhalmozott emberi tőke ideális esetben megtérül, így a fizetés nemcsak az adott pozíciótól függ, hanem az is fontos lehet, hogy milyen karrierúton érte el az adott személy. Az elmúlt évtizedekben a karrier sokszínűbbé váltak: nem feltétlenül kötődnek egy vállalathoz s jelentik az azon belüli előléptetések sorozatát („klasszikus karrierút”), hanem gyakorta munkahely- és foglalkozásváltással tarkítottak. Ezt nevezte Arthur és Rousseau (1996) határtalan („boundaryless”) karriernek. A karrier folyamán a váltások (*mobilitás*) különböző szinteken képzelhetőek el. Megváltozhat az egyének beosztása (ha a dolgozó hasonló munkát végez, de például „szenior” szinten, nagyobb felelősségi körrel), foglalkozása (ha megváltozik a munka jellege, a szükséges készségek és a munkakörnyezet is), avagy munkahelye is (Feldman–Ng 2007). A foglalkozásváltás történhet munkahelyváltással egyszerre vagy anélkül, vállalaton belül is (Varga 2019).

A fizetés szempontjából a mobilitás szerepe kettős lehet. Amennyiben feltesszük, hogy az emberi tőke felosztható vállalatspecifikus, iparág-specifikus, és hordozható ismeretekre, az egyének által adott munkahelyen vagy iparágban megszerzett konkrét készségek/tudás hosszú távon tükröződhet a bérek szintjében. Ám csak abban az esetben, ha a munkavállaló a tudást közvetítő cégen vagy iparágon belül marad: mobilitás esetén a humántőke-befektetés elveszik, akár a bérek visszaesését eredményezve (Dustmann–Meghir 2005). A mobilitás ugyanakkor hozzájárulhat a bérek emelkedéséhez is, ha feltételezzük, hogy a dolgozó termelékenységének van egy jó munkaadó-munkavállaló párosításból származó, de a felek számára előzetesen ismeretlen komponense. Munkaerőpiaci tapasztalatok hiányában a munkavállalók nem feltétlenül ismerik saját készségeiket, preferenciáikat, így a számukra megfelelő cégek megtalálása időt és próbálkozást igényel. A mobilitás segíthet a jó cég-munkavállaló párok megtalálásában, hozzájárulva a bérek emelkedéséhez (Topel–Ward 1992). E két tényezőt együtt vizsgálva empirikusan Németországban azt találták, hogy a képzetlen munkások esetében a karrier kezdetén fontos az összeállási faktor, azaz megéri keresgélni, míg a képzett munkások esetében a cégspecifikus tudás

megszerzése megtérül az első években, de a tudás jelentős mértékben hordozható (Dustmann–Meghir 2005).

Általánosságban jellemző továbbá, hogy a vállalaton belüli mobilitás általában fizetésemelkedéssel jár, míg a vállalatok közti inkább fizetéseszkökenéssel – férfiak esetében viszont gyakoribb a vállalaton belüli mobilitás, míg a nőknél a vállalatok közötti (Valcour–Tolbert 2003). A mobilitás megtérülését tekintve értelemszerűen az önkéntes munkahelyváltások bérnövekedéssel járnak együtt, míg az elbocsátások esetében nagyobb a bércsökkenés esélye. Ebben a tekintetben a kutatások azt találják, hogy a nők hátrányát részben az elbocsátásokból származó nagyobb veszteségek okozzák (Fuller 2008, Kronberg 2013).

A nemek közötti bérkülönbség jellemzője, hogy a karrierpálya kezdetén még relatíve kis mértékű, és tulajdonképpen az első tíz év alatt alakul ki, nő jelentős mértékűre a bérszakadék. A különbség kialakulásában jelentős szerepet játszik a megfigyelhető munkatapasztalat eltérése, azaz a munkaviszony gyakoribb megszakítása a nők esetében gyerekszülés miatt, illetve kisebb mértékben a ritkább munkahelyi továbbképzés (Manning–Swaffield 2008, Del Bono–Vuri 2011). A mobilitás különbségeinek hozzájárulása a nemek közötti bérkülönbséghez brit adatok alapján viszonylag csekély (Manning–Swaffield 2008), míg Olaszországban ez a bérkülönbséget jelentős hányadát magyarázza. Az olasz adatok alapján azonban a bérkülönbséget nem elsősorban a nők és férfiak eltérő mobilitási viselkedése okozza (például munkahely jellemzőivel kapcsolatos megfontolások vagy nagyobb arányú elbocsátások), hanem hogy a váltás esetén a nők fizetése kevésbé emelkedik (Del Bono–Vuri 2011).

3. Adatok és módszertan

Adatok

Az elemzés alapját a KRTK Adatbankjának kapcsolt munkavállaló-munkáltató államigazgatási adatgyűjteménye képezi, mely anonimizált formában Magyarország lakosságának 50 százalékos véletlen mintájáról tartalmaz adatokat 2003 és 2017 között (Sebők 2019). Az adatbázis öt államigazgatási szerv – NEAK, ONYF, NAV, NMH, OH – adatainak összekapcsolásával készült havi panel, mely tartalmaz egyéni, egészségügyi helyzetre és képzettségre vonatkozó információkat,⁷ továbbá munkaerőpiaci adatokat is. Kutatásunk szempontjából az adatbázis fontos tulajdonsága, hogy egyéni szinten és havi bontásban elérhetőek az egyének foglalkoztatási információi – többek között a foglalkoztatási jogviszony típusa, a foglalkozás FEOR-kategóriája, szociális transferekben való részesülés –, és a foglalkoztató cégek jellemzői is – például azok ágazati besorolása, létszáma.

Az elemzés során azon egyénekre fókuszálunk, akiknek munkaerőpiaci pályáját legfeljebb 18 éves koruktól kezdve végigkövethetjük, s akik a megfigyelési időszak so-

7 Iskolai végzettségre vonatkozó megbízható információ azonban csak az 1989 után született népességre érhető el.

rán vezetői pozícióba kerültek. A vezetői beosztások azonosításához a FEOR besorolási rendszerét használjuk fel: a vezetők körébe soroltunk a 11-től 14-ig terjedő kétjegyű FEOR-kóddal jelölt pozíciókat – ily módon az országos igazgatási, területi, helyi önkormányzati, közigazgatási, igazságszolgáltatási és érdekképviselési vezetőket, a gazdasági költségvetési szervek és kiiskervezetek vezetőit, valamint igazgatóit is.⁸

Csupán azokat az egyéneket vontuk be az elemzésbe, azaz tekintettük vezetőnek, akik minimum öt fő méretű cégnél, hagyományos foglalkoztatási viszonyban kezdtek meg első vezetői munkaviszonyukat. Az elemzéshez használt mintánk e szűrések után összességében 3837 személyből tevődik össze. A foglalkozástörténetek elkészítéséhez az első vezetői pozíciók betöltését megelőző időszakokat használjuk fel, míg a vezetői bérek és a nemek közötti bérkülönbségek összetevőinek elemzéséhez a vezetői munkaviszonyok összes hónapját.

Karrierszekvenciák

Az első vezetői pozíciókig bejárt foglalkozási utak leírásához a munkaerőpiaci utakban fellelhető, kétjegyű harmonizált FEOR-besorolásokban megfigyelhető változásokat használjuk fel.⁹ A foglalkozási mintázatok minden megfigyelt egyén esetén az első betöltött foglalkozás FEOR-kódjával kezdődnek, melyet hónapról hónapra folyamatosan frissítünk és bővítünk, amennyiben foglalkozásváltás történt. A kapott foglalkozástörténetek maximum 18 és minimum 1 elem hosszúak, átlagosan 3,4 elemből állnak. Az mintázatok generálási módjára jó példát szolgáltat az 1. táblázat.

1. táblázat: Példa a foglalkozási mintázatok generálására

Egyéni azonosító	Hónap	Foglalkozás harmonizált FEOR-kódja	Foglalkozási minta
1	1	21	21
1	2	23	21-23
1	3	23	21-23
1	4	23	21-23
1	5	23	21-23
1	6	15	21-23-15

⁸ Am a vezetők köréből kizártuk a termelésirányítókat és műszakvezetőket.

⁹ A megfigyelési időszakba belesik a FEOR osztályozási rendszerének 2011-es megújulása, mikor is a foglalkozások besorolására használt azonosítók kódolása megváltozott. Emiatt a foglalkozási utak generálásához az adatbázisban elérhető kétjegyű harmonizált FEOR-kódolást fogjuk felhasználni, mely összeköttetést biztosít a 2011 előtti és utáni periódus között.

Elemzési módszerek

E tanulmányban elsődleges célunk annak vizsgálata, hogy az első vezetői pozíciókig bejárt foglalkozási utak mennyiben járulnak hozzá az első vezetői pozíciók esetén megfigyelhető bérkülönbségek alakulásához, valamint a nemek közötti bérkülönbségek mértékéhez.

A foglalkozási szekvenciák vizsgálatára elsőként adatvizualizációt készítünk, amelynek segítségével bemutatjuk, hogy melyek a tipikusan nők, illetve tipikusan férfiak által bejárt karrierútvonalak a vezetővé válás előtt. Továbbá hogy milyen bérdinamika¹⁰ járul ezekhez a karrier folyamán, illetve hogy a foglalkozási út végén elért vezetői pozícióban inkább férfi vagy inkább női bérelőnyt látunk-e. Ezek után a női és férfi vezetővé válás útjainak további jellemzőit kétváltozós statisztikai elemzéssel (t-próba) hasonlítjuk össze.

A foglalkozási utak által magyarázott különbségek esetén arra is kíváncsiak vagyunk, hogy azok mennyiben köszönhetőek a foglalkozástörténetek különböző komponenseinek: a vezetői pozíciók típusának, a múltban megjárt foglalkozásoknak, továbbá egyéb jellegzetességnek, melyeket a generált foglalkozástörténetek megragadnak (például a foglalkozások sorrendisége, kombinációja, az egyes foglalkozásokban eltöltött idő hossza). Az elemzés elsősorban deskriptív és feltáró jellegű, nem célunk oksági hatások azonosítása.

A kérdések vizsgálatához első lépésben panel bérregressziót becslünk, ahol a béreket befolyásoló egyéni és céges jellemzők mellett fix hatások formájában kontrollálunk az egyének foglalkozástörténetére is (1. egyenlet).¹¹ A következő egyenletet becsljük:

$$\ln(w_{ijt}) = \alpha + \beta_X X_{ijt} + \delta_{s(it)} + \pi_t + \varepsilon_{ijt} \quad (1)$$

ahol is $\ln(w_{ijt})$, i egyén j cégnél keresett t hónapban megfigyelhető órabérének logaritmusát jelenti.¹² A béreket megfigyelhető egyéni tulajdonságokkal (nem, ledolgozott évek száma és annak négyzete, lakóhely régiója, részesült-e az egyén korábban gyermekekhez köthető ellátásokban, havi munkaórák száma) és céges jellemzőkkel (egyjegegyű TEÁOR-besorolás, költségvetési és versenyszféra megkülönböztetése, munkavállalók számának logaritmus, cég tulajdonviszonya) magyarázzuk (összevontan X_{ijt}). Az időbeli trendhatásokra évindikátorokkal (π_t) kontrollálunk. A foglalkozástörténetekhez köthető potenciális bérkülönbségeket a korábban bemutatott, vezetői pozíciók előtt bejárt foglalkozási szekvenciák fix hatás formájában történő bevonásával fogjuk meg. A fix hatások tulajdonképpen egy-egy indikátor változó hozzáadását jelentik az egyenlethez minden egyes megfigyelt foglalkozásszekvencia esetében. A kapcsolódó

10 Az egyes foglalkozásváltások esetén miképp változik az egyének által keresett bér mértéke.

11 A fix hatásos modellek becslését (Correia 2016) *reghdfe* nevű Stata bővítménye segítségével számoltuk.

12 Miután a nemek közötti különbségek fontos összetevője a ledolgozott munkaórákban rejlő különbség, így elemzésünket lefuttattuk a havi keresetek logaritmusára is. A kapcsolódó eredmények a függelék F3. és F4. táblázatában érhetőek el. Eredményeink alapján nemek szerinti kereseti különbségek 4,5 százaléka tulajdonítható annak, hogy a nők alacsonyabb óraszámban vannak foglalkoztatva, mint a férfiak.

paraméter ($\delta_{s(it)}$) tehát az egyes foglalkozási utakat bejárt egyének átlagos eltérését ragadja majd meg a megfigyelhető változók által meg nem magyarázott berrész átlagától (lényegében az átlagos utakat bejárt egyének várható bérétől).

A második lépcsőben megvizsgáljuk, hogy a kinyert fix hatásokból mennyit magyaráznak a foglalkozástörténetek különböző alkotóelemei: a korábban bejárt foglalkozások és a vezetői pozíciók típusa. Utóbbiakat kétjegyű FEOR-besorolás alapján azonosítottuk. A következő regressziót becsüljük:

$$\delta_{s(it)} = Fogl_k + \sum_{f \in F} \beta_f Exfogl_k^f + \varepsilon_{2k} \quad (2)$$

ahol kétértékű indikátor változó formájában kontrollálunk az egyének jelenlegi foglalkozásának kétjegyű FEOR-besorolására ($Fogl_k$),¹³ valamint további indikátorokat vezetünk be a foglalkozási utakat alkotó, korábbi pozíciók meglétének jelölésére is ($Exfogl_k^f$). A regresszió maradéktagja, az említett tényezők által nem magyarázott rész (ε_{2k}) magába foglalja majd többek között a foglalkozáskombinációk addicionális hatását, a foglalkozásokban töltött idő és alkalmak súlyát, valamint a karrierépítésben rejlő egyéb különbségeket.¹⁴

Mindezek után dekompozíciós eljárások segítségével megmutatjuk, hogy mely megfigyelhető tényezők befolyásolják leginkább az első vezetői pozíciókhoz társuló bérek, valamint a nők és férfiak közötti bérkülönbségek alakulását. Először a Card és mtsai. (2018), Boza (2021), valamint Gruetter és Lalive (2009), által alkalmazott varianciadekompozíciós eljárás segítségével a bérek varianciáját felbontjuk a korábban bemutatott bérkomponensekkel megfigyelhető additív kovarianciatagokra. Ily módon számszerűsíthetjük, hogy a béreket befolyásoló különböző tényezők – például megfigyelhető egyéni és céges jellemzők, a vezetővé válás előtt bejárt karrierutak – mennyit magyaráznak az első vezetői pozíciókhoz társuló bérek szórásából. Majd Cardoso, Guimarães, és Portugal (2016) alapján a férfiak és nők közötti átlagos bérkülönbséget is felbontjuk a korábban bemutatott megfigyelhető tényezők által magyarázott, additív tagokra. A bér- és varianciadekompozíció részletesebb leírását a függelék tartalmazza.

A tanulmány következő fejezetében első lépésben bemutatjuk az első vezetői pozíciókat megelőző foglalkozási utakat, valamint megvizsgáljuk a vezetői foglalkozások esetén megfigyelhető nyers férfi-női különbséget. Az elemzés második fejezetében pedig ismertetjük a variancia- és bérdekompozíciós eljárások tanulságait.

13 Míután célunk az első vezetői pozíciókhoz társuló bérek vizsgálata, az aktuális foglalkozások FEOR-kódja relatíve kevés értéket vehet fel.

14 Az 1. és 2. egyenlet által becsült regressziók tábláit a függelék F1. és F2. táblázatában közöljük.

4. Eredmények

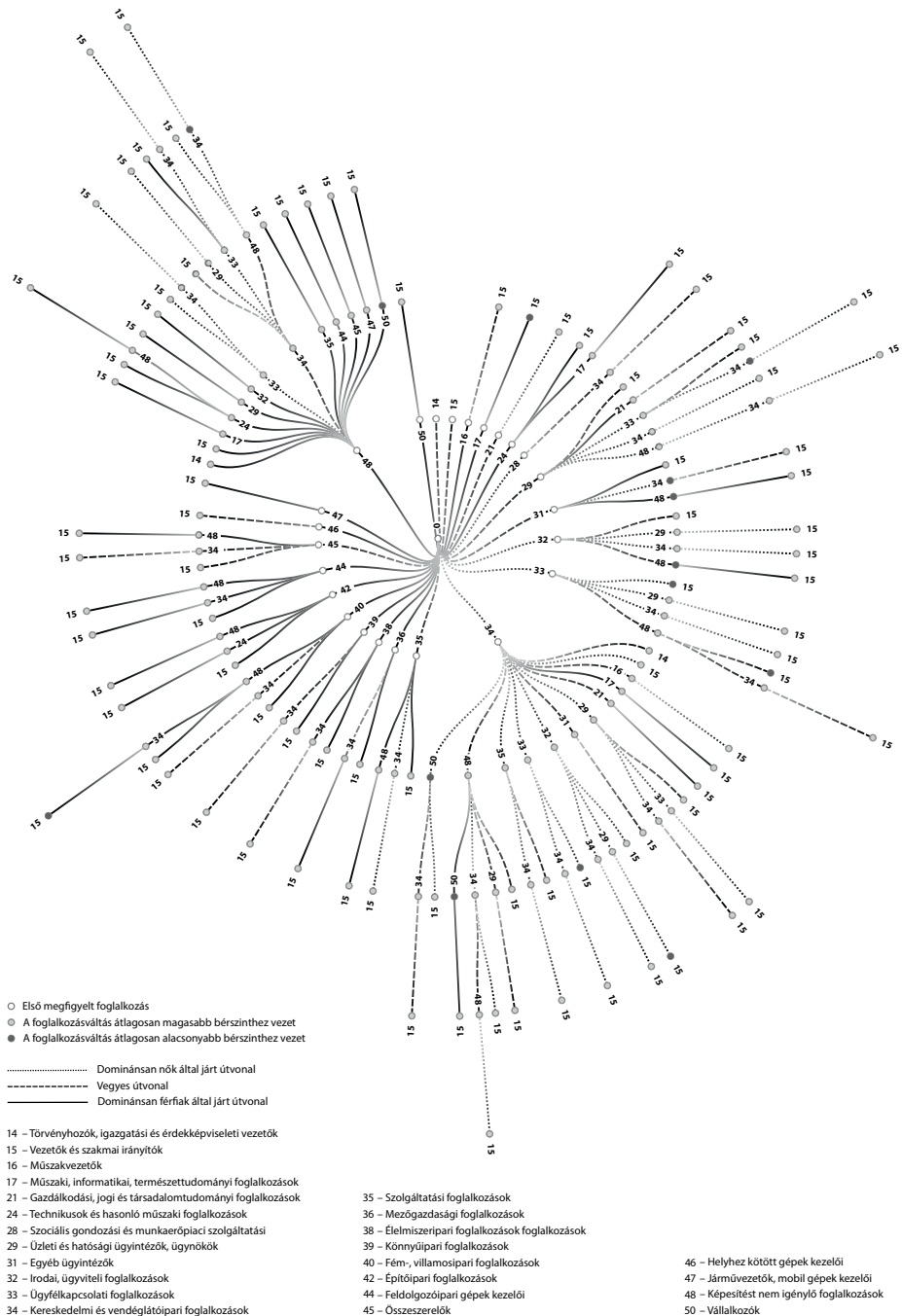
A vezetői pozíciókig vezető út

Az 1. ábrán vizuálisan is szemléltetjük a maximum öt elemből álló karrierszekvenciákat.^{15, 16} A sugaras elrendezésű ábrán a legbelső körív az egyének által betöltött első foglalkozást szemlélteti, s kifelé haladva láthatóvá válik, hogy foglalkozásváltás esetén egy adott induló foglalkozásból milyen átlépések valósultak meg. A foglalkozásokat az óramutató járásával egyező irányban aszerint rendeztük, hogy azok milyen helyet foglalnak el a FEOR-csoportosítás hierarchiájában: a komplexebb, magasabb formális végzettséget igénylő foglalkozásoktól haladunk a kisebb készség-szintet igénylő foglalkozások felé. Az egyazon útvonalon haladó egyének esetében a foglalkozásokat összekötő élek eltérő megjelenítési módjával szemléltetjük, hogy bizonyos váltások gyakoriak-e férfiak és nők esetében is (a nők és férfiak aránya az átlépőkön belül egyaránt 40 és 60 százalék között mozog), avagy valamelyik nemre inkább jellemzőbbek (az átlépők körében valamelyik nem aránya nagyobb, mint 60 százalék). A foglalkozásokat jelölő csomópontok színezése azt mutatja, hogy bizonyos foglalkozásváltások esetén az egyének nyers, átlagos bérszintje inkább növekedett vagy csökkent.

15 Ahogy korábban ismertettük, a szekvenciák akár több elemből is állhatnak, ám miután az ábra jelen formájában is meglehetősen nagy, csupán a maximálisan 5 elemből álló, kellő gyakorisággal előforduló (min. 4 egyén által bejárt) utakat jelenítettük meg. A kimaradt szekvenciák rendkívül hasonlóak a bemutatottakhoz, ám gyakoribbak bennük a foglalkozások közti oda-vissza ugrások.

16 Az interaktív ábrán pirossal színezett élek a dominánsan nőkre, míg a kékkel színezettek az inkább férfiakra jellemző foglalkozási átlépéseket jelölik. Szűrővel azokat az éleket jelöltük, amikor egy adott foglalkozásváltás nők és férfiak esetén is hasonlóképp gyakori volt. A csomópontok színezése esetén zölddel a pozitív kimeneteket jelöltük (bérelőny), míg pirossal a negatívakat (bérhátrány). A vizualizáció interaktív, színes változata a https://sdfghjklbn.github.io/career_path_managers/career_paths.html linken érhető el.

1. ábra: Karrierszekvenciák vizuális megjelenítése

Az ábrán elkülönülnek a dominánsan férfiak és nők által bejárt foglalkozási útvonalak. Az első megfigyelt foglalkozások esetén nagyobb arányban látunk női munkavállalókat irodai, ügyviteli és ügyfélszolgálati foglalkozásokban, a szociális ellátáshoz kapcsolódó, valamint a kereskedelem és vendéglátás körébe tartozó foglalkozásokban. Ezzel szemben a férfiak magasabb arányban dolgoznak műszaki, informatikai és természettudományi foglalkozásokban, valamint az ipar és mezőgazdaság területén. Vegyes utak főként üzleti jellegű, jogi és társadalomtudományhoz vagy szolgáltatáshoz köthető foglalkozásokból indulnak. A későbbi foglalkozásváltások esetén szintén jól látható, hogy az átlépéseket jellemző női-férfi túlsúly szépen követi a már bemutatott mintázatokat: amely kezdőfoglalkozásokban valamelyik nem felülreprezentált volt, azon foglalkozásokban később is döntően ugyanaz a nem halad tovább nagyobb arányban. A foglalkozásváltások legtöbb esetben bérelőnnyel társulnak – ez alól kivételt főként azok az esetek képeznek, amikor is a FEOR-csoportosítás szerinti hierarchiában valaki alsóbb szintre lépett (például amikor ügyintézői vagy ügyfélkapcsolati foglalkozásból képesítést nem igénylő foglalkozásba váltott).

Az első vezetői pozícióig bejárt foglalkozási utak típusa, az azok során elsajátított tudás és tapasztalat mennyisége azonban nagymértékben meghatározhatja azt is, hogy az adott úton haladó egyének körében milyen átlagos vezetői bérszintet tapasztalunk, sőt, mi több, hogy milyen mértékű nemek közötti bérkülönbségeket látunk majd e pozíciók esetén. A 2. ábrán ez utóbbiakra fókuszálva korábbi ábránk egy szeletét mutatjuk meg kissé módosítva. A bal oldali panelen csupán az első vezetői pozíciók csomópontjait színezzük aszerint, hogy a mintánkban mért átlagos vezetői órabérhez viszonyítva magasabb vagy alacsonyabb átlagbér figyelhető-e meg bizonyos foglalkozási utak végén. A jobb oldali panelen minden karrierutakat alkotó foglalkozásnál megmutatjuk, hogy azok a nyers átlagos órabérek alapján inkább női vagy férfi bérelőnnyel társulnak-e.¹⁷

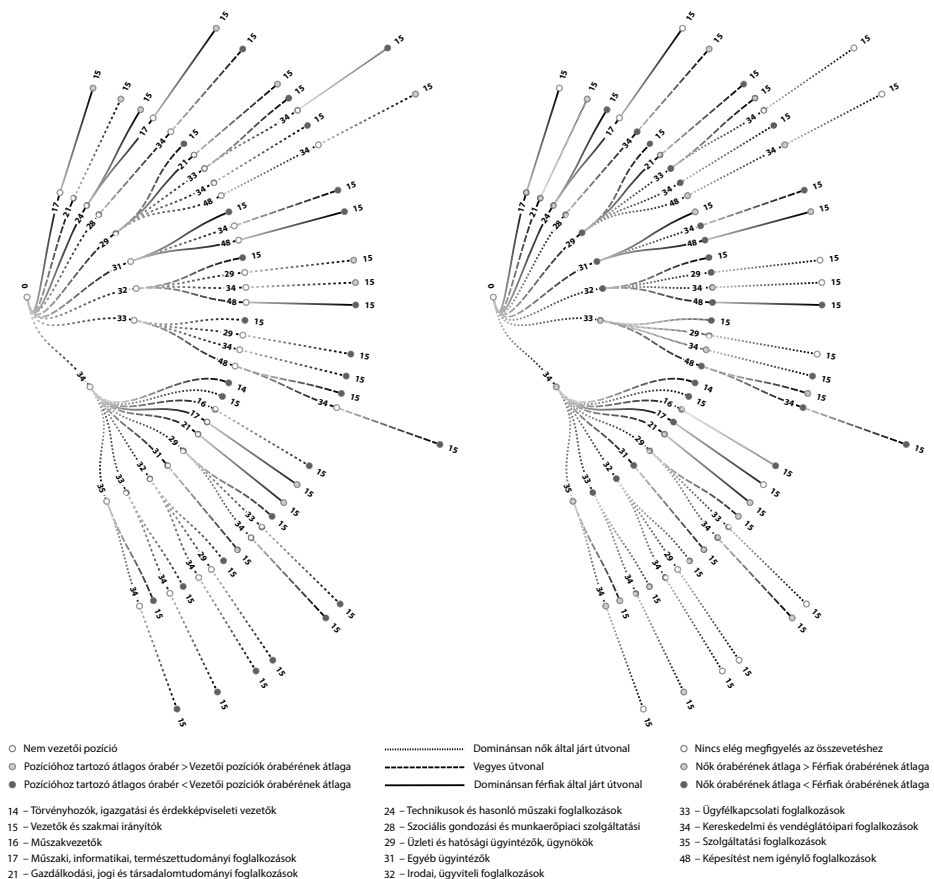
Átlagosnál nagyobb vezetői béreket főképp a természettudományos, technológiai, mérnöktudományi és matematikai területeken, műszaki, informatikai, technikai foglalkozások esetén tapasztalunk. Továbbá azon utak esetén, ahol a vezető válás folyamata rendkívül gyors volt (bal panel). A jobb panelen megfigyelhető, hogy bejárt utak és foglalkozásváltások típusa (férfias, nőies, vegyes) valamelyest összefügg a női-férfi bérelőny mintázataival. Férfi bérelőny jellemzően olyan váltások esetén figyelhető meg, amelyeket nagyobb vagy nőikkel egyenlő arányban hajtanak végre férfiak, míg női bérelőny inkább a nők által dominált útvonalak esetén jellemző.

Az ábrán fontos észrevennünk, hogy akár rendkívül hasonló foglalkozási útvonalak is lényegesen eltérő bért eredményezhetnek. Igaz ez azokra az útvonalakra, amelyek például mindössze egy elemükben különböznek, s olyan szekvenciákra is, amelyeket ugyanolyan múltban bejárt foglalkozások alkotják, csupán eltérő sorrendben. Előbbire jó példa lehet a vendéglátóipari és kereskedelmi foglalkozásokból vezetővé válók csoportja (34-15 végű szekvenciák): esetükben az átlagos vezetői bér és a női-

¹⁷ Csak abban az esetben színezzük a csomópontokat, amennyiben kellő számú női és férfi megfigyelés állt rendelkezésünkre (minimum 2-2 fő).

férfi bérkülönbségek mértéke nagyon eltérő lehet a kezdőfoglalkozástól függően (lásd üzleti ügyintézői vagy ügyfélkapcsolati foglalkozás). Utóbbira jó példa lehet az ügyintézői, kereskedelmi és vendéglátóipari foglalkozások eltérő sorrendje (0-34-31-15 és 0-31-34-15), ahol is attól függően, hogy a foglalkozási hierarchiában felfelé vagy lefelé lépés valósul meg, eltérő bérkimeneteket tapasztalunk (kézségsszint szerint). Ezek a leíró eredmények megalapozzák feltevésünket, miszerint az első vezetői pozíciókig bejárt foglalkozási utak jellemzői meghatározó tényezői lehetnek a később elért vezetői fizetés szintjének és a nemek közötti bérkülönbség mértékének.

2. ábra: Foglalkozási utak, átlagos vezetői bérek és nemek közötti bérkülönbségek

Megjegyzés: A bal oldali panelen csupán az első vezetői pozíciókhoz tartozó csomópontokat színeztük, aszerint, hogy az első vezetői pozíciók esetén megfigyelt átlagos órabérekhez viszonyítva alacsonyabb, avagy magasabb vezetői bér tapasztalható-e. A jobboldali panelen a foglalkozások csomópontjait aszerint színeztük, hogy egy adott váltás után férfi, avagy női bérrelönyt látunk-e az átlagos (nyers) órabérekben.

Leíró különbségek

Az első vezetői pozíciókig bejárt utak áttekintése után a vezetői pozíciók jellegzetességeire fókuszálunk (2. táblázat). A nők és férfiak közötti eltéréseket kétoldali t-próbával teszteltük. A leíró eredmények tanulsága szerint a vezetővé válás módjában és a foglalkoztató cégek jellegzetességeiben fontos különbségeket tapasztalhatunk nemek szerint. Mintánkban a nők jellemzőbben cégen belül lépnek előre vezetővé, míg a férfiak vezetővé válását nagyobb arányban előzi meg munkahelyváltás. Noha a férfiak átlagosan kissé idősebben kapják meg első menedzseri pozíciójukat, nagy különbségeket nem látunk a vezetői pozíciók előtti munkaviszonyok, avagy a ledolgozott hónapok számát tekintve.

A női vezetők a férfiaknál nagyobb arányban kezdenek nagyvállalatoknál, míg a férfiak aránya a kis és közepes cégeknél magasabb. A foglalkoztató cégek munkavállalói és vezetői összetételében szintén jelentős különbségek látszanak: a női vezetők inkább tevékenykednek olyan munkahelyeken, ahol a női munkavállalók és vezetők felülreprezentáltak a férfiakhoz képest, továbbá, ahol a nemek szerinti vezetői bérégyenlőtlenség nagyobb mértékű.

2. táblázat: Férfiak és nők közti különbségek az első vezetői pozíció esetében

	Átlag	Férfiak	Nők	Eltérés	t-érték (SE)
Vezetővé válás					
Cégen belül lépett elő vezetővé	49,3%	45,3%	53,8%	-8,5***	5,3 (1,6)
Cégváltással lett vezető	47,6%	51,7%	43,0%	8,7***	-5,4 (1,6)
Első cégénél lett vezető (vezetői munkaviszony 1. hónapja)	3,1%	3,0%	3,2%	-0,2	0,3 (0,6)
Átlagos életkor	24,0	24,2	23,8	0,3**	-3,1 (0,1)
Átlagosan hányadik munkaviszonya az első vezetői pozíció	5,0	5,1	5,0	0,1	-0,7 (0,1)
Átlagosan hány hónapot dolgozott az első vezetői pozícióig	45,2	46,2	44,2	2,0	-1,9 (1,1)
Foglalkoztató cég jellemzői az első vezetői pozíció esetén (a vezetővé válás évében)					
Cég átlagos létszáma <=50	8,7%	9,3%	8,0%	1,3	-1,4 (0,9)
Cég átlagos létszáma >50 & <=250	20,8%	22,4%	19,1%	3,3*	-2,5 (1,3)
Cég átlagos létszáma >250	70,5%	68,3%	72,9%	-4,6**	3,1 (1,5)
Nők átlagos aránya a cégben	53,4%	42,2%	66,2%	-24,0***	30,6 (0,8)
Női vezetők átlagos aránya a cégben	49,1%	31,0%	69,9%	-39,0***	44,2 (0,9)
Bérkülönbség (ffi-nő, órabér) az adott cégben	134,3	124,4	145,0	-20,5*	2,0 (10,4)
Bérkülönbség (ffi-nő, órabér) a vezetők körében	295,9	187,6	401,9	-214,3***	5,9 (36,0)
Első vezetői pozíció jellemzői					
Átlagos órabér – kezdő hónap	867,0	901,7	827,4	74,3**	-3,2 (23,2)
Átlagos órabér – első vezetői munkaviszony	1038,0	1102,4	954,1	-148,3***	-17,1 (4,3)
Milyen arányban válnak felső vezetővé	19,1%	20,2%	17,7%	2,6*	-2,0 (1,3)
Milyen arányban válnak középvezetővé	80,9%	79,8%	82,3%	-2,6*	2,0 (1,3)
Munkaviszony átlagos hossza	32,2	33,3	31,0	2,3*	-2,1 (1,1)
Elemszám	3837	2050	1787		

Megjegyzés: Az elemzési minta azon egyéneket tartalmazza, akik 2003 és 2017 között vezetői pozícióba léptek, és munkaerőpiaci adataikat 18 éves koruktól kezdve folyamatosan nyomon tudjuk követni. A férfiak és nők közötti eltéréseket kétoldali t-próbával vizsgáltuk. *** p<0,001 ** p<0,01 * p<0,05.

Végezetül, az első vezetői munkaviszonyok jellegzetességeit szemügyre véve jól látható a nők és férfiak átlagos, nyers bérszintje közti szakadék. Akár a munkaviszonyok első hónapjára fókuszálunk, akár a teljes vezetői foglalkoztatási jogviszonyt nézzük, az átlagos órabérek esetén közel 12 százalékos férfi bérelőnyt mérünk. A férfiak előnye azonban nem csupán bérek tekintetében mutatható ki, hanem a betöltött vezetői pozíciók más jellegzetességeiben is megmutatkozik. A férfiak körében (a nőkhöz képest) nagyobb arányban vannak azok, akik felső vezetői pozícióban kezdtek meg menedzseri pályafutásukat, míg a nők körében (a férfiakhoz viszonyítva) azok, akik középvezetői pozícióban.¹⁸ Mindemellett az is látható, hogy a férfiak munkaviszonyai valamelyest tartósabbak: a férfi vezetők átlagosan 2,3 hónappal több időt töltenek munkahelyükön.

A bemutatott nyers különbségek alapján már az első vezetői pozíciónál is markáns bérkülönbséget látunk nemek szerint. A következő alfejezetben megvizsgáljuk, hogy a bejárt foglalkozási utak és azok különböző komponensei mennyit magyaráznak e nyers bérkülönbségekből, továbbá az átlagos vezetői bérkülönbségekből.

Férfiak és nők közti bérkülönbség és bérvariancia-dekompozíciója

Első lépésben a 3. fejezetben bemutatott 1. egyenlet szerint regressziót becslünk, ahol az egyének megfigyelhető egyéni és céges tulajdonságai mellett figyelembe vesszük az általuk bejárt foglalkozási utakat is. Ezután megvizsgáljuk, hogy a béreket befolyásoló különböző megfigyelhető tényezők milyen mértékben járulnak hozzá a vezetői bérek és a nemek szerinti vezetői bérkülönbségek alakulásához.

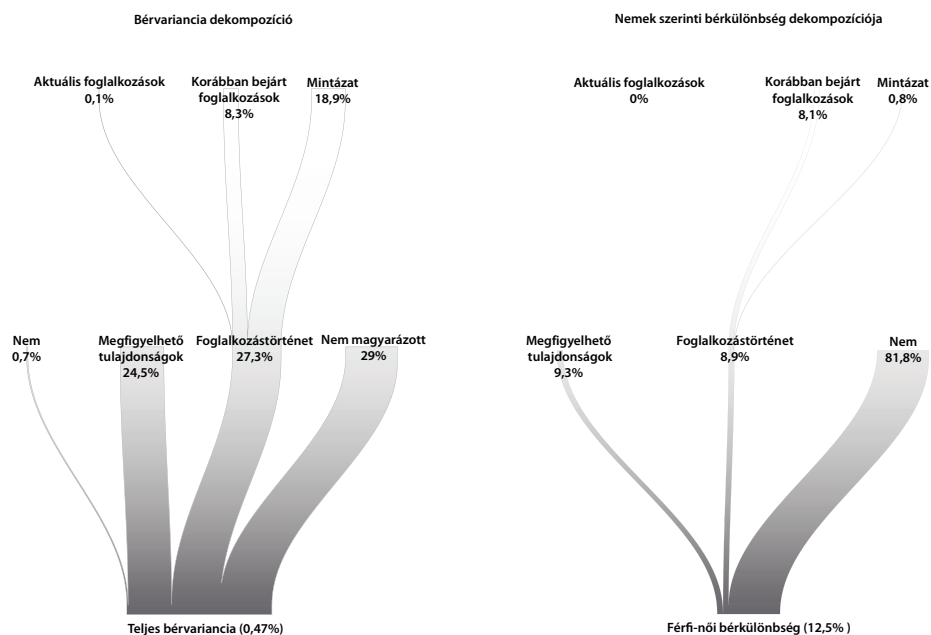
Az első vezetői pozícióhoz társuló bérek varianciadekompozíciójának eredményeit a 3. ábra bal oldali panelje szemlélteti. A teljes bérvariancia (melynek értéke 0,47) közel egyharmadát nem tudjuk a bevont, megfigyelhető jellegzetességekkel megmagyarázni. Ennek fő oka, hogy regresszióinkban számos olyan jellegzetességre nem tudunk kontrollálni, amely nem, avagy csupán közvetve figyelhető meg adatbázisunkban, ám befolyásolhatja a bérek alakulását. Ilyen tényező lehet például a cégek bérezési stratégiája, de ide sorolhatjuk az egyének meg nem figyelhető készségeit (például tehetség, motiváltság) és tulajdonságait is (például iskolai végzettség, szakirány). A bérek szóródásának kicsivel több mint egyharmadát megfigyelhető egyéni tulajdonságok (például munkatapasztalat, lakóhely régiója), avagy céges jellemzők (foglalkoztató cég mérete, szektora, tulajdonviszonya) magyarázzák, továbbá időbeli trendhatások. A nem magyarázóerejét az ábrán külön is kiemeltük – ám az láthatóan a bérszóródásnak mindössze elenyésző részét teszi ki.

A bérvariancia fennmaradó része – körülbelül 27 százalék – a foglalkozás történetek típusának és jellegzetességeinek tulajdonítható. Ez lényegében azt jelenti, hogy az első vezetői pozícióig bejárt foglalkozási út erőteljesen kihat a vezetővé

¹⁸ A felső vezetők körébe soroltuk a 11-es és 12-es kétjegyű FEOR-besorolás alá eső foglalkozásokat (törvényhozók, igazgatási, érdekképviseleti vezetők, gazdasági költségvetési szervezetek vezetői). Utóbbi a régi FEOR-kategorizáció esetén kiegészült még a 132-es, 141-es és 142-es háromjegyű FEOR-kategóriákkal. A középvezetők körébe soroltuk az új FEOR-besorolás szerinti 13-as és 14-es kétjegyű FEOR-besorolás alá eső foglalkozásokat, míg a régi besorolás szerint a 132-134-es háromjegyű FEOR-kategóriákat.

válás során tapasztalt bérszintre, s nagymértékben magyarázza a vezetői pozíciók körében tapasztalható bérkülönbségeket. Az ábráról az is jól látható, hogy a foglalkozási utak egyes alkotóelemei – az aktuális vezetői pozíció típusa, valamint a korábban bejárt foglalkozások – mindössze kis részét teszik ki a foglalkozási utak által magyarázott varianciaelemnek. Annak legnagyobb részét a foglalkozási utak egyéb jellemzői magyarázzák („foglalkozási mintázatok”), például, hogy miként épülnek egymásra az egyes foglalkozások, milyen foglalkozási átlépések valósultak meg a múltban, s hogy mekkora tapasztalatot halmozott fel az egyén az egyes pozíciókban. Az eredmények rámutatnak arra, hogy a bérek alakulásának szempontjából nem csupán a jelenbeli foglalkozásoknak lehet meghatározó szerepe, hanem a múltban bejárt teljes foglalkozási utaknak, a foglalkozási utak szerinti szelekciónak is.

3. ábra: Nemek közti bérkülönbségek és bérvariancia dekompozíciója

Megjegyzés: A bal oldali panel a különböző megfigyelhető tényezők bérvarianciából magyarázott hányadát szemlélteti, míg a jobb oldali panel e komponensek nemek közti bérkülönbségekből magyarázott részesedését.

A következőkben tehát elsődlegesen arra fókuszálunk majd, hogy az első vezetői pozícióig bejárt foglalkozási utak szerint megfigyelhető-e bármilyen nemek szerinti szelekció, s ha igen, ez mekkora részét teszi ki a nemek közötti bérkülönbségeknek.

Az első megszerzett vezetői pozíciók esetén tapasztalható férfi-női bérkülönbség 12 százalékra tehető. A férfiak és nők közötti átlagos, nyers bérkülönbséget a függe-

lék F2. egyenlete alapján felbontottuk különböző, megfigyelhető komponensek által magyarázott bérrészekre (3. ábra, jobb panel). A kimért bérkülönbség túlnyomó része (pontosan 81,8 százaléka, bérkülönbségben mérve körülbelül 10 százalék) egyéni tulajdonságokra, céges jellemzőkre és foglalkozási utakra kontrollálva is megfigyelhető. A bérkülönbségeknek ez tulajdonképp azon része, mely kizárólag a nemnek tudható be. A megfigyelhető tulajdonságokban tetten érhető különbségek valamelyest enyhítik a meglévő bérkülönbségeket – a női vezetők inkább nagyobb cégekben vannak jelen, melyek jobb béreket kínálnak, illetőleg jobb bérszinttel párosuló régiókban laknak.¹⁹

A férfiak és nők közötti bérkülönbség fennmaradó része (közel 1 százalék) azonban elsősorban a foglalkozási utakban rejlő nemek szerinti különbségekkel magyarázható. A bérvariancia felbontásához képest viszont kissé eltérően oszlik meg a foglalkozási utakat alkotó egyes komponensek részesedése. A foglalkozási utak által magyarázott bér rész 91 százalékát az első vezetői pozíciók előtt bejárt foglalkozások magyarázzák, míg a foglalkozások mintázata (például azok sorrendje, kombinációja) annak mindössze 9 százalékaért felelős. Az eredmények rávilágítanak arra, hogy a vezetői nemek közötti bérkülönbségek alakulása szempontjából a múltbéli foglalkozások fontos szereppel bírnak – a különböző foglalkozásokba történő eltérő, nemek szerinti szelekció közel felét teszi ki a tapasztalt bérkülönbségeknek. A mintázatokban rejlő férfi-női különbségek, meglehetősen kis mértékben, de szintén hozzájárulnak a bérszakadék meglétéhez.

5. Diszkusszió

Jelen tanulmány célja a vezetői pozíciókat megelőző foglalkozási utak feltérképezése, a karriermintázatokban előforduló nemek közötti különbségek feltárása volt. Továbbá annak vizsgálata, hogy a karrierutakban rejlő különbségek mennyiben járulnak hozzá a bérek és nemek közötti bérkülönbségek alakulásához azok esetében, akik először kerültek vezetői pozícióba. Az elemzéshez adminisztratív adatokat használtunk fel, elemzési mintánkat olyan egyének alkotják, akik 2003 és 2017 közt vezetői pozícióba léptek, s akikről 18 éves koruktól kezdve elérhető munkaerőpiaci információkkal rendelkezünk. A vezetői pozíciók azonosításához, valamint a foglalkozástörténetek leírásához az adatbázisban elérhető kétjegyű FEOR-besorolásokat használjuk. Elemzésünkben a karrierutak vizuális megjelenítése és leíró elemzése mellett variancia- és bérdekompozíciós módszereket alkalmazunk.

Eredményeink rávilágítanak arra, hogy a nők és férfiak által bejárt foglalkozási utak, továbbá az általuk végrehajtott foglalkozási átlépések meglehetősen eltérőek lehetnek. Markáns különbségeket tapasztaltunk mind a vezetővé válás folyamatában – például a nők inkább cégen belül lépnek előre, míg a férfiak inkább cégek között (ellentétben például Valcour és Tolbert [2003] eredményeivel) –, mind az első vezetői

19 A függelék F3. táblázatában az egyes megfigyelhető jellemzők magyarázóerejét külön-külön is bemutatjuk.

pozíciók munkaerőpiaci kimeneteit vizsgálva – például a nők első vezetői pozíciója valamivel rövidebb, és ahhoz jellemzően alacsonyabb bér is társul (hasonlóan Gayle, Golan, és Miller [2012] eredményeihez). Regressziós eredményeink megfelelnek a nemzetközi irodalom azon eredményeinek, melyek a megfigyelt egyéni és vállalati jellemzőkre kontrollálva, a vállalatvezetők széles mintáján (tehát nem csak nagyvállalatok felső vezetőit tekintve) viszonylag lényeges bérkülönbséget találnak (például Geiler és Renneboog [2015]). Varianciadekompozíció segítségével megmutattuk azt is, hogy az egyének által bejárt foglalkozási utak meglehetősen nagy részét (27 százalékat) magyarázzák az első vezetői pozíciókhoz társuló bérek szórásának. A foglalkozási utak egyes megfigyelhető komponenseire fókuszálva pedig demonstráltuk, hogy foglalkozástörténetek által magyarázott varianciaelemnek legnagyobb részét az ún. foglalkozási mintázatok magyarázzák (a foglalkozások egymásra épülése és kombinációja, a foglalkozásokban eltöltött idő hossza). A férfiak és nők közti átlagos vezetői bérkülönbséget (12 százalék) alkotóelemeire bontva megmutattuk, hogy a bejárt foglalkozási utak a kimért különbségeknek közel 9 százalékat magyarázzák. Utóbbi bérelem azonban elsősorban annak tulajdonítható, hogy a nők a vezetővé válás során inkább dolgoztak alacsonyabb bérekkel társuló foglalkozásokban (8 százaléért felelős a 9 százalékból), mely megfelel a foglalkozási szegregációval kapcsolatos korábbi tapasztalatoknak (Csillag 2007, Koncz 2011). A foglalkozási kombinációk, átlépések mindössze kismértékben (1 százalékkal) járulnak hozzá a vezetőknél tapasztalható női bérhátrányhoz.

A foglalkozási utak/történetek tehát nem csupán a bérek alakulására vannak hatással, hanem hozzájárulnak a férfiak és nők közti vezetői bérkülönbségek alakulásához is. Az eredmények értelmezésénél azonban fontos néhány záró gondolatot kiemelnünk. A tanulmány tudatosan nem tesz kísérletet arra, hogy a foglalkozási utakban rejlő különbségek fő mozgatórugóit felderítse. Ennek fő oka, hogy jelen adatbázis, noha részletes és jó minőségű információkkal szolgál az egyének munkaerőpiaci történetéről, nem tartalmaz „kvalitatív” adatokat az egyének szubjektív élettörténetével, vélekedéseivel kapcsolatban. Így nem tudhatjuk, hogy a foglalkozási utak által magyarázott vezetői bérvariancia és nemi bérkülönbség részek tulajdonképp minek is tulajdoníthatóak: eltérő karrierépítési stratégiákat vagy nemek szerinti preferenciákat tükröznek foglalkozási utak tekintetében, avagy egyéb, meg nem figyelhető készségekben rejlő különbségek eredői. E témák kvalitatív vizsgálata releváns, jövőbeli kutatások terepe lehet. Szintén fontos kiemelnünk, hogy az iskolai végzettség hatását elérhető adatok hiányában sajnos nem tudtuk kiszűrni, így a foglalkozási utak részben e tényező hatását is tükrözhetik.

Mindazonáltal, az eredmények releváns információkkal szolgálnak a vezetővé válás során megválasztott foglalkozási utak fontosságát illetően, felhívják a figyelmet a foglalkozási utakban rejlő nemek szerinti szelekció jelenlétére, valamint a férfiak és nők eltérő munkaerőpiaci lehetőségeire.

6. Irodalom

- Adamecz-Völgyi, A. (2018): Van-e üvegplafon Magyarországon? Nemek közötti bérkülönbség az iskolai végzettség függvényében. In Fazekas, K. – Szabó-Morvai, Á. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök*, 2017. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, 62–64.
- Adams, R. B. – Kirchmaier, T. (2013): Barriers to Boardrooms. *ECGI – Finance Working Paper*, 347. <http://dx.doi.org/10.2139/ssrn.2192918>
- Arthur, M. B. – Rousseau, D. M. (1996): *The Boundaryless Career: A New Employment Principle for a New Organizational Era*. Oxford University Press.
- Arulampalam, W. – Booth, A. L. – Bryan, M. L. (2007): Is There a Glass Ceiling over Europe? Exploring the Gender Pay Gap across the Wage Distribution. *ILR Review*, 60(2): 163–186. <https://doi.org/10.1177/001979390706000201>
- Bálint, Z. (2003): *Női és férfi vezetők esélyegyenlőségének vizsgálata a gazdasági szférában*. M.Sc. szakdolgozat, Budapest: BKÁE Budapesti Vezetőképző Központ.
- Blau, F. D. – Kahn, L. M. (2017): The gender wage gap: Extent, trends, and explanations. *Journal of Economic Literature*, 55(3): 789–865. <https://doi.org/10.1257/jel.20160995>
- Bonet, R. – Cappelli, P. – Hamori, M. (2020): Gender differences in speed of advancement: An empirical examination of top executives in the Fortune 100 firms. *Strategic Management Journal*, 41(4): 708–737. <https://doi.org/10.1002/smj.3125>
- Boza, I. (2021): Wage Structure and Inequality: The role of observed and unobserved heterogeneity. *KRTK-KTI Műhelytanulmányok*, 31. <https://kti.krtk.hu/wp-content/uploads/2021/08/CERSIEWP202131.pdf>
- Card, D. – Cardoso, A. R. – Heining, J. – Kline, P. (2018): Firms and Labor Market Inequality: Evidence and Some Theory. *Journal of Labor Economics*, (36): 1. <https://doi.org/10.1086/694153>
- Cardoso, A. R. – Guimarães, P. – Portugal, P. (2016): What drives the gender wage gap? A look at the role of firm and job-title heterogeneity. *Oxford Economic Papers*, 68(2): 506–524. <https://doi.org/10.1093/oep/gpv069>
- Correia, S. (2016): *A Feasible Estimator for Linear Models with Multi-Way Fixed Effects*. <http://scorreia.com/research/hdfe.pdf>
- Csillag, M. (2007): Female Work and the Gender Wage Gap from Late Socialism to Today. In Galasi, P. – Kézdi, G. (szerk.): *The Hungarian Labour Market: Review and Analysis*. Budapest: Institute of Economics.
- Del Bono, E. – Vuri, D. (2011): Job mobility and the gender wage gap in Italy. *Labour Economics*, 18(1): 130–142. <https://doi.org/10.1016/j.labeco.2010.06.002>
- Dustmann, C. – Meghir, C. (2005): Wages, Experience and Seniority. *The Review of Economic Studies*, 72(1): 77–108. <https://doi.org/10.1111/0034-6527.00325>

- Elsaid, E. – Ursel, N. D. (2018): Re-examining the glass cliff hypothesis using survival analysis: The case of female CEO tenure. *British Journal of Management*, 29(1): 156–170. <https://doi.org/10.1111/1467-8551.12241>
- Eurostat (2018): Mean hourly earnings by sex, age and occupation – NACE Rev. 2, B-S excluding O. <https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/bookmark/64191d3a-2b23-4894-99bc-72466cd4579f?lang=en>
- Eurostat (2020a): Employment by sex, age, professional status and occupation (1 000). https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/LFSA_EGAIS__custom_1294259/bookmark/table?lang=en&bookmarkId=495e9bb6-2329-49d2-af46-cffb19b242bd
- Eurostat (2020b): Gender pay gap in unadjusted form. https://ec.europa.eu/eurostat/databrowser/view/sdg_05_20/default/table?lang=en
- Feldman, D. C. – Ng, T. W. (2007): Careers: Mobility, embeddedness, and success. *Journal of management*, 33(3): 350–377. <https://doi.org/10.1177/0149206307300815>
- Fuller, S. (2008): Job mobility and wage trajectories for men and women in the United States. *American Sociological Review*, 73(1): 158–183. <https://doi.org/10.1177/000312240807300108>
- Gayle, G.-L. – Golan, L. – Miller, R. A. (2012): Gender differences in executive compensation and job mobility. *Journal of Labor Economics*, 30(4): 829–872. <https://doi.org/10.1086/666615>
- Geiler, P. – Renneboog, L. (2015): Are female top managers really paid less? *Journal of Corporate Finance*, 35 345–369. <https://doi.org/10.1016/j.jcorpfin.2015.08.010>
- Gruetter, M. – Lalive, R. (2009): The importance of firms in wage determination. *Labour Economics*, 16(2): 149–160. <https://doi.org/10.1016/j.labeco.2008.09.001>
- Gupta, V. K. – Mortal, S. C. – Guo, X. (2018): Revisiting the gender gap in CEO compensation: Replication and extension of Hill, Upadhyay, and Beekun's (2015) work on CEO gender pay gap. *Strategic Management Journal*, 39(7): 2036–2050. <https://doi.org/10.1002/smj.2905>
- Hassink, W. H. J. – Russo, G. (2010): *The Glass Door: The Gender Composition of Newly-Hired Workers Across Hierarchical Job Levels* (SSRN Scholarly Paper No. 1584189). Rochester, NY: Social Science Research Network. <https://doi.org/10.2139/ssrn.1584189>
- Hill, A. D. – Upadhyay, A. D. – Beekun, R. I. (2015): Do female and ethnically diverse executives endure inequity in the CEO position or do they benefit from their minority status? An empirical examination. *Strategic Management Journal*, 36(8): 1115–1134. <https://doi.org/10.1002/smj.2274>
- Hinchliffe, E. (2020): The Number of Female CEOs in the Fortune 500 Hits an All-Time Record. *Fortune*. <https://fortune.com/2020/05/18/women-ceos-fortune-500-2020/>
- Kispál-Vitai, Z. – Németh, J. (2021): Szilánkok az üvegplafonból. *Közgazdasági Szemle*, 68(3): 308–331. <https://doi.org/10.18414/KSZ.2021.3.308>

- Koch, M. – Forgues, B. – Monties, V. (2017): The way to the top: Career patterns of Fortune 100 CEOs. *Human Resource Management*, 56(2): 267–285.
<https://doi.org/10.1002/hrm.21759>
- Koncz, K. (2011): A munkaerőpiac nemek szerinti szegregációjának jellemzői, mechanizmusa és következményei. *Közgazdasági Szemle*, 58(1): 74–94.
- Köllő, J. (2014): A legfontosabb tények. In Fazekas, K. – Neumann, L. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrő 2013*. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaságtudományi Intézet – Országos Foglalkoztatási Közhasznú Nonprofit Kft., 47–58.
- Kronberg, A.-K. (2013): Stay or leave? Externalization of job mobility and the effect on the US gender earnings gap, 1979–2009. *Social Forces*, 91(4): 1117–1146.
<https://doi.org/10.1093/sf/sot041>
- KSH (2022): A foglalkoztatottak száma foglalkozási főcsoport szerint, nemeként, 2021-es adatok. https://www.ksh.hu/stadat_files/mun/hu/mun0010.html
- Kunze, A. (2018): The gender wage gap in developed countries. In Averett, S. L., Argys, L. M. és Hoffman, S. D. (szerk.): *The Oxford handbook of women and the economy*. Oxford University Press, Oxford, 369–394.
- Lovász, A. (2013): Jobbak a nők esélyei a közszférában? *Közgazdasági Szemle*, 60(7–8): 814–836.
- Manning, A. – Swaffield, J. (2008): The gender gap in early-career wage growth. *The Economic Journal*, 118(530): 983–1024.
<https://doi.org/10.1111/j.1468-0297.2008.02158.x>
- Nagy, B. (2005): Nők a vezetésben. In Nagy, I. – Tóth, I. G. – Pongrácz, T. (szerk.): *Szerrepváltások. Jelentés a nők és férfiak helyzetéről, 2005*. Budapest: TÁRKI, Ifjúsági, Családügyi, Szociális és Esélyegyenlőségi Minisztérium, 44–56.
- Nagy, B. (2017): Létezik-e munka-magánélet egyensúly vezető állásban? *Szociológiai Szemle*, 27(3): 75–103.
- Nagy, B. – Sebők, A. (2018): Női és férfi vezetők. In Fazekas, K. – Szabó-Morvai, Á. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrő, 2017*. Budapest: MTA Közgazdaság- és Regionális Tudományi Kutatóközpont Közgazdaság-tudományi Intézet, 65–68.
- Petersen, T. – Snartland, V. – Becken, L.-E. – Olsen, K. M. (1997): Within-Job Wage Discrimination and the Gender Wage Gap: The Case of Norway. *European Sociological Review*, 13(2): 199–213. <https://doi.org/10.1093/oxfordjournals.esr.a018212>
- Ryan, M. K. – Haslam, S. A. (2005): The glass cliff: Evidence that women are over-represented in precarious leadership positions. *British Journal of management*, 16(2): 81–90. <https://doi.org/10.1111/j.1467-8551.2005.00433.x>
- Sebők, A. (2019): A KRTK Adatbank Kapcsolt Államigazgatási Paneladatbázisa. *Közgazdasági Szemle*, 66(11): 1230–1236.
<https://doi.org/10.18414/KSZ.2019.11.1230>
- Topel, R. H. – Ward, M. P. (1992): Job Mobility and the Careers of Young Men. *The Quarterly Journal of Economics*, 439–479. <https://doi.org/10.2307/2118478>

- Valcour, P. M. – Tolbert, P. (2003): Gender, family and career in the era of boundarylessness: Determinants and effects of intra-and inter-organizational mobility. *International Journal of Human Resource Management*, 14(5): 768–787. <https://doi.org/10.1080/0958519032000080794>
- Varga, J. (2019): A foglalkozások közötti mobilitás a különböző végzettségű fiatalok körében. In Fazekas, K. – Csillag, M. – Hermann, Z. – Scharle, Á. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2018*. Budapest: Közgazdaság-és Regionális Tudományi Kutatóközpont, 141–145.

Függelék

Dekompozíciós eljárások részletesebb ismertetése

Card és mtsai. (2018), Boza (2021), valamint Gruetter és Lalive (2009) alapján a bérek varianciáját felbontjuk a korábban bemutatott bérkomponensekkel megfigyelhető additív kovarianciatagokra, az F1. egyenlet szerint. Az egyszerűbb jelölés érdekében az F1. és F2. egyenletben egyaránt elhagyjuk a bérkomponensekhez tartozó indexeket.

$$\begin{aligned} Var(w) = & Cov(X\beta, w) + Cov(\pi_t, w) + Cov(\varepsilon_1, w) + Cov(Fogl, w) \\ & + Cov\left(\sum_f \beta_f Exfogl^f, w\right) + Cov(\varepsilon_2, w) \quad (F1) \end{aligned}$$

A jobboldali tagokat a bér varianciájával leosztva, százalékos formában megkaphatjuk az egyes komponensekben lévő változékonyság hozzájárulását a mintában megfigyelhető teljes bérszóródáshoz.

Miután béregyenletünk linearitást feltételez, bármilyen megfigyelhető csoportképző változó (G) mentén megvizsgálhatjuk, hogy a tapasztalt bérkülönbségek milyen komponensekből tevődnek össze. Cardoso, Guimarães, és Portugal (2016) alapján a férfiak és nők közti vezetői bérkülönbségek alábbi felbontását végezzük el:

$$\frac{\partial \ln(w_{ijt})}{\partial G} = \frac{\partial \beta_X X_{ijt}}{\partial G} + \frac{\partial \pi_t}{\partial G} + \frac{\partial Fogl_k}{\partial G} + \frac{\partial \sum_f \beta_f Exfogl^f}{\partial G} + \frac{\partial \varepsilon_{2k}}{\partial G} \quad (F2)$$

ahol G jelen esetben az egyének nemét jelöli. A varianciadekompozícióhoz hasonlóan a férfiak és nők között megfigyelhető átlagos bérkülönbséget is a vizsgált tényezők által magyarázott, additív tagok összegeként írjuk le.

F1. táblázat: *Fix hatásos bérregresszió*

	Együtthatók (Standard hibák)
Férfi	0,103*** (0,028)
Részesült-e gyermekekhez kötődő támogatásban korábban?	-0,174*** (0,048)
Ledolgozott évek száma	0,037*** (0,010)
Ledolgozott évek számának négyzete	-0,001 (0,001)
Havi munkaórák számának logaritmusa	-0,136*** (0,036)
Cégméret logaritmusa	0,067*** (0,005)
Belföldi tulajdon túlsúlya	0,521** (0,182)
Külföldi tulajdon túlsúlya	0,254 (0,166)
Költségvetési szféra	-0,074* (0,033)
Régióindikátorok	x
Egyjegyű TEÁOR-indikátorok	x
Évindikátorok	x
Foglalkozási út fix hatás	x
Konstans	6,046*** (0,356)
Egyén-hónapok száma	56 014
Egyének száma	3703
R ²	0,633

Megjegyzés: A regressziót az 1. egyenlet alapján becsültük, kimeneti változónk az órabérek logaritmusa. A becslés során robusztus standard hibákat alkalmaztunk, amelyek zárójelben szerepelnek. *** $p < 0,001$, ** $p < 0,01$, * $p < 0,05$.

F2. táblázat: *Becsült fix hatások regresszálása megfigyelhető, foglalkozási utakhoz kapcsolódó tulajdonságokon*

	Együtthatók (Standard hibák)
Korábban bejárt foglalkozások (kétjegyű FEOR-besorolás alapján) indikátorai	x
Jelenlegi foglalkozás fix hatás	x
Konstans	- 0,038* (0,018)
Egyén-hónapok száma	56 014
Egyének száma	3703
R ²	0,264

Megjegyzés: A regressziót a 2. egyenlet alapján becsültük. A becslés során robusztus standard hibákat alkalmaztunk, amelyek zárójelben szerepelnek, *** p<0,001, ** p<0,01, * p<0,05.

F3. táblázat: *Nemek szerinti bérkülönbség részletezett dekompozíciója – órabérekre és keresetekre*

Jövedelmi kimenet	Log(órabér)	Log(teljes kereset)
Log(bérekben) lévő különbség nemek szerint	-12,5%	-13,2%
Szekvencia mintázata (sorrendje, kombináció)	0,8%	0,8%
Korábban bejárt foglalkozások	8,1%	7,7%
Jelenlegi foglalkozás	0,0%	0,0%
Megfigyelhető tulajdonságok (összesen)	91,1%	91,6%
Van gyermeke	11,4%	10,9%
Ledolgozott évek száma	3,8%	3,6%
Régió	-1,4%	-1,4%
Munkaidő	-0,8%	4,2%
Vállalat létszáma	-20,3%	-19,3%
Vállalat tulajdonviszonya	-0,2%	-0,2%
TEÁOR	6,9%	6,6%
Közszféra	-0,1%	-0,1%
Év	9,8%	9,3%
Nem	81,8%	77,9%

F4. táblázat: Órabérekre és keresetekre futtatott varianciadekompozíció

Jövedelmi kimenet	Log(órabér)	Log(teljes kereset)
Variancia	0,47	0,47
Szekvencia mintázata (sorrendje, kombináció)	18,9%	18,9%
Korábban bejárt foglalkozások	8,3%	8,3%
Jelenlegi foglalkozás	0,1%	0,1%
Megfigyelhető tulajdonságok (kivéve nem)	24,5%	43,0%
Nem	0,7%	0,7%
Nem megmagyarázott	29,0%	29,0%

Hogyan hatott a Covid19-pandémia a reprodukciós döntésekre Magyarországon?

How did the Covid19 pandemic affect reproductive choices in Hungary?

Szalma Ivett¹ – Takács Judit²

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.3.4>

Beérkezés: 2022. 05. 26.

Átdolgozott változat beérkezése: 2022. 10. 11.

Elfogadás: 2022. 11. 05.

Összefoglaló: Ebben a kutatásban arra kerestük a választ, hogy a Covid19-világjárvány hogyan hatott a reprodukciós döntésekre Magyarországon. A kérdés megválaszolásához félig strukturált interjúkat készítettünk 2020 őszén 18 és 45 év közötti gyermektelen vagy egygyermekes férfiakkal és nőkkel. Az eredmények azt mutatják, hogy a világjárvány leginkább az egészségügyi ellátórendszerre nehezedő terhek által hatott a reprodukciós döntésekre. Különösen a gyermekes interjúalanyok fogalmazták meg azon aggodalmukat, hogy a pandémia alatt az egészségügyi rendszer nem alkalmas a terhességgondozás és a szülés megfelelő minőségű biztosítására. Emellett a társadalmi távolságtartás következményei is fontos szerepet kaphattak a reprodukciós döntésekben. Ha az anyák szülési szabadságon voltak, és az apák otthonról dolgoztak, az kedvezően befolyásolhatta ezeket a döntéseket, de ha az anyák fizetett munkahelyen dolgoztak, az negatívan hatott a termékenységi tervekre, míg a gyermektelen nők ilyen hatásokról nem számoltak be. A pandémiától függetlenül a családok anyagi helyzete kulcsszerepet játszik a reprodukciós döntések meghozatalában. Ugyanakkor arra is találtunk bizonyítékot, hogy további bizonytalanságok is befolyásolhatják a reprodukciós döntéseket: például a munkahely elvesztésétől való félelem és az, hogy az egyének hogyan ítélik meg jövőbeli kilátásaikat.

Kulcsszavak: Covid19, reprodukciós döntések, egészségügyi rendszer, társadalmi távolságtartás, bizonytalanságok, ökoszorongások

Abstract: In this research our aim was to answer the question how the COVID-19 pandemic affected reproductive choices in Hungary. To answer this question, we conducted semi-structured interviews in the autumn of 2020 with forty men and women aged 18-45 having no children or only one child. The results show that the most important direct impact of the pandemic was the burden on the healthcare system, especially mothers and fathers reported this concern. Besides the negative effect on the healthcare system, social distancing rules had mixed effects on fertility plans. If the mother was on maternity leave, while the father worked from home it had a favourable impact, but if the mother worked in a paid job, then that had a negative effect on fertility plans, while childless women did not

1 Társadalomtudományi Kutatóközpont - MTA TK Lendület Reprodukciós Döntéseket Vizsgáló Kutatócsoport, Budapesti Corvinus Egyetem, email: szalma.ivett@tk.hu

2 Társadalomtudományi Kutatóközpont - MTA TK Lendület Reprodukciós Döntéseket Vizsgáló Kutatócsoport, email: takacs.judit@tk.hu

report any effects. Regardless of the pandemic, the financial situation of families played a key role in fertility intentions. We also found evidence that additional insecurities, such as the fear of losing one's job and how individuals see their future prospects, can influence reproductive choices.

Keywords: COVID-19, reproductive choices, health system, social distancing, uncertainties, eco-anxieties

1. Bevezetés

A gyermekvállalásra vonatkozó nemzetközi társadalomtudományos vizsgálatok már korábban is rámutattak arra, hogy a reprodukcióval kapcsolatos döntések bizonytalansággal terheltek. S éppen ezek a bizonytalanságok járulhatnak hozzá elsődlegesen ahhoz, hogy a kinyilvánított gyermekvállalási szándék nem feltétlenül vezet tényleges termékenységnövekedéshez (lásd például Westoff–Ryder 1977, Liefbroer et al. 2015). Spéder Zsolt és Kapitány Balázs nemzetközi összehasonlítása (2014) arra is rávilágított, hogy a szándék és a tényleges termékenység közötti különbségek társadalmanként eltérőek lehetnek: míg például Hollandiában kisebb ez a különbség, addig Magyarország azon országok közé tartozik, ahol a szándék és a megvalósítás eltérése nagyobb mértékű. Ugyanakkor azt szintén fontos hangsúlyozni, hogy a tervezett gyermekvállalás mérése problematikusabb, mint a tényleges termékenysége, ugyanis az ideális és a tervezett gyermekszám a demográfiában nem egyértelműen meghatározott fogalmak (Philipov–Bernardi 2012, Liefbroer et al. 2015).

A termékenységi szándékot értelmezhetjük úgy, hogy valaki hány gyermeket szeretne – vagy nem szeretne – vállalni az élete során: ekkor az empirikus megfigyelés vége egybeesik a termékenységi időszak végével. Azonban úgy is értelmezhetjük, ahogyan a Spéder–Kapitány (2014) szerzőpáros tette, akik csak egy bizonyos időintervallumot vettek figyelembe és a termékenységi szándék olyan értelmezéséből indultak ki, amely megmutatja, hogy a kérdezett három éven belül szeretne-e gyermeket vállalni. Azaz a hároméves vizsgálati időintervallumban csak azokra koncentráltak, akik pozitív termékenységi szándékról számoltak be, és figyelmen kívül hagyták azokat, akik nem szándékoztak gyermeket vállalni ezen időintervallumon belül.

Napjainkban a reprodukciós döntéshozatalban jelentkező bizonytalanság fontos kutatási téma. Ezt a bizonytalanságot többféle tényező okozhatja (Ní Bhrolcháin–Beaujouan 2011, Bernardi et al. 2015, Campisi et al. 2020, Vignoli et al., 2020). Ilyen tényezők például a munkaerőpiaci bizonytalanságok és anyagi nehézségek (Fahlén–Oláh 2018), a párkapcsolatok instabilitása (Murinkó–Szalma 2015), valamint a munka és magánélet összehangolásnak nehézségei (Begall–Mills 2011). E tényezők a társadalmi makrostruktúrából is származhatnak: például a 1990-es rendszerváltás a poszt szocialista térségben (Szalma–Takács 2022) vagy a 2008-as gazdasági válság több tényezőn keresztül is hathatott a reprodukciós döntésekre. Várható, hogy a közelmúltban lezajlott – illetve valamelyest még folyamatban lévő – Covid19-világjárvány nagymértékben hozzájárul az emberek bizonytalanságérzetének növekedéséhez, s ez a reprodukcióval kapcsolatos döntéseikre is hatással lehet.

A termékenységi arányszámok alapján az állapítható meg, hogy a Covid19-világjárvány kitörése a teljes termékenységi mutatók erőteljes csökkenését hozta 2020 végén és 2021 elején több fejlett országban, bár ez a negatív tendencia néhány ország esetében 2021 második felére megfordult (Wilde et al. 2020, UNFPA 2021, Sobotka et al. 2021, Aassve et al. 2021). Több tanulmány próbálta már magyarázni a csökkenés mögött meghúzódó mechanizmusokat. A legtöbb kutatás bizonyítékot talált arra, hogy a termékenység csökkenése mögött olyan tényezők játszanak szerepet, mint a gazdasági bizonytalanság (például Guetto et al. 2022), a munkahely és a jövedelem elvesztése vagy a karrierlehetőségek romlása (például Luppi et al. 2020), a meddőségi kezelések felfüggesztése (például Tippet 2021), a házon kívüli gyermekgondozáshoz való hozzáférés ellehetetlenülése (Aassve et al. 2020) és az otthoni munkavégzés arányainak megnövekedése (Kurowska et al. 2022).

Bár Magyarország élen járt a teljes termékenységi arányszám (*total fertility rate* – TFR) csökkenésében a Covid19 első hullámának következményeként (Sobotka et al. 2021, Aassve et al. 2021), a hazai kutatások eddig még nem vizsgáltak a reprodukciós döntések és a Covid19 közötti kapcsolatot. Jelen kutatás célja, hogy feltárjuk a lehetséges mechanizmusokat a reprodukciós tervek változásai és a Covid19 kontextusában Magyarországon. Ehhez 2020 őszén negyven félig strukturált telefonos interjút készítettünk 20 és 45 év közötti gyermektelen és egygyermekes férfiakkal és nőkkel, kihasználva a kvalitatív módszerre jellemzőbb nyitott kérdések alkalmazásának azon előnyét, hogy nem kellett szigorúan meghatároznunk, mit értünk reprodukciós terv (milyen időkeretet) és változáson (halasztást, lemondást vagy mást), mint egy sokkal szűkebb kérdőíves módszernél, ahol előre definiálnunk kellett volna egy időkeretet és a változások típusait. Az interjúkban a gyermekvállalásra vonatkozó elképzeléseikről és terveikről kérdeztük őket, különösen arra fókuszálva, hogy a járvány okozta gazdasági és társadalmi bizonytalanságok, valamint a környezet iránti aggodalmak befolyásolják-e a gyermekvállalással kapcsolatos terveiket.

2. Magyarországi kontextus

A 2010 óta hatalmon lévő Orbán-kormányok családpolitika címszó alatt politikai demográfiai jellegű népességgazdasági intézkedések sorozatát vezették be (idetartozik a családi adókedvezmény, a csok, a gyed extra, a babaváró kölcsön stb. – Makay 2019), melyek célja egyértelműen a gyermekvállalás ösztönzése a népességfogyás megállítására érdekében. Ezen erősen szelektív pronatalista intézkedések fő jellemzője a politikai megfontolásból kiválasztott – jobb módú középosztálybeli (legtöbbször fehér és heteroszexuális) házaspárok és gyermekeik által alkotott – családok társadalmi reprodukciójának támogatása gyermekvállalásuk aktív ösztönzésével (erről lásd még például: Szikra 2018, Kövér 2020).

Ezek az – elsősorban anyagi jellegű – ösztönzők és a 2008-as gazdasági világválságból való kilábalás, úgy tűnt, együttesen elmozdították a fertilitási rátát a 2010–

11-es 1,2 körüli értékről, s ahogy ezt az 1. táblázat is mutatja, 2014-ben a teljes termékenységi arányszám már meghaladta az 1,4-es, 2020-ban pedig már az 1,5-ös értéket is. Azonban ezek az intézkedések mégsem hoztak átütő sikert a népességszám fenntarthatósága szempontjából – hiszen a népességfogyás megállítása csak akkor várható, ha a teljes termékenységi arányszám eléri a 2,1-es értéket –, aminek a hátterében az is állhat, hogy a gyermekvállalás anyagi ösztönzésén túl nem terjedtek ki például a gondoskodással kapcsolatos fontos társadalmi rendszerek megreformálására. Gyermektelen nőkkel és férfakkal végzett korábbi magyarországi kutatások rávilágítottak arra, hogy közülük többen idős és/vagy beteg szüleiket, családtagjait gondozzák vagy ápolják, és gyakran éppen az ápolási-gondozási feladatok ellátásával hozható összefüggésbe a gyermekvállalás elmaradása (Szalma–Takács 2014, 2018a, 2018b, 2022). Az idősgondozás és betegápolás, valamint a gyermekvállalás, illetve -gondozás összeegyeztetése nehéz feladatot jelenthet különösen abban a súlyos gondozási deficittel jellemezhető magyar társadalmi környezetben, ahol a koronavírus-járvány 2020-as kezdete előtt sem volt elég gondozási feladatot ellátó intézmény és szakember (Gyarmati 2022), s a gondoskodási válság tünetei a pandémia időszakában csak tovább fokozódtak (lásd például Vida 2021).

1. táblázat: A teljes termékenységi arányszám (TFR) alakulása Magyarországon 1990 és 2020 között

Év	1990	2000	2010	2011	2012–13	2014	2015	2016–19	2020
TFR	1,87	1,32	1,25	1,23	1,34	1,41	1,44	1,49	1,56

Forrás: https://www.ksh.hu/statdat_files/nep/hu/nep0006.html

2020-ban és 2021-ben a Covid19-járvány miatt az egészségügyi és szociális ellátórendszerek különösen leterhelődtek, és az ellátásokhoz való hozzáférés hiánya még a korábbiaknál is nagyobb gondozási terheket róhatott a családokra. Ezzel párhuzamosan a bölcsődék, óvodák és iskolák bezárása ugyancsak a családok gondozási terheit fokozták (Fodor et al. 2021), s mindez szintén negatívan hathatott a gyermekvállalási tervekre.

A pandémia emellett jelentős munkaerőpiaci bizonytalanságokat is eredményezett: sokan váltak munkanélkülivé, és sokaknak csökkent a fizetése – például munkaidő-rövidítés miatt – Kelet-Közép-Európában (Aidukaite et al. 2021). Ráadásul Magyarországon az egyik legrövidebb a munkanélküli segély ideje az EU-ban: a munkájukat elvesztett biztosítottak – a munkával töltött évek számától függetlenül – mindössze 90 napig jogosultak segélyre, amivel hazánk negatív csúcstartó Európában nemcsak az ellátás rövidségét, de nettó helyettesítési rátáját tekintve is (Köllő et al. 2020). Kelet-közép-európai összehasonlításban Magyarország bizonyult a legkevésbé szolidárisnak a munkájukat elvesztett emberekkel, mivel a legtöbb itthoni szakpolitikai intézkedés a munkáltatókat célozta meg nagyvonalú adómentesség formájában, míg a munkanél-

küli támogatások és a szociális segélyek, akárcsak a válságot megelőzően, továbbra is csekély mértékűek maradtak, és az otthoni gondozási ellátásért sem nyújtottak extra kompenzációt (Aidukaite et al. 2021). Így feltételezhető, hogy azok, akik a pandémia idején elvesztették a munkájukat, vagy tartottak attól, hogy munkanélkülivé válnak, szintén visszafogták gyermekvállalási terveiket.

3. A Covid19-járvány és a termékenység lehetséges összefüggései korábbi empirikus kutatások tükrében

Európai demográfusok már a Covid19-járvány első hullámának tapasztalatai alapján arra hívták fel a figyelmet, hogy megalapozatlanok azok a médiában keringő feltevések, melyek a járvány eredményeként valamilyen „Covid baby-boom”-ot vizionálnak (Aassve et al. 2020: 370). Azt is hangsúlyozták, hogy bár a Covid-fertőzések visszaszorítását célzó nemzeti és nemzetközi intézkedések az érintett társadalmak fejlettségétől és a demográfiai átmenetben elfoglalt helyzetétől függően eltérően hathatnak a termékenységre, a magasabb jövedelmű országokban legalábbis rövid távon a termékenység csökkenése valószínűsíthető. Mindez azzal magyarázható, hogy az európai országok többségében, ahol a termékenység tartós csökkenése mögött a nők oktatásban való részvételének bővülése állt, a termékenységi szint fenntartását a gyermekgondozás otthonról való kiszervezésével oldották meg. A Covid19-járvány idején bevezetett közösségi kontaktusokat korlátozó intézkedések (ECDC 2020), valamint az óvodák és iskolák bezárása az otthoni gyermekfelügyelethez való visszatérést eredményezte, ami nagy megterhelést jelentett a legtöbb szülőnek.

Luppi és szerzőtársai (2020) öt európai országban (Franciaországban, Olaszországban, Németországban, Spanyolországban és az Egyesült Királyságban) végeztek kérdőíves felmérést a Covid19 első hullámában, 2020. március–áprilisban, és azt találták, hogy a Covid19 negatívan hatott a gyermekvállalási tervekre. Válaszadók 38–58 százaléka nyilatkozott úgy, hogy a Covid19 miatt halasztani akarják a gyermekvállalást, míg 17–29 százalékuk arról számolt be, hogy teljesen lemondott a gyermekvállalásról. E negatív hatások leginkább Olaszországot jellemezték, míg kevésbé érződtek Németországban és Franciaországban. A kutatók ezenkívül azt találták, hogy a demográfiai változók jellemzői országonként különböző módon kapcsolódtak a gyermekvállalási tervekhez. Például Olaszországban a 30 évesnél fiatalabb, nem felsőfokú végzettségű válaszadókat jellemezte leginkább a gyermekvállalási terveikről való lemondás. Németországban régiók szerint jelentkeztek különbségek: a járvány által legsúlyosabban érintett régiókban élők gyermekvállalási tervei módosultak leginkább. Nagy-Britanniában pedig azok terveztek kevesebb gyermeket vállalni, akik azzal számoltak, hogy a járvány negatív hatással lesz a jövedelmükre.

Aassve és szerzőtársai (2021) nyers születési arányszámok alapján 22 fejlett országban azt vizsgálták, hogy vajon a Covid19, hasonlóan a korábbi járványokhoz, csökkenést hozott-e a születések számának alakulásában. A vizsgált 22 ország közül a

dél-európai országokban csökkent jelentős mértékben a nyers születési arányszám, a legnagyobb mértékű csökkenést azonban Magyarországon figyelték meg. Ugyanezeknek az országoknak a vizsgálata során Sobotka és szerzőtársai (2021) szintén Magyarországon találták a legnagyobb mértékű termékenységszökkenést. A szerzők arra is vállalkoztak, hogy magyarázatot adjanak arra, miért Magyarországon lett a legnagyobb mértékű a születésszám-visszaesés. Magyarázatuk szerint Magyarországon az erősen pronatalista népességpolitika miatt közvetlenül a Covid19 kitörése előtt megnövekedett a születések száma: 2020 októberében és novemberében Magyarországon az előző hónapokhoz képest még nőtt is a születések száma, miközben a legtöbb országban ezekben a hónapokban már csökkenést tapasztaltak. Ez a pronatalista családpolitika által generált többletnövekedés azonban a Covid19 hatására 2021 januárjára már „elolvadt”. Vagyis a családpolitikai ösztönzők által felduzzasztott születésszámok miatt történhetett, hogy 2021 januárjában Magyarországon volt a legnagyobb mértékű csökkenés a Covid19 ezen időszakában (Sobotka et al. 2021).

Egy ezerfős lengyel reprezentatív mintán 2020 szeptemberében – a második járványhullám előtti kevés esetszámmal jellemezhető viszonylag „békés” időszakban – végzett kérdőíves vizsgálat eredményei szerint 234-en jelezték, hogy a járvány előtt gyermekvállalást terveztek, s e csoport közel 20 százaléka számolt be e tervek átmeneti vagy végleges elhalasztásáról (Malicka et al. 2021). Döntésükben pedig leginkább az anyagi helyzet és a mentális jóllét játszott jelentős szerepet. Emellett a kérdőív végén szerepelt egy nyitott kérdés is arra vonatkozóan, hogy a pandémia hogyan hatott a gyermekvállalási tervekre azon válaszadók körében, akik a járvány kitörése előtt gyermekvállaláson gondolkodtak. E kérdésre 48 válasz érkezett, melyeket tematikusan a következő négy fő kategóriába soroltak a szerzők: a legtöbben (20) az egészségügyi ellátáshoz való korlátozott hozzáférést említették (egy egygyermekes anya például a magányos szülésre utalt a halasztás okaként). Ezt követték a pénzügyi – és foglalkoztatottsági – bizonytalanságok (14), az általános bizonytalanságérzet (10) és a saját vagy a születendő gyermek egészsége miatti aggodalmak (8) említése (Malicka et al. 2021: 15).

Az Egyesült Királyságban 1451 várandós nőnek és kismamának a Covid19-járvánnyal kapcsolatos percepcióira és az egészségügyben szerzett tapasztalataira fókuszáló, 2020 májusában végzett online felmérés eredményei is az egészségügyi ellátáshoz való korlátozott hozzáférést mutatták az egyik legproblematisabb területnek (Karavadra et al. 2020). A válaszadók 59 százaléka szerint a Covid19 miatt bevezetett zárlat idején akadályokba ütközött a várandósok egészségügyi ellátása. Emellett itt is megjelent az aggodalmak között, hogy a partner nem lehet jelen a szülésnél, valamint problémaként jelentek meg többek között a szolgáltatásokkal és előírásokkal kapcsolatos információk és ezek közléseinek gyors változásai. A szerzők szerint fontos figyelembe venni, hogy a nők egészségügyi ellátását korábban is érintették a vilá járványok és a globális egészségügyi vészhelyzetek, melyek a várandós és szülő nők számára legtöbbször negatív pszichológiai következményekkel

jártak (erről lásd még: Shorey–Chan 2020). Hasonló eredményekről számoltak be amerikai szerzők a *Terhességhez kapcsolódó szorongás a Covid19 idején: egy országos felmérés 2740 terhes nő bevonásával* című munkájukban (Moyer et al. 2020), valamint ausztrál kutatók a pandémia által előidézett „új világban” anyává vált ausztrál nők tapasztalatait feldolgozó tanulmányukban (Sweet et al. 2021).

A későbbi gyermekvállalási döntéseket az is befolyásolhatta, hogy a lezárások idején a szülők, illetve a párok hogyan osztották meg egymás között a gyermekgondozással és a házimunkával töltött meghosszabbodott időt. Korábbi kutatási eredmények alapján arra lehet következtetni, hogy a nemek közötti kiegyenlítettebb háztartási munkamegosztás a nők terheinek csökkentésével jótékony hatású lehet a termékenységre (Goldscheider et al. 2015, Raybould–Sear 2021). Emellett a lezárások közvetlenül is hathattak a termékenységre, hiszen a viszonylag magas anyai életkorok miatt egyre több (leendő) szülő számára fontos az asszisztált reprodukciós eljárásokhoz (ART) való hozzáférés lehetősége (Aassve et al. 2020). A *lockdown*-időszakokban pedig a legtöbb országban az ART-ciklusokat felfüggesztették vagy törölték.

Tekintettel a gyermekvállalás visszafordíthatatlan természetére és a gyermekneveléssel járó jelentős költségekre, a munkanélküliség és a jövedelemkiesés szükségszerűen csökkenti a termékenységet. Ez történt a 2008-as gazdasági világválság idején is, amikor a termékenységszökkenés különösen azokban az országokban jelentkezett, ahol a legnagyobb mértékű volt a gazdasági visszaesés (erről lásd például: Sobotka et al. 2011), és az erősödő bizonytalanság arra készítette a párokat, hogy elhalasszák az olyan hosszú távú befektetéseket, mint a gyerekvállalás.

A Bernardi és szerzőtársai (2019) által leírt rendszerezett életútelméletben az egyéni cselekvésekre vonatkozó egyik legfontosabb előfeltevés a bizonytalanságkezelés. Ám a többdimenziós viselkedési folyamatként felfogott életút során az egyének cselekvéseit nemcsak a múlt, hanem a „jövő árnyai” (*shadows of the future* – Bernardi et al. 2019: 3) is befolyásolhatják. Azaz döntéseiket múltbéli tapasztalataik mellett cselekvéseik jövőbeli következményeire vonatkozó várakozásaik is befolyásolhatják. Ezt a gondolatmenetet követve fejtik ki Vignoli és szerzőtársai (2020), hogy a gazdasági bizonytalanságok idején meghozott termékenységi döntések nemcsak a – legtöbbször az egyének munkaerőpiaci helyzetének objektív mutatóival mért – strukturális korlátokhoz kapcsolódnak, hanem a jövőre vonatkozó személyes narratívákhoz is. Érvelésük szerint szükség van a gazdasági bizonytalanságok és a gyermekvállalási döntések közötti összefüggések olyan új megközelítésére, mely úgy láttatja az egyéneket, mint akik a társadalmilag beágyazott jövőjükéről szóló tudatos narratívájuknak megfelelően cselekszenek. Ehhez figyelembe kell venni a személyes narratívák négy fő – kiválasztási, értelmezési, oksági modellezési, cselekvéstámogatási – funkcióját. Ezáltal a tudatos cselekvő úgy jelenik meg, mint aki a történet kulcselemeinek kiválasztása és értelmezése után megteremti a tervezett cselekvések és a várható eredmények közötti oksági kapcsolatot; végül pedig a jövőről szóló narratívák – racionális és érzelmi motivációt nyújtva a jövőbeli bizonyta-

lanságok kezeléséhez – megerősítik benne az adott cél eléréséhez szükséges hosszú távú elkötelezettséget (Vignoli et al. 2020: 9).

E korábbi megközelítéseket továbbgondolva olasz kutatók (Guetto et al. 2022) esettanulmányukban szintén azzal érveltek, hogy a bizonytalan időkben hozott termékenységi döntésekkel foglalkozó vizsgálatoknak érdemes arra a felismerésre alapozni, hogy a bizonytalanság nemcsak a múltból táplálkozhat, hanem a jövőhöz is szorosan kapcsolódhat. Ezt a jövőorientált megközelítést alkalmazták a Covid19-vészhelyzet következményeinek elemzésére Olaszországban, melyről közismert, hogy Európán belül nagyon korán elérte és igen intenzíven érintette a Covid19-járvány. A kutatók szerint a világjárvány és a hozzá kapcsolódó országon belüli nemzetközi lezárások olyan „kizökkent idejű” helyzetet teremtettek, ahonnan nem igazán látszott a jövő. A megszokott időkezelés és -felfogás értelmét veszítette: a fertőzésveszély, az esetleges megbetegedések és azok következményei, a többi embertől való távolságtartás, az elszigeteltség különböző formái, a járvány gazdasági hatásai – a munkahelyek bezárásával, munkanélkülivé válással stb. – a gyakorlatban mutatták meg, hogy a jövőre vonatkozó korábbi terveket, legalábbis átmenetileg, fel kell függeszteni. Azonban az emberek többsége számára, akik nem tapasztalták meg közvetlenül a világjárvány súlyos egészségügyi és gazdasági következményeit, a jövőre vonatkozó – a vírus terjedésével, a kormányzati korlátozó intézkedésekkel és a világjárvány felszámolását célzó tudományos erőfeszítésekkel kapcsolatos – várakozásokat, a jövő bizonytalanságairól szóló, elsősorban a különböző médiacsatornákon terjedő narratívák alakítják. Ebben az összefüggésben tehát ismét elmondható, hogy a jelen reprodukciós döntéseit nagy eséllyel befolyásolják a „jövő árnyai” (Bernardi et al. 2019: 3): vagyis az, hogy az emberekben milyen tudatos kép alakul ki egyéni és társadalmi szintű jövőjükről.

4. Magyar empirikus vizsgálatok: a Covid19 hatása a családok életére

A Covid19 társadalmi hatásait vizsgáló magyar empirikus kutatások eddig még nem foglalkoztak közvetlenül a járvány és a termékenység összefüggéseivel, de eredményeik jól kapcsolhatók az általunk tárgyalt témakörhöz. A 2020 tavaszán–nyarán végzett magyar empirikus társadalomtudományi kutatások tapasztalatai (Fodor et al. 2021, Sik–Zakariás 2021) alapján összefoglalóan elmondható, hogy a járvány – miközben több más országhoz hasonlóan hazánkban is a korábbiaknál még kézzelfoghatóbbá tette a gondoskodási válság tüneteit – olyan „többdimenziós válságot eredményezett, amelyben a társadalom többsége egyszerre néz(ett) szembe egészségügyi, mentális, materiális és gondozási feladatokkal” (Zentai 2021: 137).

Fodor és szerzőtársai például az otthoni munkamegosztás változásaival kapcsolatban azt találták, hogy az első hullám lezárásai alatt a hirtelen megnövekedett igényeknek megfelelően a férfiak és a nők hozzájárulása a gyermekgondozási fe-

ladatokhoz átlagosan nagyjából ugyanolyan mértékben emelkedett – ám mivel a nők már a járványt megelőzően is jóval több időt töltöttek ezekkel a feladatokkal, mint a férfiak, így a nemek szerinti gyermekgondozási szakadék (*childcare gender gap*) a járvány alatt csak tovább nőtt (Fodor et al. 2021: 97). Hasonló eredményekre jutott az az interjú kutatás is, mely azt vizsgálta, hogy a *home office* üzemmódba kényszerült anyák hogyan élték meg a Covid19 első hulláma idején a lezárásokat Magyarországon és Romániában (Somogyi et al. 2022). A megkérdezettek arról számoltak be, hogy a figyelmük elsődlegesen az otthoni feladatok elvégzésére, a gyermeknevelésre és a gyerekek otthoni tanítására összpontosult, háttérbe szorítva a fizetett munkát. Ennek ellenére valamennyien pozitív fejleménynek látták, hogy lehetőségük nyílt az anyai gondozási feladatok és a háztartási munkák „jobb” elvégzésére, és ettől „jobb anyának” érezhették magukat. A szerzők azt az ellentmondást, hogy miközben az anyák háztartási és gondozási feladatainak terhei növekedtek, mégis pozitívan értékelték ezt az időszakot, azzal magyarázzák, hogy azokban a hagyományos nemiszerrep-elvárásokat fenntartó társadalmakban, melyek közé Románia és Magyarország is sorolható, ahol a gondozási és háztartási feladatok nagy része szinte magától értetődő módon a nőkre hárul, a Covid19 előtti időszakban ezek az erőfeszítések társadalmilag nagyrészt láthatatlanok maradtak, a járvány első hulláma – és különösen a lezárások – idején azonban jobban reflektorfénybe kerültek, és emiatt nem érezték az anyák hiábavalónak a fáradozásait.

5. A vizsgálat módszere

2020 tavaszán hazánkban is megjelent a Covid19-betegséget okozó új típusú (SARS-CoV-2) koronavírus. 2020. március 11-én országos veszélyhelyzetet hirdettek ki Magyarországon, amellyel különleges jogrend lépett életbe (Magyar Közlöny 2020). A fertőzöttek száma egészen május elejéig nőtt, és a legtöbb aktív esetet (2055) 2020. május 4-én regisztrálták, ezt követően folyamatosan csökkent az aktív esetek száma (Uzzoli et al. 2021). A legkevesebb aktív esetet (478) 2020. július 17-én jelentették be a hivatalos kormányzati portálon, ami egyúttal az első járványgörbe leszálló ágának végpontja is lett. 2020 nyara viszonylag zavartalanul telt, azonban 2020 augusztusától ismét nőni kezdtek az esetszámok, és kezdetét vette a második hullám: innentől kezdve a fertőzöttek száma egészen 2020. december 19-ig folyamatosan nőtt: „ekkor, a járványcsúcs idején 198 785 aktív beteg volt Magyarországon” (Uzzoli et al. 2021: 301). Az interjúk felvétele 2020 júliusa és novembere között történt, éppen a második hullám felmenő szakaszában. A második hullám idejére az egészségügyi rendszer már jobban felkészült a járványra, enyhítették a védelmi intézkedéseket azért, hogy ne kelljen az első hullámhoz hasonló lezárásokat elrendelni. A növekvő esetszámok miatt azonban novembertől ismét járványügyi szigorításokat kellett bevezetni. A harmadik hullám 2021 februárban kezdődött, amikor az eredeti vírussal jóval fertőzőbb delta vírusmutáns megjelenése miatt újra emelkedésnek indult

az esetszám. Mivel adatfelvételünk 2020 őszén lezárult, az ezt követő időszak már nincs hatással az adatainkra.

Exploratív jellegű vizsgálatunk keretében összesen negyven telefonos félig strukturált interjút készítettünk 18 és 45 év közötti gyermektelen és egygyermekes nőkkel és férfakkal. A 45 éves felső korhatár megadását azok a statisztikai adatok indokolták, melyek szerint ezen életkor fölött Magyarországon már ritkán válik egy nő, illetve férfi először szülővé (lásd például: Makay 2020).

Az interjúk fókuszában a következő témakörök álltak: a Covid19-cel kapcsolatos attitűdök (mennyire veszi komolyan a járvány, tart-e a második hullámtól) és a Covid19 hatása az egyén életére, párkapcsolat-történet, párkapcsolatban élőknel a párkapcsolaton belül munkamegosztás jellemzői, karriertörténet és a gyermekvállalás kérdésköre (született-e gyermeke, illetve felmerült-e a gyermekvállalás kérdése az aktuális párkapcsolatban; tervezi-e, hogy gyermeket vállal; hogyan hatott a Covid19 a gyermekvállalási tervekre).

Az interjúalanyainkhoz hólabdamódszerrel jutottunk el. Első körben saját távolabbi ismerőseinket kérdeztük meg, majd az ő ajánlásai alapján haladtunk tovább. Az interjúk átlagosan 25–30 percig tartottak. Ezután egy rövid kérdőív segítségével összegyűjtöttük az interjúalanyok demográfiai jellemzőit.

Mintánkba Magyarország különböző földrajzi területeiről került 25 női és 15 férfi interjúalany: 15 fő Budapestről, 3 fő az agglomerációból, 7 fő kisebb városokból és 5 fő kisközségekből származott. A 25 nő közül 8 gyermektelen, 17 pedig egygyermekes anya volt. A férfiak közül 9 volt gyermektelen, 6 pedig egygyermekes apa volt. Életkor tekintetében a legfiatalabb interjúalany 21, a legidősebb 42 éves volt. 25 nő interjúalanyunk közül 9-en húszas, 13-an harmincas éveikben jártak, hárman pedig negyvenes éveik elején. 15 férfi interjúalanyunk közül 6-an a húszas, 6-an a harmincas éveikben jártak, hárman pedig a 40-es éveik elején. Iskolai végzettség szerint három alcsoportot alakítottunk ki: 8 alacsony (középiskolai végzettségnél alacsonyabb) végzettségű, 9 középfokú végzettségű (érettségivel) és 23 magasan képzett (egyetemi végzettséggel). Családi állapotukat tekintve 15-en élettársi kapcsolatban, 12-en házasságban, heten pedig látogató (LAT) kapcsolatban éltek, továbbá hat egyedülálló is bekerült a mintánkba, akik közül az egyik egyedülálló anya volt.

A félig strukturált telefonos interjú készítése előtt tájékoztatáson alapuló beleegyezési nyilatkozatot kértünk és kaptunk a kutatás résztvevőitől. Ezután felkértük őket, hogy válasszanak egy kitalált nevet annak érdekében, hogy anonimitásukat megőrizve tudjuk a hozzájuk köthető kutatási anyagokat azonosítani a későbbiekben. (E tanulmányban is ezek a nevek szerepelnek, amikor interjúalanyainkra utalunk vagy őket idézzük.) Az interjúfelvételekből szó szerinti átiratok készültek. Az így nyert interjúszövegeket a reflexív tematikus elemzésnek a Braun és szerzőtársai (2019: 852–7) által leírt – a szöveggel való ismerkedés, a kódolás, a tematikus mintázatok keresése, felülvizsgálata és meghatározása, valamint az elemzés megírása fázisaira épülő – módszerével dolgoztuk fel, arra törekedve, hogy a félig strukturált

kereteken belül minél több, témánk szempontjából releváns tematikus mintázatot azonosítsunk bennük.

Kutatásunknak két fő limitációja említhető. Az egyik abból adódik, hogy az interjú vizsgálatunk csak egy idődimenzióra, a második hullám felívelő szakaszára szűkítve gyűjtött adatokat a reprodukciós döntéseket befolyásoló mechanizmusokról, míg valószínűsíthető, hogy a különböző hullámok idején más-más lehetett az egyes tényezők fontossága. Például a Covid19 elleni védőoltások széles körben elérhetővé válása 2021 tavaszán szintén hozzájárulhatott a reprodukciós döntések megváltoztatásához. Kutatásunk másik limitációja, hogy a fővárosban élő, magasabb iskolai végzettségű interjúalanyok felülreprezentáltak voltak a mintánkban.

6. Kutatási eredmények

Interjúalanyaink többsége arról számolt be, hogy a Covid19-járvány miatt nem változtatott a gyermekvállalási tervein: 40-ből 32 interjúalany gondolta így. A legnagyobb csoportot (24 fő) azok alkották, akik az interjúkészítéskor arról nyilatkoztak, hogy eddig is úgy tervezték, hogy a jövőben szeretnének majd gyermeket vállalni. Nyolcan pedig eddig sem szerettek volna gyermeket vállalni, vagy bizonytalankodtak (például párkapcsolat meglététől tették függővé a döntést), és ezen a Covid19 megjelenése sem változtatott. Két interjúalanyunk egészségügyi okokból eddig sem lehetett (több) gyermeke, így őket sem befolyásolta a Covid19. Az interjúalanyok közül nyolcan számoltak be arról, hogy változtattak a terveiken: heten a Covid19 miatt halasztották a gyermekvállalást, egy interjúalanyunk pedig korábban nem szeretett volna már több gyermeket, de a Covid19 hatására mégis meggondolta magát. Ez utóbbi esetben a lezárások miatt elrendelt otthoni munkavégzés lehetővé tette egy egygyermekes apa számára, hogy tevékenyebben vegyen részt gyermeke gondozásában és ezáltal „elég jó apának” érezhesse magát ahhoz, hogy még egy gyermeket vállaljanak – bár partnere, a harmincéves Viktória korábban is több gyermeket szeretett volna.

6.1. Gyermekvállalás és az egészségügyi rendszer Covid19 idején

A legkézenfekvőbb közvetlen hatása a pandémiának az egészségügyi rendszer leterheltségében mutatkozott meg. Szinte az összes európai országban prioritást kaptak a Covid19-fertőzöttek, és az általános egészségügyi ellátások – ideértve a szexuális és reprodukív egészséggel kapcsolatos ellátásokat – korlátozottan voltak elérhetőek a pandémia időszakában (Hall et al. 2020). Mindez pedig negatívan hathat a gyermekvállalási tervekre is (Malicka et al. 2021, Voicu-Bădoi 2021).

Magyarországon az asszisztált reprodukciós kezeléseket ez első hullám idején leállították, mint sok más egészségügyi ellátást, ami jelentős időkiesés jelenthetett egyes nőknek és pároknak a gyermekvállalás szempontjából. Az EMMI Egészségügyi Szakmai Kollégium Szülészeti-Nőgyógyászati és Asszisztált Reprodukció Tagozatának ajánlása a Covid19-ellátásrenddel kapcsolatban 2020. március 21-én azt

javasolta, hogy ne fogadjanak új pácienset és ne végezzenek új kezeléseket, valamint a folyamatban lévő kezelések minél hamarabb történő eltörlése vagy befejezése szükséges (EMMI 2020). A szolgáltatásokhoz való hozzá nem férés sok nőnél és párnál okozott nagy bizonytalanságot amellet, hogy maga Covid19-járvány bizonytalanságot generált azzal kapcsolatban is, hogy egy esetleges fertőzés esetén az hogyan hatna a magzatra vagy a terhes nőre. Például a 28 éves, fővárosi, házaspáros, érettségizett, gyermektelen Dániel és felesége egészségügyi probléma miatt lombikezeléssel próbálkoztak, amikor újra lehetséges volt az intézményi hozzáférés. (A reprodukciós eljárásokat érintő szigorú korlátozásokat az EMMI 2020. május elején feloldotta az emberi erőforrások minisztere által 2020. május 4-én kiadott, IV/4265/2020/EAT számú, „Az egészségügyi ellátás új rendje” tárgyú utasítása alapján.) Dániel és a felesége úgy próbálták az aggodalmaikat csökkenteni, hogy mind a hazai szakemberek nyilatkozatait, mind pedig a releváns külföldi kutatásokat is próbálták követni: *„Mi konkrétan rákerestünk, utánanéztünk, valóban megnéztük, hogy ha most terhes lenne, akkor milyen hatással van a magzatra, a koronavírusos terhes anya hogyan sérülhet, és igazából már Amerikában is megállapították, hogy sehogyan nincs hatással vírus.”*

Dániellel ellentétben interjúalanyaink közül a legtöbben úgy nyilatkoztak, hogy elhalasztották volna a gyermekvállalást, ha annak kérdése az interjúzás időszakában, azaz a Covid19 második hulláma alatt időszerű lett volna. A járványhelyzet és a gyermekvállalás miatti aggodalom az egészségügyi rendszer leterheltségével kapcsolatosan merült fel a legtöbb esetben. Ez azért is meglepő, mert az egészségügyi rendszerre vonatkozó kérdés egyáltalán nem szerepelt az interjú vezérfonalában. A 35 éves, egyetemi végzettségű, házaspáros, egygyerekes, fővárosi Dózsa például így beszélt a gyermekvállalási terveikben bekövetkezett változásokról: *„...ezt a feleségem szempontjából lehet megfogalmazni: ő abszolút elgondolkodott, hogy ilyen időszakban bármilyen orvosi intézménybe menni az nagyon nagy rizikó. Szóval nem irigyeljük azokat a kismamákat, főleg akik először vannak így terhesség folyamatában, hogy ez milyen nehéz lehet [...] Meg olyan intézménybe járni, ahol vírussal fertőzött emberek [vannak]. Ha konkrét lett volna, hogy ebben az időszakban akartuk volna a gyereket, akkor biztos elhalasztottuk volna, de ilyen nem volt. Ha ez a vírus itt marad velünk, akkor nyilván befolyásolja [a gyerekvállalást].”*

Az egészségügy miatti aggodalmak nemtől, életkortól és iskolai végzettségtől függetlenül fogalmazódtak meg. Például a diplomával rendelkező, fővárosban élő Dózsa-hoz nagyon hasonlóan gondolkodott erről Melinda, a 39 éves, szakmunkásképzőt végzett, vidéki városban élő egyedülálló anya, aki egyébként szeretne még egy gyermeket, amennyiben sikerülne megfelelő párkapcsolatot kialakítania: *„Azért az orvosi ellátás meg minden az eléggé nehézkes, és nyilván egy terhességet úgy viszel végig, hogy folyamatosan védőnőhöz jársz, orvosi vizsgálatra, nem tudom, ezt nem csinálnám most végig.”*

Egy dimenzióban találtunk szembetűnő különbséget a mintán belül: azok, akiknek már van gyermekük, fontosabbnak látták az egészségügyi rendszer szerepét a terhesség alatt, mint a gyermekkel (még) nem rendelkező társaik. Így főként a gyermekek köréből kerültek ki az egészségügy leterheltsége miatt aggódók. Egyik gyermekes

interjúalanyunk például kifejezetten az egészségügyi rendszer leterheltsége miatt halasztotta el a tervezett gyermekvállalást: „A terhesség ideje alatt elég sokat kell járni orvoshoz. Alapból a sok orvosi vizsgálat, az orvosi rendelőkbe járás, maga a kórházi bentlét [...], én teljes mértékben attól tartottam, hogy ott fogok összeszedni valamit. Voltam már terhes, jártam terhesgondozásra, és mondták, hogy odafigyelnek a kismamákra, hát én ezt nem tapasztaltam, simán ott ültem a betegek között akár fél órát is, hiába volt időpontom. Én nem szeretnék elkapni mindenfélét, főleg nem a Covidot terhesen. Orvoshoz csak akkor mentem idén, ha extrán muszáj volt, és terhesen sűrűn kell járni, úgyhogy semmiképp nem akarok most [Covid19 idején gyermeket vállalni], főleg nem kórházban bent lenni egy hétig, amíg szülsz” (Emőke, kisvárosi, harmincéves, házasságban, érettségizett, egygyermekes).

Az egészségügyi rendszernek a Covid-járvány okozta leterheltsége mintánkon belül mindenki számára érzékelhető volt, hiszen ez a helyzet minden gyermeket tervező nőt vagy párt érint iskolai végzettségtől, településtípustól, anyagi helyzetétől függetlenül. Az e miatti, széles körben tapasztalható aggodalmakra vonatkozó eredmények összhangban álltak azokkal a lengyel kutatási eredményekkel, ahol szintén az egészségügyi ellátásokhoz való korlátozott hozzáférést említették a leggyakrabban a gyermekvállalási terveket akadályozó tényezőként (Malicka et al. 2021).

6.2. A társadalmi távolságtartás hatásai

Társadalmi távolságtartáson azokat az – emberek közötti fizikai érintkezések minimalizálását szolgáló – közösségi kontaktusokat korlátozó intézkedéseket értjük (ECDC 2020), melyeket a betegség terjedésének csökkentése, és ezáltal az egészségügyi szolgáltatások leterheltségének enyhítése érdekében vezettek be a Covid19-járvány idején. A társadalmi távolságtartás magába foglalta például az iskolák, óvodák, bölcsődék és a munkahelyek bezárását éppúgy, mint egyes ágazatokban a távmunka elrendelését és a kijárási korlátozásokat.

A társadalmi távolságtartásnak – ahogy erre Rövid Irén és szerzőtársai (2021) 20–49 évesek körében 2016-os adatokon végzett vizsgálatai rámutattak – különböző negatív hatásai lehetnek az élettel való elégedettségre, valamint a mentális és szubjektív jóllétre, s ezáltal negatívan befolyásolhatják a gyermekvállalási terveket is. A társadalmi távolságtartással összefüggésbe hozható egyéni pszichés terhek a meglévő párkapcsolat minőségét is megronthatják, ami a gyermekvállalási tervek elhalasztáshoz vagy akár a párkapcsolatok felbomlásához is vezethet (Ogan et al. 2021, Schmid et al. 2021). Más kutatások viszont éppen pozitív hatást találtak a társadalmi távolságtartás és a családi élet alakulása között (lásd például Szabo et al. 2020): mivel az otthonmaradás lehetőséget nyújt arra, hogy a párok több időt fordítsanak egymásra, ami növelheti a párkapcsolattal való elégedettséget és ezáltal előmozdíthatja a gyermekvállalási tervek megvalósítását.

Az otthoni munkavégzés lehetősége nem adatott meg minden társadalmi csoportnak: általában a fehérgallérsok körében vált inkább elérhetővé. Ebből következően eltérően hathatott az otthoni munkavégzés a magasabb és az alacsonyabb

iskolai végzettségű felnőttek által alkotott családokra. Mivel a magas iskolai végzettségű nők gyermekvállalásának alternatív költségei alacsony iskolai végzettségű társaikhoz képest nagyobbak (Joshi 2002), az otthoni munkavégzés elvileg lehetővé teheti a számukra, hogy jobban össze tudják hangolni fizetett munkájukat és a családi életüket, ezért az ő körükben nagyobb eséllyel merülhet fel, hogy a gyermekvállalás mellett döntenek (Voicu-Bădoi 2021).

A gyermekvállalás és a társadalmi távolságtartás kapcsolata azonban nem egyirányú, ahogy ezt az előző alfejezetben a gyermekvállalás és az egészségügyi rendszer kapcsolata tekintetében megfigyelhettük. A 29 éves diplomás, házas, fővárosi egygyermekes Lola és a járvány idején otthonról dolgozó férje gyermekvállalási terveire például kifejezetten pozitívan hatott. Lola, aki gyeden volt kétéves gyermekével, így nyilatkozott a *home office*-os időszakról: *„Akkor nagyon sokat voltunk összezárva és sokkal többet látott szerintem abból, hogy milyen lenne, ha folyamatosan lenne a gyerekekkel. Nem ez volt a kívánságom, hanem inkább az, hogy sokat beszélgettünk párkapcsolatos dolgokról: többet, mint egyébként”*. Látható, hogy ebben az esetben a Covid19 alatt együtt töltött idő megerősítette a családon belüli érzelmi kapcsolatokat és ez pozitívan hatott a második gyermek vállalásának tervére is.

Ugyanakkor egy *home office*-ban dolgozó anyuka ezzel éppen ellentétesen látta a társadalmi távolságtartás hatását az ő életükre. A 39 éves, élettársi kapcsolatban élő, magas iskolai végzettségű, fővárosi Léna, aki maga kényszerült otthonról dolgozni, miközben négyéves kisfia óvodája is bezárt, így nyilatkozott az otthoni munkavégzés időszakáról: *„Már korábban eldől, hogy nem szeretnénk több [gyerek]et, és a sok otthonlét a Covid alatt csak ráerősített: amíg itthon voltam a Covid miatt, voltak olyan napok, hogy tényleg tök türelmetlen voltam és akkor úgy éreztem, hogy szegény Bencuskám, hogy rászóltam hangosan, és akkor ő megkért, hogy légy szíves ne beszéljél hangosan...”* A szakirodalomban már korábban feltárták (lásd például: Sullivan–Lewis 2001, Wheatley 2012), hogy a munka és a családi élet közötti határvonal elmosódása megnövelheti a két terület közötti konfliktusok esélyét különösen a nők körében, mert az ő esetükben inkább átjárhatóak e területeknek a határai, lévén az otthoni feladatok elvégzése is nagy arányban rájuk nehezedik. Azaz Lénát az otthoni munkavégzés időszaka az óvodabezárással egy időben éppen megerősítette abban a döntésében, hogy nem szeretne több gyermeket vállalni.

A fenti két esetben különbséget jelenthet az, hogy Lola nem végzett fizetett munkát a lezárások ideje alatt, párja otthoni munkavégzése pedig segített neki elkerülni a gyeden lévő kismamák által gyakran tapasztalt elszigeteltséget. Ezzel szemben Léna saját maga kényszerült otthoni munkavégzésre, miközben az óvodák lezárása miatt extra gondozási-nevelési tevékenységet is végeznie kellett.

Nemcsak az otthoni munkavégzés és a bölcsődék, óvodák és iskolák lezárása lehetett hatással a gyermekvállalási tervekre, hanem a szórakozási lehetőségek hiánya is. Például a fővárosi harmincéves, érettségizett, párkapcsolatban élő, egygyermekes Márton arról beszélt, hogy náluk *„már korábban felmerült, hogy akkor kéne,*

hogy a lányunknak legyen tesója, ebben egyetértettünk [...] Viszont volt egy ilyen, hogy Gréta [Márton párja] szeretne volna kihasználni nyáron, hogy lehet bulizni meg ilyesmi, ezt a Covid miatt nem annyira lehetett korábban, ezért halasztottuk [a tesóprojektet]”. Tehát Márton párja esetében a társadalmi távolságtartással összefüggésben a szórakozási lehetőségek korlátozott hozzáférhetősége járult hozzá a második gyermek vállalásának későbbre tolódásához.

A 26 éves, budapesti, élettársi kapcsolatban élő, diplomás Ritának és párjának a járvány első hulláma végén született meg az első gyereke. Rita a járvány negatív hatásai mellett pozitív fejleményekről is be tudott számolni: *„Olyan szempontból nagyon pozitív volt a Covid, hogy karanténozni kellett, itthon volt az apukája is, még csak terhes voltam, egész nap itthon voltunk. Az volt a nap programja, hogy elmentünk sétálni. Az nagyon jól tett a terhességemnek, hogy békében voltunk itthon, nyugalom volt. Illetve miután megszületett [a gyerek], itthon lehetünk vele mindketten. Az az egyetlen probléma, hogy a nagyszülők nem tudnak segíteni, meg itt lenni, ahogy ők szeretnék.”* Ritáékat második gyermekük tervezésében nem befolyásolja a járványhelyzet: egy év múlva tervezik a kistestvért.

Szintén a társadalmi távolságtartással függött össze Veráék döntése is, akik Németországban élnek és már régóta szeretnének szülővé válni, viszont kiderült, hogy nem lehet természetes úton gyermekük, ezért párjával lombikeljárásban kell részt venniük. A negyvenéves diplomás, gyermektelen, párkapcsolatban élő Verának nagyon fontos lett volna, hogy ezekre a lombikkezelésekre Magyarországon kerüljön sor, mert úgy érezte, hogy a szülővárosában működő meddőségi centrumban nagyobb biztonságban lenne, mint egy számára idegen helyen. Ráadásul a magyarországi lombikkezelés még önköltséges alapon is kevesebbe kerülne neki, mint a hasonló szolgáltatás Németországban. Pontosan megtervezték, hogy mikor veszik ki majd a szabadságukat és hogyan szeretnék megvalósítani a „lombikturizmust”, amikor a Covid19 miatti határlezárások következtében meghiúsult a tervük: *„amikor először előjött az a történet, hogy nem fogunk olyan könnyen eljutni Magyarországra [a meddőségi központba], mert nem tudjuk, hogy mikor oldják fel végre ezeket az utazási korlátozásokat. Érek annyit a páromnak, hogy mielőtt ebben én tönkre megyek, mert szomorú leszek, van az a lehetőség is, hogy esetleg itt Németországban keresünk valami helyet, ahol úgy érezzük, hogy jól bánnak velünk”.* Látható, hogy Veráék esetében nem a gyermekvállalási tervek módosultak, hiszen Vera életkora miatt a lombikkezelések halasztása már nem volt járható út. Ugyanakkor mivel a határlezárások az ő gyermekvállalási terveik megvalósíthatóságára is erősen hatottak, a lombikkezelés helyszínén kellett változtatniuk.

6.3. A munkanélküliség és az anyagi bizonytalanságok hatásai

A Covid19-járvánnyal együtt járó gazdasági válság és bizonytalanság a munkanélküliek számának emelkedését és a lakosság egy nem elhanyagolható részének jelentős jövedelemcsökkenését hozta (ILO 2020). Különösen igaz ez Magyarországon, ahol a

társadalmi szolidaritás alacsony szintű volt a járvány következtében jövedelmük egy részét elvesztő csoportokkal, például a vendéglátóiparban dolgozókkal (Aidukaite et al. 2021). A társadalmi krízishelyzetekre jellemző gazdasági bizonytalanságoknak pedig – ahogy ezt korábban már tárgyaltuk – gyakran az a hatása, hogy a fiatalok elhalasztják, kitolják a gyermekvállalást tervezett idejét.

2020. február és június között Magyarországon a munkanélküliségi ráta 3,8 százalékról (KSH 2020) 8,1 százalékra nőtt (Aidukaite et al. 2021) és az egyéb munkaerőpiaci adatok is aggasztó képet mutattak (Köllő 2020). Ennek ellenére a politikai döntéshozók nem változtattak a munkanélküli segély mértékén és hosszán – s mint korábban már említettük, e tekintetben Magyarország az EU-ban negatív csúcstartó. Így hazánkban a Covid19 gazdasági hatásai igen jelentősnek mondhatók.

Mintánkban több interjúalany beszélt arról, hogy negatívan érintette őket pénzügyileg a Covid19. Például a gyermekvállalás előtt álló 39 éves, érettségizett, élettársával egy kisvárosban élő Attila arról számolt be, hogy párjával mindketten elveszítették a munkájukat: *„Gazdaságilag nullázás volt nálunk, mindketten elveszítettük a munkánkat. [...] Azért feltaláltuk magunkat [eljártak napszámba mezőgazdasági munkát végezni a közeli faluba], szóval annyira kétségbeejtő volt a helyzet, de azért nem annyira, hogy most meg rettegjünk, meg most tényleg, néha szétnézek a nagyvilágban, és más emberek vállalják a gyereket szegénységben, meg felnevelik a gyereket, akkor miért ne tenénék [mi is], valahogy úgyis megoldjuk, [legfeljebb] még többet dolgozunk.”* Ugyanakkor ők nem adták fel a terveiket: a közeljövőben szeretnének majd gyermeket vállalni. Érezhető, hogy kezelhetőként élik meg a jövő lehetséges bizonytalanságait azáltal, hogy még az eddigieknél is többet dolgoznak, ha szükséges. Szembetűnő, hogy az állam nem jelenik meg mint segítő vagy bizonytalanságot csökkenteni képes szereplő. Attila csak annyiban számít az államra, hogy azt gondolja: *„Még egyszer ilyet nem mernek megtenni, hogy maradj otthon, mert ugye akkor elkezdődik szerintem egy ilyen apokalipszis, érted, szóval hogyha most tényleg minden leáll, és a szegényebbjai, akik felérték a maradékokat, akkor tényleg elkezdődik egy amerikai tévé filing, hogy elkezdenek gyilkolni, rabolni...”* Vagyis nem számít aktív állami segítségre (például a munkanélküli segély meghosszabbítására), csak abban bízik, hogy a jövőben nem lesznek hasonló lezárások, melyek ellehetetlenítik az egyes szektorokban a munkavállalást.

A 36 éves, falun élő, magas iskolai végzettségű Nikolett férjével egy négyéves kislányt nevel: terveikben szerepelt, hogy még egy gyermekük legyen, ám e terv megvalósítását a járvány megjelenése megakadályozta. Nikolett férje a turisztika szektorban dolgozott és elveszítette az állását. Ezért döntésüket megváltoztatták: *„Abszolúte azt gondoltuk, hogy szeretnénk még egyet, de aztán amikor ez az egész [járvány] elkezdődött, akkor azt mondtuk, hogy most biztos, hogy nem [...] bizonytalanság, anyagi kiszámíthatatlanság miatt”.* Esetükben nem világos, hogy csupán halasztásról vagy végleges lemondásról van-e szó, hiszen a bizonytalansági időszak kiszámíthatatlan. Nikolett ezt így magyarázza: *„Én már 35 éves elmúltam, hát azért van egy időke-*

ret, ezért mondom, hogy több tényező. Hogyha két éven belül stabilizálódik a helyzet, akkor lennék 37, hát akkor még pont necces.”

A megfelelő anyagi háttér a járvány hatása nélkül is rendkívül fontos a magyar fiatalok számára. A 22 éves, vidéken látogató (LAT) kapcsolatban élő, érettségivel rendelkező, gyermektelen Róbert rövid távú tervei között egyáltalán nem szerepel a gyermekvállalás, s ebben a megfontolásban a Covid-járvány semmilyen szerepet nem játszott. Ennek ellenére vagy ezzel együtt a pénzügyi bizonytalanságot fontos visszatartó erőnek gondolja: *„Persze igazából nem mondom, hogy nem szeretnék a jövőben, de azért Magyarországon még annak ellenére is, hogy egy csomó támogatást kap a család, még ennek ellenére is rizikós gyereket vállalni. Én nem vállalnék gyereket úgy, hogy nem érzem biztosnak azt, hogy el tudom tartani a családot.”*

A 25 éves, egyetemre járó, életjárási kapcsolatban élő budapesti, gyermektelen Jusztina életére a Covid19 anyagi szempontból is hatott, mert ki kellett költözniük a párjával az egyetem kollégiumából, és albérletbe kényszerültek. Ez azonban a gyermekvállalási döntésükre nincs hatással, mert ezt még időben távoli döntésnek látják. Ugyanakkor Jusztina hasonlóan vélekedik a gyermekvállalás és az anyagi helyzet összefüggéseiről, mint Róbert: *„Azután, hogy van saját egzisztenciális alapunk, saját lakásunk, amivel biztos hátteret tudunk biztosítani, nyilván felmerül majd [a gyermekvállalás kérdése]”. Ez azonban egyelőre a távoli jövőbe delegált kérdés, s így nem áll kapcsolatban a Covid19 okozta gazdasági bizonytalanságokkal.*

Érdemes azt is megjegyezni, hogy a Covid-járvány okozta munkanélküliség és az anyagi bizonytalanságok által nem érintett jobb társadalmi helyzetű interjúalanyok közül páran arról számoltak be, hogy a járvány hatására valójában több pénzt tudtak félretenni, mégis úgy élik meg ezt az időszakot, hogy nem sikerül fenntartani az általuk kívánatosnak vélt életszínvonalat, mert „nincs mire elkölteni” a pénzüket. Erről számolt például a 35 éves, fővárosban élő, magas iskolai végzettségű Dózsa is: *„A normális kiadások, amik hétköznapon jelentkeztek, étkezés, ruházkodás, utazás, ezek mind a számlámon maradtak. Konkrétan ilyen szempontból több pénzem maradt. Ha egy évig így lenne, akkor az nem lenne jó, hiába gyűlik a számlán [a pénz], nem tudok egy [megszokott] életminőséget fenntartani.” Az így gyűlő félretett jövedelem azonban nem ösztönözte egyiküket sem (több) gyerek vállalására.*

6.4. A családi és a nemi szerepek változásai

Az óvodák és iskolák lezárása miatt a gyermekek ellátása és a velük való foglalkozás, a kórházak kiürítése miatt pedig az idős és beteg emberek gondozása nagyobb részben a családokra hárult, ami miatt a párkapcsolatokon belül gyakran újbóli feladatmegosztás történt (Fodor et al. 2021). Mivel hazánkban a nők gyakrabban dolgoznak az (általában kevesebbet fizető) közsférában, mint a versenyszférában, és jövedelmük is átlagosan 15 százalékkal elmarad a férfiakétól (Köllő 2018), az otthoni munkamegosztás tekintetében férfitartnereikhez képest rosszabb gazdasági alkupozícióba kerülhetnek. Ezt támasztja alá az is, hogy az Eurostat (2020) adatai sze-

rint a Covid19-járvány eltérő módon befolyásolta a férfiak és nők foglalkoztatását: az európai országok többségében a munkából való távolmaradás aránya magasabb volt a nőknél, mint a férfiaknál; Magyarországon ez az arány 13,2 százalék volt a nőknél, szemben a férfiak 5,5 százalékával. A munkaerőpiacról kiszoruló nők pedig – akárcsak a rendszerváltás idején (Blaskó 2006) vagy a 2008-as gazdasági világválság időszakában (Szalma–Takács 2013) – inkább a hagyományos nemi szerepek szerint viselkednek: mivel elsősorban a gondozási tevékenységek válnak kifejezetten az ő feladatukká, miközben társadalmi szinten is a tradicionális nemi szerepekkel kapcsolatos nézetek erősödhetnek.

Másrészről ott, ahol a járvány miatt mindkét partner otthoni munkavégzésre váltott, több idő maradhatott a családra, mert megspórolhatták a munkahelyre járást, és a lezárások miatt kevesebb lehetőségük nyílt a családi otthonon kívül zajló szabadidős tevékenységekre is. A járvány idején végzett nemzetközi kutatások azt mutatták ugyan, hogy a korábbiakhoz képest a férfiak több időt töltöttek házimunkával és különösen a gyermekgondozással (erről lásd például: Margaria 2021), de ugyanígy a nők is több időt töltöttek ezekkel a tevékenységekkel a korábbiakhoz képest – vagyis továbbra is a nők végezték e feladatok legnagyobb részét. Például osztrák kutatók (Weitzer et al. 2021) a Covid19-járvány első ötvennapos korlátozó intézkedéseinek idején az otthoni munkavégzés és az életminőség összefüggéseit vizsgálva arra hívták fel a figyelmet, hogy a házasságban vagy élettársi kapcsolatban élő férfiak az egyedülálló férfiakhoz képest nagyobb eséllyel számoltak be életminőségük pozitív változásáról, míg a nők esetében ennek éppen az ellenkezőjét figyelték meg. A szerzők szerint ennek az lehet az egyik magyarázata, hogy a párkapcsolatban élő nőknek kellett magukra vállalniuk a korlátozások következtében felmerülő többletterhek nagyobb részét, s ez különösen jellemzővé vált a gyermekes családokban.

Hasonló eredményekre jutottak német kutatók is (Czymara et al. 2021), akik szintén azt hangsúlyozták, hogy a Covid19-világjárvány a nőket hátrányosabban érintheti, mint a férfiakat: például a nők több órával csökkentették fizetett munkavégzésük idejét, mint a férfiak. Emellett a nőket jobban aggasztották a gyermekgondozási feladatok, míg a férfiak inkább a fizetett munkájuk miatt aggódtak. Mivel online kérdőíves adatgyűjtésre épülő elemzésünkben elsősorban fiatal és magasan képzett válaszadók szerepeltek, a különbségek feltehetően lényegesen nagyobbak lehetnek az idősek és az alacsonyabb iskolai végzettségűek körében, akik hagyományosabban gondolkodnak az otthoni munkamegosztás kérdéseiről.

Korábbi vizsgálatok a termékenység és a nemek közötti egyenlőség közötti U alakú kapcsolatra is felhívták a figyelmet: azaz egyrészt akkor magas a fertilitási ráta, ha nagyon alacsony a nemek közötti egyenlőség szintje, vagyis a férfiak fizetett munkát végeznek, a nők pedig a háztartási munkát és a gondozási feladatokat látják el, másrészt pedig akkor is magas a termékenység, ha a nők és a férfiak közel azonos arányban veszik ki a részüket a fizetett munkából és a háztartási feladatokból (Esping-Andersen–Billari 2015). Mivel Magyarországon kétkeresős családmoddell

szükséges ahhoz, hogy a gyermeket nevelő családok megéljenek (Szalma 2011), a háztartási munkák megnövekedett mértéke és annak további egyenlőtlen elosztása visszafoghatja a gyermekvállalási terveket, vagy csökkentheti azok megvalósítását.

A 35 éves Dózsa például elmondta, hogy otthoni munkavégzés mellett gyermekgondozási díjat igénybe vevő –azaz „gyed extrás”– férfiként mennyire kimerítőnek találja a gyermekgondozási feladatok hosszú távú ellátását: *„A tavasz folyamán, mivel sokkal több időt töltöttünk együtt, meg tudtuk jól oldani a gyermekfelügyeletet, most az őszi időszak nehezebb, most úgy érzem, hogy többet vagyok vele [a gyerekekkel], mert rugalmas munkaidőben vagyok foglalkoztatva. [...] Szerintem ez egy specifikus helyzet, hogy én vagyok férfiként gyeden, és ez engem extra módon elfáraszt. Főleg azért, mert bejön egy genderszerep, abszolút éreztem, hogy gyed extrás vagyok, a munkahely nem is veszi figyelembe, hogy kisgyerekes vagyok, nem érdekli, ugyanúgy terhelnek, mert én férfi vagyok, itthon meg megkapom, hogy hát, de nekem úgy is könnyű, én így is tudom csinálni. Ez inkább nem extra, hanem mínusz mínusz.”* Dózsaéknál a járvány előtt is az apa volt gyeden, mert a szintén diplomás felesége a gyermek születése előtt vállalkozóként dolgozott, ezért anyagilag előnyösebb volt számukra, hogy az apa fizetése alapján részesülnek a gyed extrában. Mivel az első gyed extrás időszak a Covid19 első hulláma idejére esett, amikor a legtöbb fahérgalléros otthoni munkavégzésre kényszerült, Dózsa nem érezte ezt többletterhelésnek, mert a felesége is otthon volt a gyerekekkel, és legalább annyit foglalkozott velük, mint ő. Ám a második hullám idején a feleségének már be kellett járni a munkahelyére, miközben Dózsa rugalmasan dolgozhatott otthonról is, így ő volt a gyermekkel az óvodabezárás alatt, vagy amikor beteg lett a gyerek. Mindezt extra terhelésnek érezte, és úgy gondolta, hogy neki ez férfiként még nehezebben megy, mint a nőknek. Ennek oka egyrészt az volt, hogy nem szokott hozzá, hogy napközben teljesen egyedül lássa el a gyermekét, másrészt pedig a munkahelyek legfeljebb a kisgyermekes anyákra vannak tekintettel, de a kisgyermekes apákra továbbra sem, mivel Magyarországon még mindig nagyon ritka, hogy az apa látja el a fő gondozói szerepet (Takács 2017, 2020, Sztáray Kézdy – Drjenovszky 2021, Szalma – Rékai 2019).

Mindez közvetetten befolyásolta Dózsa további gyermekvállalási terveit: szeretné, ha csak később születne második gyermekük, mert őt nagyon elfárasztotta a fizetett munkája és a gyermekgondozási feladatai összehangolása. Ugyanakkor a felesége ezt az időszakot a karrierépítésre tudta használni és ő már szeretne egy kistestvért. Bár megbeszélték, hogy a második gyereknél majd a feleség marad otthon a kicsivel, Dózsa úgy látja, hogy *„egy ilyen helyzet után nehéz lenne elképzelni, hogy a klasszikus szerep[hez visszatérve] tényleg csak hanyatt dőlök munka után és [azt mondom, hogy] hát ti itthon vagytok egész nap”*. Azaz úgy tűnik, hogy ennek a járványidőszak által előidézett kényszerszerepcserének akár hosszabb távon is lehet a családon belüli munkamegosztást formáló következménye.

Több interjúalanyunk beszámolt arról, hogy a Covid19-járvány alatt a férfiak is kivették a részüket a gyermekgondozásból. Például a 39 éves, élettársi kapcsolatban élő, magas iskolai végzettségű, fővárosi Léna férje sietett haza a fizetett munkájából,

hogy átvegye a gyermekfelügyeletet, és Léna legalább délutántól estig tudta a fizetett munkáját végezni. Ugyanakkor a 31 éves, gyeden lévő, diplomás, Budapesten élettársi kapcsolatban élő, egygyermekes Diana azt hangsúlyozta, hogy a családon belüli fizetetlen munkák megosztásának kiegyenlítetlenségét nagyban meghatározza, ki marad otthon: *„nyilván nagyobb százalékban én végzem a háztartási munkát, mert többet vagyok itthon, de hogyha ő is itthon lenne, akkor fifti-fifti lenne [ez az arány].”* Interjúalanyaink többségének tapasztalata szerint a háztartási munkák nagyrésze továbbra is a nőkre hárult, különösen akkor, ha a nő amúgy is otthon volt a gyerekekkel.

6.5. Jövőbeli bizonytalanságok és ökoszorongások

Egy német és amerikai válaszadókkal 2020. április–május folyamán végzett online vizsgálat eredményei azt mutatták, hogy a résztvevők a járvány kezdete óta inkább összpontosítottak a potenciális negatív jövőbeli eseményekre: azaz – ellentétben a világjárvány előtt tapasztaltakkal – negatívan gondoltak a jövőjükre, mint a múltjukra (Niziurski–Schaper 2021). Mindez pedig a szerzők szerint összefügg a magas szintű pszichológiai szorongással, ami a résztvevőket a járvány ideje alatt jellemezte. Az interjúkészítés során mi is érzékeltük, hogy több alanyunk szorongással tekint a jövőbe.

A korábban ismertetettek mellett olyan közvetett hatása is volt a pandémiának, hogy egyes interjúalanyokban felmerült, hogy *„érdemes-e beleszólni egy ilyen világba még egy gyermeket, mert ki tudja, hogy az még majd min fog keresztülmenni, amikor felnő”* (Tamara, 38 éves, egygyermekes, vidéken látogató kapcsolatban élő, érettségizett). A járvánnyal együtt járó általános bizonytalanság több interjúalanyánál is megjelent mint a gyermekvállalás ellen szóló érv. Közéjük tartozott a házas, egygyermekes, érettségizett harminc éves Bernadett, aki a férjével együtt már nagyon szeretett volna első gyermeke mellé egy kistestvért, de a Covid miatt e tervük megvalósítását átmenetileg elhalasztották: *„Csak jövőre szeretnénk, mert idén semmiképp se szerettem volna szülni, ebben a helyzetben egyáltalán nem.”*

A Covid19-járvány miatti konkrét szorongás mellett a klímaváltozás és a Föld túlnépesedése miatti aggodalmak is megjelentek mint olyan tényezők, melyek akár az egyéni reprodukcióval kapcsolatos döntésekre is hathatnak. Erre jó példa a 21 éves, nagyvárosi, látogató kapcsolatban élő, gyermektelen, egyetemista Dóra, akiben felmerült az a gondolat, hogy éppen a Föld túlnépesedése és ennek környezeti hatásai miatt lemondana a szülésről: *„inkább adoptálnék, mint szülnék még egy gyermeket”.*

A mintánkban Dórán kívül még Barbara, egy 27 éves, budapesti, diplomás, házasságban élő, egygyermekes anya számolt be arról, hogy a klímaváltozás és a környezeti problémák befolyásolják a gyermekvállalással kapcsolatos döntéseit, miközben bevallása szerint a Covid19-járványnak nem volt ilyen hatása az ő életére: *„A járvány szempontjából nem volt kérdés a gyerekvállalás, de a klímaváltozás, a természeti környezet pusztulása meg a nagyon durva túlnépesedés miatt bennem van kétség, az például befolyásol. Ezek miatt sokáig, egy-két évig, vacilláltam, hogy egyáltalán kell-e gyerek, s ha kell, akkor mennyi kell. Hát igen, de én azt gondolom, hogy saját szívem szerint én három-négy*

gyereket is bevállalnék, de emiatt nem. Emiatt maximum kettő, ami minket pótol népesség szempontjából.” Barbara tehát ebben a helyzetben az általa eredetileg kívánatosnak tartott gyermekszám csökkentését tartotta megfelelő megoldásnak.

A klímaváltozás és a Föld túlnépesedése miatti aggodalmak megjelentek az idősebb interjúalanyoknál is: a harmincas-negyvenes éveikben járók szintén beszámoltak arról, hogy mindez őket is aggasztja, azonban úgy tűnt, az ő gyermekvállalási döntéseiket e megfontolások kevésbé befolyásolják. Például a 42 éves, egygyermekes, alacsony iskolai végzettségű, élettársával falun élő Ilona sarkosan úgy fogalmazott, hogy *„Aki emiatt [a Föld túlnépesedése miatt] nem vállal gyereket, annak nincs ki a négy kereke.”* A legtöbben úgy tekintettek a klímaváltozással, a környezeti problémákkal és a Föld túlnépesedésével kapcsolatos kérdésekre, mint az életükben jelen lévő bajjós árnyakra, melyekkel szemben azonban tehetetlennek érzik magukat, mivel úgy látják, hogy egyéni szinten nincs befolyásuk ezek alakulásra.

7. Összefoglaló

Kutatásunkban arra a kérdésre kerestük a választ, hogy hogyan érintette a 18 és 45 év közötti korcsoport reprodukciós döntéseit a Covid19-járványhelyzet Magyarországon. Ennek a kérdésnek a vizsgálata azért is fontos, mert a nemzetközi összehasonlító vizsgálatok szerint hazánkban csökkent leginkább a járvány kitörése utáni kilenc hónapban a születések száma (Aassve et al. 2021, Sobotka 2021). Bár a kutatások szerint ennek nem az az oka, hogy nálunk jobban aggódtak a Covid19 miatt, mint más fejlett országokban, hanem a pronatalista családpolitika hatására átmenetileg megemelkedett a fertilitási ráta, és ebben a felívelő trendben volt érezhetően nagyobb mértékű a születések számának visszaesése.

Az interjú vizsgálat lehetővé tette, hogy jobban megértsük, milyen mechanizmusokon keresztül hathatott a járványhelyzet a reprodukciós döntésekre. A legfontosabb közvetlen hatásnak a járvány egészségügyi vetülete mutatkozott: az interjúalanyok közül ezt említették a legtöbben anélkül, hogy erre a tényezőre rákérdeztünk volna az interjúk során. Különösen azok aggódtak az egészségügyi szolgáltatásokhoz való hozzáférés korlátozottsága miatt a járvány idején, akiknek már volt gyermekük: ők jobban tisztában lehettek azzal, hogy milyen gyakran kell egészségügyi intézményeket látogatni a terhesgondozás időszaka alatt, illetve a szülést követően. Mivel az egészségügy hozzáférhetősége jelent meg legmarkánsabban az interjúalanyok között olyan tényezőként, ami hat(ott) reprodukciós döntéseikre a Covid19 kontextusában, így feltételezhető, hogy ezeknek a szolgáltatásoknak a – minél magasabb színvonalú és megbízhatóan működő – biztosítása segíthetné a gyermekvállalási tervek megvalósulását.

Míg az egészségügy leterheltsége csak negatív irányban hatott, addig a társadalmi távolságtartás hatása vegyes volt a gyermekvállalási tervekre. A pozitív hatások között szerepelt, hogy több ideje jutott a pároknak egymásra figyelni, vagy példá-

ul az apa az otthoni munkavégzésnek köszönhetően aktívabb részesévé válhatott gyermeke életének. Ugyanakkor negatív hatások is fellelhetők, hiszen akadt olyan interjúalanyunk, akit a *home office* üzemmód és a bölcsődék, óvodák lezárásának együttese abban erősített meg, hogy nem szeretne még egy gyermeket vállalni. Azt tapasztaltuk, hogy a gyeden és gyesen lévő anyák arról számoltak be, hogy az apa *home office*-ban való foglalkoztatása növelte a családi életük minőségét. Ugyanakkor azok az anyák és apák, akik az intézménybezárások idején maguk váltak gyermekük elsődleges gondozóivá, miközben ezzel párhuzamosan kereső tevékenységet is kellett folytatniuk az otthonukból, nagyon nehezen birkóztak meg a megnövekedett terhekkel – s ez negatív hatással lehetett további gyermekvállalási terveikre.

A családok anyagi stabilitása a járványhelyzettől függetlenül is nagyon fontos szerepet játszik a gyermekvállalással kapcsolatos döntések meghozatalában, s ez a dimenzió még fontosabbá válhat egy több szempontból bizonytalan krízis időszakában. Interjúalanyaink között volt olyan, aki az anyagi bizonytalanságok miatt halasztotta el a kistestvér vállalását. Ugyanakkor olyanok is akadtak, akik a járvány hatására nagyobb anyagi biztonságba kerültek (mivel nem tudtak a korábban megszokott módon pénzt költeni, hiszen sokféle szolgáltatás igénybevétele a járvány alatti lezárások miatt ellehetetlenült) – ez viszont nem lett hatással a gyermekvállalási terveikre. A járványhelyzet indirekt hatásai között említhetők még a családi és nemi szerepek változásai, melyek hosszabb távon szintén hathatnak a termékenységi döntésekre.

Találtunk arra is bizonyítékot, hogy nemcsak az aktuálisan megélt bizonytalanságok – mint például a munkahely elvesztésétől való félelem – befolyásolhatják a gyermekvállalási terveket, hanem az is, hogy az egyének miként ítélik meg jövőbeli kilátásaikat. Adatgyűjtésünk során megjelentek egyéni bizonytalanságok és olyan ökoszorongások is, melyek hatására megkérdőjeleződhet a jelenlegi és a jövőbeli társadalmi-környezeti adottságok alkalmassága arra, hogy gyermeket vállaljanak. Mintánkban a legfiatalabbak, azaz a húszas korosztály tagjai számoltak be leginkább ilyen aggodalmakról, melyek termékenységi döntéseiket is befolyásolhatják.

Jelen kutatás felhívta a figyelmet arra is, hogy a gyermekvállalás előtt állóknak fontos egy megbízhatóan működő, jó színvonalú egészségügyi rendszer hozzáférhetősége. Szintén pozitív hatása lehet a gyermekvállalással kapcsolatos döntésekre a jelenleginél szolidárisabb munkanélküli-ellátásnak, hiszen csökkentheti az anyagi kiszolgáltatottságot és ezáltal a jövőbeli fenyegetettség érzését is. A járvány alatti lezárások időszakában – amikor a bölcsődék, óvodák és iskolák bezártak – a dolgozó szülők nagyobb támogatására is szükség lett volna ahhoz, hogy ne csökkenjen körükben a gyermekvállalási kedv. Ilyen támogatás lehetett volna például – a más országokban a pandémia alatt sikerrel alkalmazott – munkaidő-kedvezmény biztosítása vagy olyan anyagi eszköz nyújtása, aminek a segítségével gyermekfelügyeleti szolgáltatást vehettek volna igénybe a szülők.

Végül szeretnénk hangsúlyozni, hogy a „jövő baljós árnyainak” minél hatékonyabb eloszlatása érdekében hasznos lenne nemcsak a megszületésig vagy az első

néhány évben támogatni a gyermeket vállalókat, de a megszületendő gyerekek felnövekedéséhez is pozitív kilátást kellene nyújtani megfelelő gyermekellátó és -gondozási rendszerek, valamint jó színvonalú iskolák működtetésével – s általában egy élhető világ reális ígéretével. Kutatási eredményeink alapján elmondható, hogy az élhető környezet megteremtése mint a jövőbe való befektetés az – idősebbekhez képest érthetően jóval környezettudatosabb – fiatalabb korosztályok számára szintén a gyermekvállalást befolyásoló, egyre meghatározóbb tényezővé válhat. Ezért azt is fontosnak tartjuk, hogy a jövőben további magyarországi és nemzetközi összehasonlító kutatások fókuszáljanak az élhető környezet és a gyermekvállalás kérdéseinek összefüggéseire.

Irodalom

- Aassve, A. – Cavalli, N. – Mencarini, L. – Plach, S. – Bacci, M. L. (2020): The COVID-19 pandemic and human fertility. *Science*, 24: 370–371.
<https://doi.org/10.1126/science.abc9520>
- Aassve, A. – Cavalli, N. – Mencarini, L. – Plach, S. – Sanders, S. (2021): Early assessment of the relationship between the COVID-19 pandemic and births in high-income countries. *PNAS*, 118(36). <https://doi.org/10.1073/pnas.2105709118>
- Aidukaite, J. – Saxonberg, S. – Szelewa, D. – Szikra, D. (2021): Social policy in the face of a global pandemic: Policy responses to the COVID-19 crisis in Central and Eastern Europe. *Social Policy Administration*, 55:358–373.
<https://doi.org/10.1111/spol.12704>
- Begall, K. – Mills, M. (2011): The Impact of Subjective Work Control, Job Strain and Work–Family Conflict on Fertility Intentions: a European Comparison. *European Journal of Population*, 27, 433. <https://doi.org/10.1007/s10680-011-9244-z>
- Bernardi, L. – Huinink, J. – Settersten, R. A. (2019): The life course cube: A tool for studying lives. *Advances in Life Course Research*, 41, 100258.
<https://doi.org/10.1016/j.alcr.2018.11.004>
- Bernardi, L. – Mynarska, M. – Rossier, C. (2015): Uncertain, changing and situated fertility intentions. In Philipov D. – Liefbroer, A. C. – Klobas, J. (eds.): *Reproductive decisionmaking in a macro-micro perspective*. Dordrecht: Springer, 113–139.
https://doi.org/10.1007/978-94-017-9401-5_5
- Blaskó Zs. (2006): Nők és férfiak – keresőmunka, házimunka. *KSH NKI Kutatási jelentések* 82. KSH Népeségstudományi Kutató Intézet, Budapest.
- Braun, V. – Clarke, V. – Hayfield, N. – Terry, G. (2019): Thematic Analysis. In Liamputtong, P. (ed.): *Handbook of Research Methods in Health Social Sciences*. Singapore: Springer, 843–860. https://doi.org/10.1007/978-981-10-5251-4_103

- Campisi, N. – Kulu, H. – Mikolai, J. – Klüsener, S. – Myrskylä, M. (2020): A spatial perspective on the Nordic fertility decline: the role of economic and social uncertainty in fertility trends. *Working Paper*. 49, November.
<https://doi.org/10.4054/MPIDR-WP-2020-036>
- Czymara, C. S. – Langenkamp, A. – Cano, T. (2021): Cause for concerns: gender inequality in experiencing the COVID-19 lockdown in Germany. *European Societies*, 23:sup1, 68–81. <https://doi.org/10.1080/14616696.2020.1808692>
- ECDC [European Centre for Disease Prevention and Control] (2020): A Covid19-járvány nyomán hozott, a közösségi kontaktusokat korlátozó intézkedésekkel kapcsolatos megfontolások. *Technikai jelentés*. ECDC: Stockholm.
- EMMI (2020): Az EMMI Egészségügyi Szakmai Kollégium Szülészeti-Nőgyógyászati és Asszisztált Reprodukció Tagozata ajánlása a COVID-19 eljárásrenddel kapcsolatban. <https://kollegium.aeek.hu/Dokumentumok/Index> (Letöltve: 2022. május 23.)
- Esping-Andersen, G. – Billari, F. C. (2015): Re-theorizing family demographics, *Population and Development Review*, 41(1): 1–31.
<https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2015.00024.x>
- Eurostat (2020): Temporary absences from work higher for women than men.
<https://ec.europa.eu/eurostat/web/products-eurostat-news/-/ddn-20200708-2>
 (Letöltve: 2022. június 3.)
- Fahlén, S. – Oláh, L. S. (2018): Economic uncertainty and first-birth intentions in Europe. *Demographic Research*, 39(1): 795–834.
<https://doi.org/10.4054/DemRes.2018.39.28>
- Fodor É. – Gregor A. – Koltai J. – Kováts E. (2021): The impact of COVID-19 on the gender division of childcare work in Hungary. *European Societies*, 23. suppl., 95–110. <https://doi.org/10.1080/14616696.2020.1817522>
- Goldscheider, F. – Bernhardt, E. – Lappegård, T. (2015): The Gender Revolution: A Framework for Understanding Changing Family and Demographic Behavior. *Population and Development Review*, 41: 207–239.
<https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2015.00045.x>
- Guetto, R. – Bazzani G. – Vignoli, D. (2022): Narratives of the future and fertility decision-making in uncertain times. An application to the COVID-19 pandemic. *Vienna Yearbook of Population Research*, 20(1): 1–38.
<https://doi.org/10.1553/populationyearbook2022.res1.6>
- Gyarmati A. (2022): Az alacsony bérek oka és következményei a szociális ágazatban. <https://ellensuly.hu/az-alacsony-berek-oka-es-kovetkezmenyei-a-szocialis-agazatban/>
 (Letöltve: 2022. október 14.)
- Hall, K. S. – Samari, G. – Garbers, S. – Casey, S. E. – Diallo, D. D. – Orcutt, M. – Moresky, R. T. – Martinez, M. E. – McGovern, T. (2020): Centring sexual and reproductive health and justice in the global COVID-19 response. *Lancet*, 395(10231): 1175–7. [https://doi.org/10.1016/S0140-6736\(20\)30801-1](https://doi.org/10.1016/S0140-6736(20)30801-1)

- ILO (2020): *Monitor 2nd Edition: COVID-19 and the World of Work. Updated Estimates and Analysis*. https://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---dgreports/---dcomm/documents/briefingnote/wcms_740877.pdf (Letöltve: 2022. október 14.)
- Joshi, H. (2002): Production, reproduction, and education: women, children, and work in a British perspective. *Population and Development Review*, 28: 445–74. <https://www.jstor.org/stable/3092836>
- Karavadra, B. – Stockl, A. – Prosser-Snelling, E. – Simpson, P. – Morris, E. (2020): Women’s perceptions of COVID-19 and their healthcare experiences: a qualitative thematic analysis of a national survey of pregnant women in the United Kingdom. *BMC Pregnancy Childbirth* 20, 600. <https://doi.org/10.1186/s12884-020-03283-2>
- Köllő J. (2018): Aktivitás, foglalkoztatás, munkanélküliség és bérek. In Fazekas, K. – Sabó-Morvai, Á. (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör 2017*. Budapest: KRTK, 53–61.
- Köllő J. (2020): Foglalkoztatás a koronavírus-járvány első hullámának idején. In Fazekas, K. – Elek, P. – Hajdu, T. (szerk.): *Munkaerőpiaci tükrök 2019*. Budapest: KRTK, 220–232.
- Köllő, J. – Oblath G. – Scharle Á. (2020): Munkaerőpiaci helyzet a járvány kitörése előtt. In Fazekas, K. – Kónya, I. – Krekó, J. (szerk.): *Munkaerőpiaci Tükör 2020*. Budapest: KRTK, 37–55.
- Kövér Á. (2020): Családpolitika, biopolitika és politikai technológiák. In Kucsera, Cs. – Rácz, A. (szerk.): *Életfordulók – gyermekkortól időskorig*. Vác: Apór Vilmos Katolikus Főiskola.
- KSH (2020): 3,8% volt a munkanélküliségi ráta. <https://www.ksh.hu/gyorstajekoztatok/#/hu/document/mun2004> (Letöltve: 2022. november 7.)
- Kurowska, A – Matysiak, A. – Osiewalska, B. (2022): Working from home during Covid-19 pandemic and changes to fertility intentions among parents. *LabFam Working Papers*, 22/2022 (398).
- Liefbroer, A. C. – Klobas, J. A. – Philipov, D. – Ajzen, I. (2015): Reproductive Decision-Making in a Macro-Micro Perspective: A Conceptual Framework. In Philipov, D. – Liefbroer, A. C. – Klobas, J. E. (eds.): *Reproductive decision-making in a macro-micro perspective*. Dordrecht: Springer, 1–17.
- Luppi, F. – Arpino, B. – Rosina, A. (2020): The impact of COVID-19 on fertility plans in Italy, Germany, France, Spain and UK. *Demographic Research*, 43: 1399–1412. <https://doi.org/10.4054/DemRes.2020.43.47>
- Magyar Közlöny (2020): A Kormány 40/2020. (III. 11.) Korm.rendelete veszélyhelyzet kihirdetéséről.
- Makay Zs. (2019): The family support system and female employment. Chapter 5 in Monostori J. – Őri P. – Spéder Zs. (eds.): *Demographic Portrait of Hungary 2018*. Budapest: Hungarian Demographic Research Institute.

- Makay Zs. (2020): Miért kell sokat várni a babára? Teherbeesési nehézségek, életkori hatások és asszisztált reprodukció Magyarországon. *Demográfia*, 63(2-3): 137–170. <https://doi.org/10.21543/Dem.63.2-3.1>
- Malicka, I. – Mynarska, M. – Świdarska, J. (2021): Perceived consequences of the COVID-19 pandemic and childbearing intentions in Poland. *Journal of Family Research*, 33(3): 674–702. <https://doi.org/10.20377/jfr-666>
- Margaria, A. (2021): Fathers, Childcare and COVID-19. *Feminist Legal Studies*, 29: 133–144. <https://doi.org/10.1007/s10691-021-09454-6>
- Moyer, C. A. – Compton, S. D. – Kaselitz, E. – Muzik, M. (2020): Pregnancy-related anxiety during COVID-19: a nationwide survey of 2740 pregnant women. *Archives of Women's Mental Health*, 23: 757–765. <https://doi.org/10.1007/s00737-020-01073-5>
- Murinkó L. – Szalma I. (2015): Men's Fertility in Second Unions in Three European Countries: The Effect of Parenthood Status. *Finnish Yearbook of Population Research*, 50, 53–70. <https://doi.org/10.23979/fypr.51497>
- Ní Bhrolcháin, M. – Beaujouan, É. (2011): Uncertainty in fertility intentions in Britain, 1979-2007. *Vienna Yearbook of Population Research*, 9, 99–129. <http://www.jstor.org/stable/41342807> (Letöltve: 2020. november 7.)
- Niziurski, J.A. – Schaper, M.L. (2021): Psychological wellbeing, memories, and future thoughts during the Covid-19 pandemic. *Current Psychology*, <https://doi.org/10.1007/s12144-021-01969-0>
- Ogan, M. A. – Monk, J. K. – Kanter, J. B. – Proulx, C. M. (2021): Stress, Dyadic Coping, and Relationship Instability During the COVID-19 Pandemic. *Journal of Social and Personal Relationships*, 38(10), 2944–2964. <https://doi.org/10.1177/02654075211046531>
- Philipov, D. – Bernardi, L. (2012): Concepts and operationalisation of reproductive decisions. Implementation in Austria, Germany, Switzerland. *Comparative Population Studies – Zeitschrift für Bevölkerungswissenschaft*, 36 (2–3), 495–530. <https://doi.org/10.12765/CPoS-2011-14>
- Raybould, A. – Sear, R. (2021): Children of the (gender) revolution: A theoretical and empirical synthesis of how gendered division of labour influences fertility. *Population Studies*, 75 (2): 169–190. <https://doi.org/10.1080/00324728.2020.1851748>
- Rövid I. – Erát, D. – Füzér, K. (2021): A párkapcsolat, a gyermeknevelés és a társadalmi tőke szerepe a szubjektív jóllét alakulásában. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 11(1): 62–83. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.1.62>
- Schmid, L. – Wörn, J. – Hank, K. – Sawatzki, J. – Walper, S. (2021): Changes in employment and relationship satisfaction in times of the COVID-19 pandemic: Evidence from the German family Panel, *European Societies*, 23:sup1, 743-758, <https://doi.org/10.1080/14616696.2020.1836385>

- Shorey, S. – Chan, V. (2020): Lessons from past epidemics and pandemics and a way forward for pregnant women, midwives and nurses during COVID-19 and beyond: A meta-synthesis, *Midwifery*, 90: 102821.
<https://doi.org/10.1016/j.midw.2020.102821>
- Sik D. – Zakariás I. (2021): Járvány és válság – rászorultsági és segítési viszonyok a Covid19 első hulláma idején. *Regio*, 29(2):24–72.
<https://doi.org/10.17355/rkkpt.v29i2.24>
- Sobotka, T. – Jasilioniene, A. – Alustiza Galarza, A. – Zeman, K. – Németh, L. – Jdanov, D. A. (2021): Baby bust in the wake of the COVID-19 pandemic? First results from the new STFF data series. (Preprint). Rostock: Max Planck Institute for Demographic Research. <https://doi.org/10.31235/osf.io/mvy62>
- Sobotka, T. – Skirbekk, V. – Philipov, D. (2011): Economic Recession and Fertility in the Developed World. *Population and Development Review*, 37: 267–306.
<https://doi.org/10.1111/j.1728-4457.2011.00411.x>
- Somogyi N. – Nagy, B. – Geambaşu R. – Gergely O. (2022): ‘The children, the family, the household, and myself, these made the quarantine up for me, and I was really happy with it’ – positive evaluations of the first COVID-19 lockdown among middle-class Hungarian mothers. *Journal of Family Studies*,
<https://doi.org/10.1080/13229400.2022.2103017>
- Spéder Zs. – Kapitány B. (2014): Failure to Realize Fertility Intentions: A Key Aspect of the Post-communist Fertility Transition. *Popul Res Policy Rev*, 33, 393–418.
<https://doi.org/10.1007/s11113-013-9313-6>
- Sullivan, C. – Lewis, S. (2001): Home-based telework, gender, and the synchronization of work and family: Perspectives of teleworkers and their co-residents. *Gender, Work & Organization*, 8(2): 123–145. <https://doi.org/10.1111/1468-0432.00125>
- Sweet, L. – Bradfield, Z. – Vasilevski, V. – Wynter, K. – Hauck, Y. – Kuliukas, L. – Homer, C. – Szabo, R. A. – Wilson, A. N. (2021): Becoming a mother in the ‘new’ social world in Australia during the first wave of the COVID-19 pandemic. *Midwifery*, 98: 102996. <https://doi.org/10.1016/j.midw.2021.102996>
- Szabo, T. G. – Richling, S. – Embry, D. D. – Biglan, A. – Wilson, K. G. (2020): From helpless to hero: promoting values based behavior and positive family interaction in the midst of COVID-19. *Behavior Analysis in Practice*, 13(3): 568–76.
<https://doi.org/10.1007/s40617-020-00431-0>
- Szalma I. (2011): A munkaerő-piaci helyzet hatása az első tartós párkapcsolat kialakítására és a szülővé válásra Magyarországon. Doktori (PhD) értekezés. Budapesti Corvinus Egyetem, Szociológia Doktori Iskola.
- Szalma I. – Rékai K. (2019): Szülői felügyeleti jog, kapcsolattartás és tartásdíjfizetés a különélő magyar szülők gyakorlatában. *Szociológiai Szemle*, 29(4): 83–114. <https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2019.4.4>
- Szalma I. – Takács J. (2014): Gyermektelenség – és ami mögötte van. Egy interjú vizsgálat eredményei. *Demográfia*, 57 (2): 109–137.

- Szalma I. – Takács J. (2013): Should men have more rights...? Gender-role-related attitudes before and during the 2008 crisis. 207-234. In: G. Jónsson – K. Stefánsson (szerk.) *Retrenchment and Renewal? Welfare States in Times of Economic Crises*. Helsinki: NordWel.
- Szalma I. – Takács J. (2018a): Is there voluntary childlessness at all in Hungary? In Sappleton, N. (szerk.): *Voluntary and Involuntary: The Joys of Otherhood?* Manchester: Emerald Publishing Limited, 309–337.
- Szalma I. – Takács J. (2018b): A gyermektelenség mintázatai magyar férfiak körében: egy interjú vizsgálat folytatása. *Szociológiai Szemle*, 28 (3): 60–86. <https://doi.org/10.51624/SZOCSEMLE.2018.3.4>
- Szalma I. – Takács J. (2022): Exploring older men's pathways to childlessness in Hungary: Did the change of policy regime matter? *Social Inclusion* 10(3): 138–148. <https://doi.org/10.17645/si.v10i3.5248>
- Szikra D. (2018): Ideológia vagy pragmatizmus? Családpolitika az orbáni illiberális demokráciában. In Bozóki, A. – Füzér, K. (szerk.): *Lépték és ironia. Szociológiai kalandozások*. Budapest: MTA Társadalomtudományi Kutatóközpont – L'Harmattan Kiadó, 219–241.
- Sztáray Kézdy É. – Drjenovszky Zs. (2021): Gondoskodásvizonyok a gyermekükkel otthon lévő apák családjában Magyarországon. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 11(4):138–161. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.4.138>
- Takács J. (2017): Aktívan törődő apák Magyarországon. *Szociológiai Szemle*, 27(3):104–126.
- Takács J. (2020): How involved are involved fathers in Hungary? Exploring caring masculinities in a post-socialist context. *Families, Relationships, and Societies*, 9(3):487-502. <https://doi.org/10.1332/204674319X15592179267974>.
- Tippett, A. (2021): Life on pause: An analysis of UK fertility patients' coping mechanisms after the cancellation of fertility treatment due to COVID-19. *Journal of Health Psychology*, 27(7):1583–1600. <https://doi.org/10.1177/1359105321999711>
- Uzzoli A. – Kovács S., Zs. – Páger, B. – Szabó, T. (2021): A hazai COVID-19-járványhullámok területi különbségei. *Területi Statisztika*, 61(3): 291–319. <https://doi.org/10.15196/TS610302>
- Vida, A. (2021): A professzionális gondoskodás konstrukciója és válsága az idősellátásban dolgozók perspektívájából. *Socio.hu Társadalomtudományi Szemle*, 11(4): 69–84. <https://doi.org/10.18030/socio.hu.2021.3.69>
- Vignoli D. – Guetto, R. – Bazzani, G. – Pirani, E. – Minello, A. (2020): A reflection on economic uncertainty and fertility in Europe: The Narrative Framework. *Genus*, 76: 28. <https://doi.org/10.1186/s41118-020-00094-3>
- Voicu, M – Bădoi, D. (2021): Fertility and the COVID-19 crisis: do gender roles really matter? *European Societies*, 23(suppl.): 199–214. <https://doi.org/10.1080/14616696.2020.1822537>

- Weitzer, J. – Papantoniou, K. – Seidel, S. – Klösch, G. – Caniglia, G. – Laubichler, M. – Bertau, M. – Birman, B. M. – Jäger, C. C. – Zenk, L. – Steiner, G. – Schernhammer, E. (2021): Working from home, quality of life, and perceived productivity during the first 50-day COVID-19 mitigation measures in Austria: a cross-sectional study. *International Archives of Occupational and Environmental Health*, 94(8): 1823–1837. <https://doi.org/10.1007/s00420-021-01692-0>
- Westoff, C. F. – Ryder, N. B. (1977): The predictive validity of reproductive intentions. *Demography*, 14 (4), 431–453. <https://doi.org/10.2307/2060589>
- Wheatley, D. (2012): Good to be home? Time-use and satisfaction levels among home-based teleworkers. *New Technology, Work and Employment*, 27(3): 224–241. <https://doi.org/10.1111/j.1468-005X.2012.00289.x>
- Wilde, J. – Chen, W. – Lohmann, S. (2020): COVID-19 and the Future of US Fertility: What Can We Learn from Google? *MPIDR Working Paper WP*, 034, <https://doi.org/10.4054/MPIDR-WP-2020-034>
- UNFPA (2021): How will the COVID-19 pandemic affect births? Technical Brief. <https://www.unfpa.org/sites/default/files/pubpdf/How%20will%20the%20COVID-19%20pandemic%20affect%20births.pdf> (Letöltve: 2022. szeptember 26.)
- Zentai V. (2021): Szolidaritási kezdeményezések a gazdaság és a munka világában. *Regio*, 29(2):130–155. <https://doi.org/10.17355/rkkpt.v29i2.130>

Oksági következtetések

A statisztikaelmélettől a társadalomtudományi alkalmazásokig és vissza

Causal inference.

From statistical theory to social science applications and back

Rakovics Zsófia¹

<https://doi.org/10.51624/SzocSzemle.2022.3.5>

Beérkezés: 2022. 02. 01.

Átdolgozott változat beérkezése: 2022. 07. 05.

Elfogadás: 2022. 09. 03.

Módszeresen – beszámoló

Bevezetés

A 2016-ban indult *Módszeresen* vitasorozat² egyik fő célkitűzése – ahogy Németh Renáta az esemény felvezetőjében összegezte –, hogy teret adjon a dinamikusán változó társadalomkutatási módszertan konstruktív kritikai megvitatásának.

A társadalomtudósok természetesen nemcsak leírni igyekeznek a vizsgált társadalmakat, hanem azok működési folyamatainak megértésére törekszenek, azaz oksági állításokat szeretnének megfogalmazni, annak ellenére, hogy az elérhető adatok erre sokszor nem alkalmasak (lásd Németh 2014). A vitasorozat tizedik alkalma ezért az okság kérdését járta körbe, az ELTE Társadalomtudományi Kar és a Társadalomtudományi Kutatóközpont szervezésében, *Oksági következtetések: A statisztikaelmélettől a társadalomtudományi alkalmazásokig és vissza* címmel. A jubileumi rendezvény három felkért előadója és előadásai témái a következők:

Janky Béla (közgazdász-szociológus, a BME Szociológia és Kommunikáció Tanszékének egyetemi docense, a TK Szociológia Intézetének kutatója, tudományos főmunkatársa) előadása a társadalomtudományokban, kiemelten a közgazdaság-

¹ ELTE Társadalomtudományi Kar Szociológia Doktori Iskola, ELTE Társadalomtudományi Kar Társadalomkutatások Módszertana Tanszék, Research Center for Computational Social Science (RC2S2), e-mail: zsofia.rakovics@tat.k.elte.hu

² A vitasorozat előadásai elérhetőek a TK Módszertani Képzési Központjának aloldalán, illetve a TK Kutatási Dokumentációs Központjának archívumában.

tanban alkalmazott oksági következtetésekre vonatkozó elméletek ismertetését célozta. Bemutatta azokat az alapfogalmakat, amelyekkel a Judea Pearl-féle oksági statisztikai irányzat dolgozik, vázolta az oksági következtetések különböző elméletei körüli élénk tudományos vita néhány fontos pontját, és tudományszociológiai megfontolásokat is érintett.

Ferenci Tamás (biostatistikus és orvosbiológiai mérnök, az Óbudai Egyetem docense) hozzászólásában az oksági következtetések epidemiológiai alkalmazásairól beszélt, tudománytörténeti aspektusokra is kitérve.

Rudas Tamás (matematikus, statisztikus, szociológus, az ELTE TáTK Statisztika Tanszékének professzora) előadásának címe *A túl egyszerű okságtól a túl bonyolult okságig* volt, amelyben összefoglalta a statisztika oksági elméleteinek lényeges állításait, majd kritikusan elemezte azokat.

A beszámoló a továbbiakban nem követi az esemény időrendjét, hanem a rendezvény címében megjelölt irányban – a statisztikaelmélettől a tudományos alkalmazásokig – halad.

A kauzalitás természete és Pearl okságelméletének kritikája

Rudas Tamás két példával kezdte előadását, hogy érzékeltesse a triviálisnak ható oksági állítások problematikáját. Gyakran találkozunk társadalomtudományi szempontból releváns oksági állításokkal, mint például: „A tanárok boldogabbak, mint az a fizetésükből következne, mert lelkesíti őket a tanári hivatás.” Egy-két részletező kérdés feltevésével azonban (például: Honnan tudhatjuk, hogy a fizetés hat-e a boldogságra, vagy valamilyen más tényező?) könnyen belátható, hogy egy ilyen állítás tudományos szempontból nehezen értelmezhető. Ugyanilyen problémás „A dohányzás káros az egészségre” állítás, hiába tűnik nyilvánvalónak az oksági összefüggés.

Ronald A. Fisher brit matematikus, statisztikus 1950-es évektől kezdődően vizsgálta a dohányzás egészségkárosító hatását (lásd Fisher 1957, 1958a, 1958b, 1959). Fisher – aki maga is pipázott – amellet érvelt, hogy a dohányzás nem feltétlenül okoz tüdőrákot. Bemutatta, hogy a megfigyelt korreláció nem feltétlenül jelent kauzális kapcsolatot, hiszen nem lehet kizárni olyan zavaró – ún. *confounder* – tényező jelenlétét, amely a dohányzással és az egészségi állapottal is összefügg. Például létezhet valamilyen genetikai jellemző (lásd Fisher 1958b, 1958c), amely mindkettőre hat. Fisher érvelése, kételkedésre sarkalló gondolatmenete meghatározóvá vált az oksággal foglalkozó statisztikaelmélet számára. Rudas két tudományos állítást idézett, amelyek a dohányzás miatt bekövetkezett halálozási arányra vonatkoztak: az első egyharmados, a második kétharmados halálozási arányt állapított meg. Ezek, bár első ránézésre egyértelmű és megingathatatlan tudományos állításoknak tűnhetnek, mégis ellentmondanak egymásnak. Rudas – hivatkozva a fisheri érvelésre – rávilágított arra, hogy fontos szkepszissel és kritikával megközelíteni az ilyen „tudományos igazságokat”.

Az oksági állítások felülvizsgálatának alapelveit is ismertette: akkor állapítható meg egy kezelés oksági hatása, 1) ha eldönthető, hogy adunk-e kezelést vagy sem az adott alanynak, azaz az okság manipulálható, illetve 2) ha minden potenciális befolyásoló tényező szempontjából azonos a kezelt és a kontrollcsoport. Ezek persze bizonyos tudományterületek, illetve kutatási kérdések esetén könnyebben értelmezhetők és kivitelezhetők, mint máshol. A társadalomtudományok esetében általában nem teljesülnek a fenti kritériumok: 1) a társadalomtudományos kutatások során jellemzően megfigyeléses vizsgálatok állnak rendelkezésre, amelyek során nem manipulálhatók a releváns tényezők. 2) Jelen lehet a *non-compliance*, azaz a kutatásban részt vevők nem fogadják el a „kezelést”, nem engedelmeskednek a kutatók kéréseinek, utasításainak, ráadásul 3) a megfigyelt egyének lemorzsolódhatnak, kieshetnek a kutatásból (*dropout* jelenség). 4) Nehéz megállapítani vagy biztosítani a külső érvényességet, illetve 5) nem azonos összetételű a kezelt és a kontrollcsoport. Rudas kitért a tényellentetés (*counter-factual*) állítás fogalmára; megjegyezte, hogy ideális esetben a hatás mérésének pillanatában ugyanazon egyént kellene megfigyelni a kezelés mellett és anélkül is, ami persze nem lehetséges. A randomizált kísérletek esetében is csak várhatóan azonos a kezelt és a kontrollcsoport.

Statisztikaelméleti szempontból kiemelte Jerzy Neyman és Donald B. Rubin munkásságát (lásd például Neyman 1923, 1937, Rubin 1974, 1978, 2005) és a nyomukban alakult statisztikai iskolát, amely az oksági következtetések esetén a hatás nagyságát igyekszik megállapítani, illetve a Judea Pearl-féle iskolát, amely a hatás létét, tényét igyekszik megragadni. Rudas Tamás azt állította, hogy a megfigyeléses vizsgálatokon nyugvó kutatások, illetve a nem megfelelően randomizált kísérletek esetében „sem az oksági hatás tényét, sem pedig nagyságát nem lehet megállapítani”.

Judea Pearl – izraeli–amerikai származású mérnökinformatikus – kauzalításra vonatkozó elméletének (Pearl 1995, 2009) főbb állításait Rudas a következőképpen összegezte: amennyiben ismertek az oksági hatások, azok irányított gráfokkal írhatók le, a csúcsok változókat, az irányított élek (nyilak) közvetlen oksági hatásokat fejeznek ki. Itt megemlítette Németh Renátával közös munkáit (lásd például Németh–Rudas 2013a, 2013b), amelyek az irányított aciklikus gráfok (*directed acyclic graph*, röviden: DAG) használatára vonatkoznak. „Egy ilyen struktúrából kiolvashatóak feltételes függetlenségek, amelyek megfigyeléses (nem kísérleti) adatokban is megnyilvánulnak.” Rudas szerint „ez az igazi varázslat Pearl javaslatában”, mert „ezek tesztelésével megfigyeléses adatokból is következtethetünk az oksági kapcsolatokra.”

Rudas hangsúlyozta az oksági összefüggések felfedezése és feltalálása közötti különbséget. Előadásában a Pearl-féle – Pearl által felfedezésként eladni kívánt – elmélet eredményeit feltalálásként aposztrofálta. Szerinte, ha kellően bonyolult, vagyis – az előadás címében említett – „túl bonyolult” tudományos állításokat fogalmazunk meg, ahogyan Pearl teszi, akkor „inkább csodálókkal, mint kritikusokkal fogunk találkozni”. Másképpen fogalmazva: a kellőképpen bonyolult állítások tartalmatlansága, újdonságot nem rejtő volta kisebb valószínűséggel lepleződik le a tudományos közösség előtt.

Rudas ezt követően Pearl egyik példáját mutatta be, amely egy autó beindításához kapcsolódik. Pearl szerint a példa tanulsága, hogy „[h]a egy jelenségnek két független oka lehet, akkor ismerve a jelenséget, a két ok összefüggővé válik”. Legyen az akkumulátor és az autó tankjának feltöltöttsége a két faktor, amelyeket függetlennek feltételezhetünk, azonban amint az autó elindul, már tudni lehet, hogy nincs lemerülve az akkumulátor, és a tank sem üres, azaz a két tényező összefüggővé válik. Ezt a jelenséget Berkson-paradoxonnak nevezik, és már Judea Pearl előtt leírták, legelőször orvostudományi kutatások nyomán (Berkson 1946), ahogy később Ferenczi Tamás is megerősítette hozzászólásában.

Rudas szerint a szabály – melynek értelmében a közös okozatot feltételbe téve az eredetileg független okok összefüggővé válnak –, amelyet Pearl univerzálisnak tart, nem az. Előadásában bemutatott egy olyan példát, amely megfelel pearli kritériumoknak, mégsem következik be a Berkson-paradoxon. A példa tárgya egy azonos valószínűséggel három fokozatban (0, 1, 2) világító lámpa. Tegyük fel, hogy két személy „A és B külön-külön tudja a fényerősséget befolyásolni, mindketten felfelé vagy lefelé 1-1 fokozattal (2-ből felfelé 0, 0-ból lefelé 2 lesz)”. A lámpa aktuális fényerősségétől függetlenül egyforma valószínűséggel váltanak fel vagy le, azonban „megfigyelve a lámpa állapotát ezután, és ezt a feltételbe téve, A és B kapcsolásainak eloszlása független marad”. Látjuk, hogy bár az ok valószínűsége, A és B személyek determinisztikusan meghatározzák a lámpa fényességét.

Az ellenpélda úgy kritizálható, hogy egyikük sem tudja, mi lesz az együttes hatás, tehát ez nem „olyan” okság. Rudas lényegi kritikája az, hogy Pearl és követői nem teszik világossá, mit értenek okság alatt. Úgy tesznek oksági állításokat, hogy nem definiálják a központi fogalmat. Rudas javaslata szerint csak azután érdemes gondolkodni a helyes elemzési eljárásról, miután definiáltuk a kutatásunk során az okság fogalmát.

Oksági statisztika a közgazdaságtanban

Janky Béla előadását a közgazdasági Nobel-díj 2021. évi nyerteseivel kezdte, mert Joshua D. Angrist és Guido W. Imbens az elismerést az oksági kapcsolatok elemzésében végzett módszertani hozzájárulásukért kapták (lásd például Angrist et al. 1996, Imbens–Rubin 2015), ami érzékelteti az okság problémájának fontosságát a közgazdaságtudományban is. Hozzátette, hogy Guido W. Imbens az oksági következtetések mellett gépi tanulási eljárásokkal (Athey–Imbens 2019), illetve azok lehetséges alkalmazásának vizsgálatával (Imbens 2020) is foglalkozik, mert Imbens és más közgazdászok szerint oksági elemzésben is hatékonyan becsülhetők hatásnagyságok gépi tanulás segítségével (Athey et al. 2017), így ezek alkalmazása és fejlesztése is fontos kutatási területté vált a közgazdaságtudományban. Janky szerint nem csak a közgazdászok körében, illetve a tágabb társadalomtudományos közösségben váltak elterjedtebbé a gépi tanulási eljárások, hanem az ipari és üzleti szférában is gyorsan terjednek, ugyanakkor kritikái is akadnak a használt módszereknek. Kö-

zülük Janky a mérnökinformatikus Judea Pearl-t emelte ki, aki maga is jelentős szerepet játszott gépi tanulási eljárások, például a bayesi hálózatok kifejlesztésében és a mesterséges intelligencia valószínűségi modellezésében.

A gépi tanulási eljárásoktól mind a közgazdászok, mind a mérnökinformatikusok „oksági összefüggések azonosítását” várják – mondta Janky –, azonban amíg a közgazdász kutatók megbízhatóbban és pontosabban szeretnék azonosítani az oksági kapcsolatokat a gépi tanulási eljárások segítségével, addig a mérnökinformatikusok fordítva gondolkodnak: az oksági statisztikától várják, hogy az segítse a gépi tanulási algoritmusok fejlesztését, hogy azok rászolgálhassanak a mesterséges intelligencia kifejezésre.

A Pearl-féle oksági statisztika – az ún. „gépi gondolkodás” – elméletvezérelt, szemben a klasszikus gépi tanulással, amely adatvezérelt. Janky a pearli elmélet összefoglalóját ebből a kiindulópontból építette fel, kifejtve, hogy mit is jelent az elméletvezéreltség: A kutatóknak előzetesen, a kutatás tárgyához kapcsolódó elméleti tudást felhasználva fel kell rajzolniuk egy oksági gráfot: azonosítva a változók közötti mérhető és nem mérhető oksági kapcsolatokra vonatkozó előfeltevéseket, meghatározva a változók közötti kapcsolatok irányát, illetve kizárva bizonyos változók közötti kapcsolatokat. Mindez Rudas Tamás előadásában (lásd például Németh–Rudas 2013a, 2013b) is elhangzott, azonban Janky példákat is mutatott az elméletet leképező irányított aciklikus gráfra. Janky hozzátette, hogy ez a megközelítés segíthet a regressziós modellt alkalmazó társadalomtudósoknak is, hiszen az oksági gráf felrajzolásakor azonosíthatók például azok a háttérváltozók, amelyekre nem szabad kontrollálni a modellben, mert elfedhetik a vizsgálni kívánt hatást.

Janky Béla ugyanakkor megerősítette a Pearl-féle elméletre vonatkozó kritikát, és hozzátette, hogy a kortárs közgazdaságtani alkalmazások is hasonló érvelést alkalmaznak: Pearl és Imbens között hosszabb vita folyt, melynek egyik sarokpontja a manipulálhatóság, mert a közgazdaságtanban sem lehetséges a releváns tényezők szabad manipulálása. Janky szerint ennek következtében az elemzési kérdések is különbözőek a két szemléletben. A Pearl elméletét alkalmazók az „elméleti önálló hatás”, míg a közgazdászok a „kezelés eredmény[ének]” kimutatására törekednek. Janky egyetértett Rudas Tamás kritikájával abban is, hogy feltalálásként kategorizálhatók a pearli elmélet eredményei, szerinte is egy olyan javaslatról van szó, amely az oksági kapcsolatok bizonyos típusát képes rekonstruálni, de másokat, köztük a társadalomtudományiakat, nem feltétlenül.

Oksági következtetések az epidemiológiában

Ferenci Tamás az oksági következtetések epidemiológiai alkalmazásairól beszélt előadásában, a kutatások fejlődéstörténete mentén rámutatva arra, hogy az oksági elemzés az epidemiológiában bizonyos értelemben más tudományterületektől függetlenül, az elméleti keretek pontos meghatározása nélkül alakult.

Az epidemiológiában kevés kivételt (például a gyógyszerkutatásokat) leszámítva – amelyek esetében lehetséges randomizált kontrollált kísérleteket végezni – megfigyeléses vizsgálatokkal dolgoznak a kutatók. A megfigyeléses vizsgálatok során azonban problémás az oksági következtetések levonása (ahogy erről a másik két előadásában is volt szó). A megfigyeléses vizsgálatokon alapuló kutatásoknak foglalkozniuk kell az ún. *confounding* változók, vagy másképpen, a zavaró változók kérdésével. Ferenci röviden felidézte, hogy a zavaró változó: 1) összefügg a vizsgált beavatkozással (például egészségre káros anyag belégzése vagy elfogyasztása, általánosabban: kapott-e kezelést a beteg, vagy sem), illetve 2) kihat a megfigyelni kívánt eredményekre.

Az epidemiológiai kutatások egyik leggyakrabban használt módszere a regresszió, amely a zavaró változók jelenlétéből fakadó torzításokat kontrollváltozók használatával igyekszik kiküszöbölni. A 80-as évekig az a szemlélet volt uralkodó az epidemiológusok körében, hogy minden felmerülő zavaró tényezőt érdemes kontrollálni, hiszen a felesleges kontrollálással legrosszabb esetben a varianciát növeli a kutató, ellenben, ha kimarad egy változó, amire kontrollálni kellene, akkor az torzításhoz vezethet. Az egyik legkorábbi kutatás, amely során felmerült, hogy ennél komplikáltabb a dolog, az anyai életkor és a csecsemőhalandóság összefüggését vizsgálta. Itt nyilvánvaló zavaró tényező (*confounder*) lehet a csecsemő születési tömege, hiszen az idősebb anyák gyerekei várhatóan kisebb tömeggel születnek, a kisebb születési tömeg pedig növelheti a halandóságot. Azonban ebben az esetben nem a *confounding* klasszikus helyzetével álltak szemben az epidemiológusok, mert a születési tömeg kontrollváltozóként való használatával kivették azt a hatást, amely a csecsemőhalandóságot a születési tömegen keresztül befolyásolta. Ahogy Ferenci elmondta, a bemutatott esetben „az anyai életkor hat a gyermek születési tömegére, és az hat a csecsemőhalandóságra”. Felmerült, hogy létezhet-e a szülő nő életkorának olyan egyéb hatása, amelyet nem az újszülött születési tömege közvetít. A KÜLÖNBÖZŐ HATÁSOK FELÍRÁSÁHOZ KAUZÁLIS DIAGRAMOKAT HASZNÁLTAK AZ EPIDEMIOLOGUSOK anélkül, hogy ismerték volna a más tudományterületeken kidolgozott – és fentebb bemutatott – irányított gráf modelleket és a kapcsolódó matematikai elméleteket, terminológiát. A kauzális láncban szereplő *confounder* változót, amely valamilyen hatást közvetít, általában közvetítő (moderátor) változónak nevezik. Nem biztos, hogy az erre való kontrollálás a tartalmi kérdés szempontjából elméletileg indokolt. Orvosi szempontból az anya életkorának hatásából nem feltétlenül helyes kiszűrni a születési tömeg hatását, ezért a moderátor változóra kontrollálás túlkontrollálás (*overadjustment*) lenne.

Szemelvények az előadásokat követő vitából

Az előadásokat és a hozzászólásokat követő beszélgetés a szó hagyományos értelmében nem volt vita, hiszen az előadók alapvetően egyetértettek az oksági elemzések alkalmazhatóságát illetően.

Rudas Tamás összefoglalása nyomán a természettudományos szemlélet okság fogalma – amelyet a mérnökinformatikus Pearl is használ – függvényként képzelhető el, amelyben rögzített tényezők (paraméterek) mentén manipulálható a kísérleti helyzet, és vizsgálható az oksági hatás. Mint Rudas megjegyzi, „Pearl valóban egy idealizált oksági helyzettel foglalkozik”, amelyre vonatkozóan elmélete is sikeres lett, azonban „nem szabad azt hinnünk, hogy mindig igaz”; lehetséges az okságot másképpen meghatározni és eltérni az általa vett okság definíciótól. Azt sem lenne helyes várni, hogy rámutassunk egy elméletre, az okság egy bizonyos definíciójára, amely minden esetben követendő. Ahogy Rudas a George E. P. Boxnak tulajdonított mondást parafrázeálta: „minden elemzés rossz, de azért némelyik hasznos”. A *Módszeresen* sorozat ethoszának megfelelően amellet érvelhetünk, hogy az oksági elemzések esetében sem kerülhető meg a kritikai reflexió, a különböző módszerek és okságdefiníciók közötti választás következményeinek átgondolása.

Irodalom

- Angrist, J. – Imbens, G. W. – Rubin, D. B. (1996): Identification of Causal effects Using Instrumental Variables. *Journal of the American Statistical Association*, 91, 444–455. DOI: <https://doi.org/10.1080/01621459.1996.10476902>
- Athey, S. – Imbens, G. – Pham, T. – Wager, S. (2017): Estimating average treatment effects: Supplementary analyses and remaining challenges. *American Economic Review*, 107(5): 278–281. DOI: <https://doi.org/10.1257/aer.p20171042>
- Athey, S. – Imbens, G. W. (2019): Machine learning methods that economists should know about. *Annual Review of Economics*, 11, 685–725. DOI: <https://doi.org/10.1146/annurev-economics-080217-053433>
- Berkson, J. (1946): Limitations of the application of fourfold table analysis to hospital data. *Biometrics Bulletin*, 2(3): 47–53. DOI: <https://doi.org/10.2307/3002000>
- Fisher, R. A. (1957): Alleged dangers of cigarette-smoking. *British Medical Journal*, 2, 297–298. DOI: <https://doi.org/10.1136/bmj.2.5039.297-b>
- Fisher, R. A. (1958a): The nature of probability. *The Centennial Review of Arts & Science*, 2, 261–274.
- Fisher, R. A. (1958b): Cigarettes, cancer, and statistics. *The Centennial Review of Arts & Science*, 2, 151–166.
- Fisher, R. A. (1958c): Cancer and smoking. *Nature*, 182(4635): 596–596. DOI: <https://doi.org/10.1038/182596a0>
- Fisher, R. A. (1959): *Smoking: the cancer controversy: some attempts to assess the evidence*. Edinburgh: Oliver and Boyd.
- Imbens, G. W. – Rubin, D. B. (2015): *Causal inference in statistics, social, and biomedical sciences*. Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9781139025751>

- Imbens, G. W. (2020): Potential outcome and directed acyclic graph approaches to causality: Relevance for empirical practice in economics. *Journal of Economic Literature*, 58(4): 1129–1179. DOI: <https://doi.org/10.1257/jel.20191597>
- Németh, R. (2014): Oksági következtetés az empirikus szociológiai kutatásban. Habilitációs disszertáció, ELTE Társadalomtudományi Kar.
- Németh R. – Rudas, T. (2013a): On the application of discrete marginal graphical models. *Sociological Methodology*, 43:(1): 70–100.
DOI: <https://doi.org/10.1177/0081175013481960>
- Németh, R. – Rudas, T. (2013b): Discrete Graphical Models in Social Mobility Research: A Comparative Analysis of American, Czechoslovakian and Hungarian Mobility before the Collapse of State Socialism. *Bulletin de Methodologie Sociologique*, 118:(1), 5–21. DOI: <https://doi.org/10.1177/0759106313476192>
- Neyman, J. (1923): On the Application of Probability Theory to Agricultural Experiments. Essay on Principles. Section 9. *Statistical Science*, 1990, 5 (4): 465–472. Trans. Dabrowska, D. M. – Speed, T. P.
DOI: <https://doi.org/10.1214/ss/1177012031>
- Neyman, J. (1937): Outline of a Theory of Statistical Estimation Based on the Classical Theory of Probability. *Philosophical Transactions of the Royal Society of London. Series A, Mathematical and Physical Sciences*, 236 (767): 333–380.
DOI: <https://doi.org/10.1098/rsta.1937.0005>
- Pearl, J. (1995): Causal diagrams for empirical research. *Biometrika*, 82(4), 669–688.
DOI: <https://doi.org/10.1093/biomet/82.4.669>
- Pearl, J. (2009): *Causality. Models, Reasoning, and Inference*. Cambridge University Press. DOI: <https://doi.org/10.1017/CBO9780511803161>
- Rubin, D. B. (1974): Estimating Causal Effects of Treatments in Randomized and Nonrandomized Studies. *J. Educ. Psychol*, 66 (5): 688–701.
DOI: <https://doi.org/10.1037/h0037350>
- Rubin, D. B. (1978): Bayesian Inference for Causal Effects: The Role of Randomization. *The Annals of Statistics*, 6, 34–58. DOI: <https://doi.org/10.1214/aos/1176344064>
- Rubin, D. B. (2005): Causal Inference Using Potential Outcomes. *J. Amer. Statist. Assoc*, 100 (469): 322–331. DOI: <https://doi.org/10.1198/016214504000001880>